78-79. SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

78-79. SZÁM

HIT TUDOMÁNY LELKIÉLET

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

DR. BÁNHEGYI JÓB

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

II.

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT KIADÁSA

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

II.

KISFALUDY KÁROLYTÓL NAPJAINKIG

IRTA

Dr. BÁNHEGYI JÓB

BENCÉS FŐISKOLAI TANÁR

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1930.

Nihil obstat.

Dr. Nicolaus Töttössy
censor dioecesanus.

Nr. 3194.

Imprimatur.

Strigonii, die 6. Sept. 1929.

Dr. Julius Machovich
vic. gen.

Kiadja a Szent István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

VII. RÉSZ. A ROMANTICIZMUS KORA. (1820—1844.)

1. §. Általános jellemzés.

A mult század huszas éveiben nemzeti életünknek heroikus időszaka kezdődött, a reformok kora. I. Ferenc király nyilt abszolutizmusa, Metternich alkotmányellenes törekvései ebben az időben érték el tetőpontjukat. 1812 óta nem hívtak össze országgyűlést és az országot rendeletekkel kormányozták. Midőn azonban a végső csapást akarták mérni alkotmányunkra azzal, hogy az adót és a katonai kontingenset is rendeleti úton kívánták szabályozni, a nemzeti jogokhoz ragaszkodó vármegyék ellenszegültek, mire a király a közvélemény sürgető nyomására összehívta az emlékezetes 1825-iki pozsonyi országgyűlést. Ez az országgyűlés az alkotmányos reformok jegyében indult meg, ezen lépett fel a nemzet hivatott vezére, Széchenyi István gróf, akinek irányító hatása alatt a politikai, társadalmi és szellemi élet minden vonatkozásában mélyreható átalakulások kezdődtek.

Az országgyűlések a régi rendi alkotmánynak modern szellemben való demokratizálása érdekében egymás után hoztak törvényeket a jobbágyság sorsának javítására, a közgazdaság és kereskedelem föllendítésére ; az 1843—44. évi országgyűlésen végre törvénnyé lett, hogy nem-nemes ember is viselhet bárminő hivatalt és vásárolhat nemesi birtokot. Ugyanekkor a magyar nyelv jogát is kivívták minden téren : a törvényhozásban, bíráskodásban, közigazgatásban és iskolákban. A bécsi kormány hiába akarta feltartóztatni a nemzeti mozgalmat, a haladás szükséges-

ségének gondolata mélyen gyökerezett már a közvéleményben ; Széchenyi mérsékelt politikája azonban lassankint háttérbe szorult és a nemzet Kossuth Lajos izgató szavára kezdett figyelni. Széchenyi forradalomtól féltette nemzetét és lassankint heves és keserű harcba keveredett Kossuth irányával.

Közművelődésünk hatalmasan fellendült ebben a korban. Pest végre az irodalom középpontja lett, itt működtek a Széchenyi reformjaihoz csatlakozó írók és itt kezdte meg működését 1831-től kezdve a *Magyar Tudományos Akadémia*, amelynek alapját fejedelmi adományával Széchenyi vetette meg az 1825-iki országgyűlésen. Az Akadémia első elnöke Teleki József gróf, másodelnöke Széchenyi István gróf, titkára Döbrentei Gábor volt. Sok és nagy feladat várakozott az Akadémiára : összegyűjtötte a magyar nyelv szókincsét és a nyelvemlékeket, megállapította a nyelvtan és helyesírás szabályait, idegenből fordított és eredeti műveket adott ki, számos munkát megjutalmazott. Irodalmi életünk fontos szerve, a *Kisfaludy Társaság* 1836-ban alakult meg a költő szobrára gyüjtött összeg feleslegének felhasználásával. Első elnöke Jósika Miklós báró, munkásságának fő irányítója Toldy Ferenc volt. Költőink és íróink legjavát egyesítette magában ; az irodalmi stílus fejlesztését és az ízlés nemesítését tekintette első feladatának. Nagy hatással volt irodalmunkra a népköltészet termékeinek, kiváló műfordításoknak kiadásával, pályadíjaival és felolvasásaival. A változó ízlésáramlatok között igyekezett ápolni a múló divattól független esztétikum kultuszát, a kozmopolita törekvésekkel szemben pedig védte a sajátos nemzeti hagyományokat.

Nagy fejlődésnek indult a könyvnyomtatás ; a cenzúra a negyvenes években feltűnően megenyhült, az írói munka lassankint kenyérkereseti lehetőséget biztosított. Zsebkönyvek, szépirodalmi lapok, tudományos folyóiratok indultak meg ; a zsebkönyvek közül Kisfaludy *Auroráj*a,

a folyóiratok közül Bajza József, Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc *Athenaeum*a emelkedett nagy tekintélyre. A politikai mozgalmak élénkülésével a sajtó csakhamar a közéletnek irányító tényezői között foglalt helyet. Széchenyi közlönyét, a *Jelenkor*t (1832—1848) hatás tekintetében túlszárnyalta Kossuth Lajos *Pesti Hirlap*ja, amelyben a nagy agitátor virágos nyelven, hatalmas pátosszal hirdette radikális politikáját; ez a hírlap szoktatta hozzá a műveltebb társadalmi osztályokat az újságolvasáshoz és terjesztette leghatásosabban a liberális eszméket.

A színészet is jelentékeny részt vett az irodalom iránt való érdeklődés felkeltésében és a nemzeti szellem ébrentartásában. Míg Kolozsvárt már 1821-ben állandó színház működött, Pesten csak hosszas viszontagságok után kapott otthont a nemzeti színészet. Széchenyi, Fáy András és Pestvármegye lelkes alispánjának, Földváry Gábornak buzgólkodására közadakozásból épült föl a *Nemzeti Színház* és 1837-ben meg is nyílt. Fenntartásáról az országgyűlés gondoskodott; mindjárt kezdetben kitűnő színészek működtek benne: Egressy Gábor, Lendvay Márton, Megyeri Károly, Déryné, Laborfalvi Róza és mások, nevesebb drámaíróink pedig itt mutatták be új darabjaikat. A főváros magyar közönsége azóta már nem volt kénytelen a pesti német színház előadásait látogatni.

Irodalmunk fejlődése ebben a korban párhuzamosan halad a nemzeti reformtörekvésekkel és nagy lépést tesz az eredetiség programmjának megvalósulása felé. Bessenyei törekvése az előző korban nem irodalmi programm volt, hanem egyetemes nemzeti reformprogramm; célkitűzése magyar nyelvű profán közműveltség megteremtésére irányult, a felvilágosodás korának világnézete szellemében, a hagyományos latin nyelvű, vallásos szellemű kultúrával szemben. Kármán József szintén a felvilágosodás eszmevilágában gyökerezett, ő is a tudományt tekin-

tette a közboldogság eszközének, mint Bessenyei, de nem elégedett meg azzal, hogy magyarul írjunk, hanem tartalmi eredetiséget is követelt. Kazinczy programmja már szorosabban irodalmi ; de a tartalmi eredetiségnél sürgősebb feladatnak látta a nyelv és a stílus reformját, amit fáradhatatlan energiával végre is hajtott. A tartalomban és formában egyaránt nemzeti irodalom kialakulása nálunk egybeesik az alkotmányos reformok korával és a romanticizmus meghonosodásával.

A romanticizmus külföldön reakció volt a nyugati irodalmakban uralkodó francia klasszicizmus és a felvilágosodás eszméi ellen. Visszatérést jelentett a nemzeti hagyományokhoz, a keresztény középkorhoz és a népköltészethez. Jelentette az irodalmi fogékonyság kitágulását térben és időben : a romantikus írók bármely irodalom, régi és új, keleti és nyugati, népköltészet és műköltészet hatását egyaránt készek befogadni, csak a francia klasszicizmussal szakítanak. Ez utóbbinak racionalisztikus irányával szemben a romantika az érzés és a képzelet jogát hangsúlyozza; a közös emberi, az elvont és általános ábrázolása helyett az egyénihez és különöshöz, az állandóval szemben a változékonyhoz vonzódik. A klasszicizmus műfaji tisztaságot, műgondot kívánt, a romantika nem óvakodott a műfajok összekeverésétől s a tartalmi érdekességet és költőiséget többre becsülte az egyoldalú formakultusznál.

Irodalmunkban a romanticizmus hatása már Berzsenyinél, Kisfaludy Sándornál, Kölcseynél jelentkezik ; egyre előretörő iránya az 1820-as években már uralkodó jellegűvé válik és közízlést teremt. Sajátos vonásai nálunk : a nemzeti, politikai célok szolgálatába állított irodalmiság, amely még az előző kor öröksége és Széchenyi hatása alatt erősödik, az egyetemes, minden műfajt átjáró líraiság, a nyelv és stílus merész megújítása, kollektív vonatkozású érzésmód és ettől befolyásolt, elköltőiesedett valóság- és történetszemlélet. Idegen hatásként megjelenik a történeti

romanticizmusnak mind ossiáni, mind Walter Scott-féle változata; a romantikus költői stílus festői, szónoki és drámai változatai, az orientalizmus, vallásfilozófiai ihletettség, a borzalmasnak és a fantasztikusnak keresése és a világfájdalom. Ezek az idegen vonások azonban nem jutottak döntő jelentőségre és nem változtatták meg a virágzásra jutott magyar romanticizmusnak sajátos nemzeti karakterét. A romantika világirodalmi megjelenésében a magyar változat eredeti és értékes termék, sajátos erőt és színt képvisel.

2. §. *Széchenyi István.*

A reformkor vezére, Széchenyi István gróf, irodalmi életünk fejlődésére is óriási hatással volt; e kor magyar irodalma alig érthető meg az ő eszméinek ismerete nélkül.

Széchenyi Bécsben született 1791-ben. Atyja, Széchenyi Ferenc gróf, nagy gondot fordított fiának vallásos szellemű nevelésére. Tanulmányai befejezése után katona lett, résztvett a Napoleon elleni hadjáratokban, a lipcsei csatában kitüntette magát és kapitányságig emelkedett. Szabadságot kérve, sorra beutazta a nyugati országokat és Magyarországot; megdöbbenve eszmélt rá hazájának a művelt európai államokkal szemben való elmaradottságára és megérlelődött lelkében a vágy, hogy fajunk jobb jövőjét nemzetiségünk, értelmiségünk és vagyonosodásunk kifejtésével megalapozza. Itthon legelőször az 1825. évi országgyűlésen vonta magára a figyelmet; ettől az időtől kezdve minden erejével nemzetéért munkálkodott.

Irodalmi működését *A lovakrul* (1828) című röpiratával kezdte, korszakos sikere azonban az 1830-ban megjelent *Hitel* című munkájához fűződik, amelyben először fejtette ki eszméit és jelölte meg a haladás útját. Ezt követte a *Világ* (1831) és a *Stádium* (1833), amelyeknek reformeszméi heves ellenzőkre találtak ugyan a konzer-

vatív gondolkodásúak között, de a haladásért lelkesülők körében lelkes visszhangot keltettek és az országgyűlésekre irányítóan hatottak. Széchenyi gyakorlati sikerei, a Duna szabályozása, a dunai gőzhajózás fellendítése és nagyszabású kezdeményezései ellenfeleit is tiszteletre késztették ; az egész nemzet benne látta hivatott vezérét. Az a felfogása azonban, hogy politikai függetlenségünket a gazdasági élet újjászületésének lassú, céltudatos munkájával kell előkészíteni, szembetalálkozott Kossuth Lajos felfogásával, aki a Pesti Hirlapban megjelent vezércikkeiben magához kezdte ragadni a liberális közvélemény irányítását. Széchenyi a *Kelet népe* (1841) című könyvében fejtette ki aggodalmait, veszedelmesnek mondva Kossuth politikáját, amelyet nem a hideg megfontolás, hanem a szenvedély irányít ; elhibázottnak tartotta taktikáját Ausztriával szemben. Kossuthtal való irodalmi harcának utolsó mozzanata a *Politikai programmtöredékek* (1847) című munkája volt ; élesen támadja ellenfelét, megsemmisülve látja saját munkájának eredményét és megjósolja a forradalmat, amely be is következett. A szabadságharc katasztrófájában Széchenyi önkínzó lelkiismerete a maga reformjainak következményét látta ; a haza sorsán való kétségbeesésében súlyos idegbaj vett rajta erőt és 1848 szeptemberében elborult elmével szállították a döblingi szanatóriumba. Lelki egyensúlya az ötvenes évek elején visszatért és a Bach-rendszernek egy röpiratára, amely az abszolutizmust akarta a külföld előtt igazolni, megírta a *Blick* című megkapó publicisztikai munkáját. Azok a zaklatások, amelyek a bécsi kormánykörök részéről e műve miatt érték, ismét feldúlták lelkivilágát és valószínűen egy őrülési rohamában 1860 húsvét vasárnapján öngyilkossággal vetett véget életének.

Széchenyi a magyar történelem egyik legnagyobb alakja. Igazi reformátor ; közéleti tevékenységének minden mozzanata, valamint írói működése is egy célt uralt:

a magyar nemzet nemesebb kifejtését és ezzel fajunk biztosítását. «Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtelen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni», ezt tekintette élete feladatának. A magyar problémát erkölcsi gyökereiben fogja fel; alázatos önismeretet sürget, mint erkölcsi felemelkedésünk első feltételét; belső szabadságot követel: szabadságot önmagunkkal szemben, függetlenséget a magunk hibáitól, bűneitől, önzésétől. A kifejlett nemzetiség, szerinte, erkölcsi tökéletességen, nemes érzés- és gondolkodásmódon, szilárd jellemen épül fel és a nemzethez való hűségben, izzó haza- és fajszeretetben nyilatkozik. Széchenyi határtalan fajszeretetében keblére akarta ölelni nemzetének minden egyes tagját, a polgárságot és jobbágyságot is és a lelki nemesedésnek minden szellemi és anyagi feltételét meg akarta nekik adni. Olyan Magyarország volt az eszménye, amelynek lehetőleg minden tagja felemelkedik az emberi méltóságnak őt megillető fokára és egyesül a haza szeretetében.

A nyelvben a nemzet mivoltának egyik leghívebb megnyilatkozását látta, tökéletesítését kötelességeink egyik legfőbbikének tartotta. A nyelvet azonban nem elvontan, önmagában, hanem az irodalomban élve értette, amint kifejezi, hordozza a magyar nemes elmék eszméit, érzéseit, feltörekvő vágyait. A költészetet sem gondolta öncélnak: «minden hasztalan szó, időölés; — minden oly írás pedig, melynek célja nem emberjavítás s nem az emberiség jobbléte, előbb-utóbb felébreszti a Nemezist». Ez a «nyelvművelő társaságnak», az Akadémiának és vele a tudománynak és költészetnek szerepe Széchenyi terveiben; nevelnek a magyarság és az emberiség legfőbb javára.

Mint írónak, legnevezetesebb műve a *Hitel*. Bevezető

részeiben hol csípős gúnnyal, hol humorral rajzolja a magyarságnak megszokott, de meddő panaszait és szűk látókörére tanuskodó sóhajtásait. Hivságosnak tartja a mult dicső képein való szentimentális ábrándozásait és megrajzolja az igazi hazafi eszményképét. Könyvének legnagyobb részében közgazdasági életünk pangásának okait fejtegeti és megjelöli a jövő feladatait. Szerinte a földbirtok megkötöttsége, az ősiség és az úrbériség intézményei akadályozzák a földhitelt, amellyel gazdálkodásunk fellendülhetne. A tőke tartózkodó, mert hitelügyünk fejletlen, törvényeink rosszul, vagy egyáltalán nem szabályozzák. Iparunk alig van, kereskedelmünk meg egyáltalán nincs, mert közlekedési eszközeink tökéletlenek, vámrendszerünk rossz, megbízhatatlanok vagyunk és termelésünk csekély. Nincs nemzeti bankunk, amely a termelést előmozdító hitelműveletek alapja lehetne. Ezeket a bajokat kell öntudatos munkával orvosolni ; ha a balvéleményekből és avult szokásokból kivetkőzünk, öntudatosan dolgozunk, a közéletbe erényeket és becsületességet viszünk, mienk a jövő : Magyarország nem volt, hanem lesz.

Széchenyi éles szemmel nézi a magyar közgazdasági élet hibáit és a külföld modernebb viszonyainak és szakirodalmának ismeretével javasolja az átalakításokat. Különösen Adam Smith, a híres angol közgazdasági író és az utilitarizmus hirdetője, Jeremy Bentham műveinek köszönhette józan felfogását. Midőn könyvével szemben a konzervatívok vezére, Dessewffy József gróf *A Hitel taglalatja* című munkájában védelmezte az ősiséget, Széchenyi a *Világ*ban cáfolta érveit, majd a *Stádium*ban rendszerbe foglalta terveit és tizenkét törvényt javasolt, hogy a nemzet minden tagja polgári jóléthez jusson.

Munkáiban eredeti írói egyéniség nyilatkozik ; eszméi gazdagon áradnak, gondolatait áthevíti rajongó fajszeretete ; buzdít és lelkesít, de a maradiság gáncsolásában a

metsző gúny fegyverétől sem riad vissza. Gondolatmenete csapongó, mondatai sokszor aránytalanok, túl vannak terhelve bőséges eszmékkel; stílusa szaggatott és nehézkes. Szereti a példákat, közmondásokat, szívesen idéz külföldi írókból és a magyar költőkből. Előadása néha a fenségig emelkedik.

Széchenyi a magyar politikai, közgazdasági irodalom és a zsurnalisztika megteremtője. De egész irodalmunkra is rendkívüli hatást gyakorolt; politikusaink között egy sincs, aki oly szoros kapcsolatban állott volna irodalmunkkal, mint ő. Eszméket adott íróinknak, akiket becsült és barátságával tüntetett ki; az ő eszménye szerint való munkás hazaszeretetet fejezi ki Vörösmarty hazafias lírája és visszhangozza a lirikusok egész serege; az ő hatása alatt fordulnak a mult képeitől a jelen és a jövő felé. A regényben, elbeszélésben és drámában megjelennek a haladás képviselői, akik szembefordulnak az ósdi elvek csökönyös védőivel és a munkás hazafisággal készítik elő a szebb jövendőt. A magyar romanticizmus költői alkotásainak legjavát Széchenyi szelleme hatja át.

3. §. Kisfaludy Károly és köre.

A romanticizmus mint irodalmi irány Kisfaludy Károly működésével jut nálunk diadalra. De más jelentősége is van írói pályájának; mint irodalmi szervező és agitátor azt a munkát folytatta, amelyet Bessenyei és Kazinczy megkezdtek. Szilárd alapot vetett irodalmi életünk fellendülésének az által, hogy Pesten irodalmi központot teremtett, barátaiból, az irodalom legtehetségesebb munkásaiból írói kört alakított és az 1822-ben megindított *Aurora* c. folyóirattal tekintélyes organumot is adott az új ízlésnek. Volt érzéke a közönség szükségletei iránt, és sokoldalú munkásságával ki is tudta elégíteni. Kármán eszménye, a nemzeti literátor típusa, az ő személyében

megvalósult. Nála az írói működés már életpálya, kenyérkereset és megbecsült, méltányolt állás. Munkásságával vezére lett kora irodalmának és nagy tapasztalatával, világlátottsága, széleskörű műveltsége és fáradhatatlan tevékenysége segítségével egészen haláláig meg is tartotta ezt a szerepét.

A győrmegyei Téten született 1788-ban ősrégi középnemesi családból. Születése édesanyja életébe került és ezért atyja, aki egyébként is rideg és zsarnok természetű volt családjával és jobbágyaival szemben, sohasem tudott rá jó szemmel nézni. Sándor fiára büszke volt, Károlyt üldözte; mind a két fiú a győri gimnáziumban tanult, de míg Kisfaludy Sándor mindig első tanuló volt, Károly nem tudott megbarátkozni az iskolai fegyelemmel és a tanulást is elhanyagolta. Ezért atyja kivette az intézetből és katonai pályára adta. Résztvett a Napoleon elleni hadjáratban, megfordult Ausztriában és Bajorországban, a háború végeztével pedig mint főhadnagy Pestre került, ahol könnyelmű élete súlyos adósságokba sodorta. Szegény leányt akart feleségül venni, azért lemondott tiszti rangjáról, mire atyja teljesen megvonta tőle támogatását. Részint művészi hajlama, részint a megélhetés gondja a festői pályára vezette; hosszabb ideig élt Bécsben, gyalog bejárta Olaszországot és festegetésből tartotta fenn magát. Művészi terveiben csalódva, 1816-ban hazajött és a következő év elején Pesten telepedett meg, ahol egy becsületes vargánál lakott, tájképeket festett és ezek elárusításából élt. Sokat nyomorgott, de bízó természetével kitartóan küzdött az érvényesülésért. Élénk összeköttetésbe került a pesti írókkal és nagy kedvvel folytatta már korábban megkezdett írói munkásságát. Végre 1819-ben nagy változás következett életében. A székesfehérvári színtársulat Pesten előadta Kisfaludynak *A tatárok Magyarországon* c. drámáját. A hatás óriási volt, a sajtó és a közönség kész drámaíróként üdvözölte az isme-

retlen szerzőt. Ugyanez a társulat adta elő az *Ilkát*, *Stibor vajdát* és első vígjátékát, a *Kérőket*. Kisfaludy megszabadult nyomasztó anyagi gondjaitól, nagy buzgalommal tanult és magáévá tette a nyelvújítás eredményeit. Nyomtatásban megjelent műveit megküldötte a széphalmi mesternek, aki szívesen üdvözölte és további munkára buzdította. A tárgyba való gondos elmélyedés, ízlésének fokozatos tisztulása mutatkozott további műveiben ; hírneve és tekintélye egyre nőtt, a fiatalabb írók őt tekintették vezérüknek. *Auroráj*a kiszorította az idegen almanachokat és uralkodó ízléssé emelte a romanticizmust. Barátai társaságából, akikhez Vörösmarty Mihály, Bajza József, Czuczor Gergely, Toldy Ferenc is tartozott, alakult az *Aurora-kör*, amely középpontja lett a magyar irodalmi életnek. Sikerei haragvó atyját is kiengesztelték. Élete vége felé megismerkedett Széchenyivel, aki tervezett politikai lapjának, a *Jelenkor*nak szerkesztését is rá akarta bízni. Azonban tüdőbaja megtörte erejét és 1830-ban épen akkor halt meg, midőn az Akadémia szervezői a pesti írók közül őt választották meg első rendes taggá a nyelvtudományi osztályba. Barátai kiadták munkáit, emlékét szoborral örökítették meg, szellemi örökségének őrzésére pedig megalakították a Kisfaludy Társaságot (1836), amely később széptudományi intézetté lett, a magyar szépirodalom emelését és általában a műízlés nemesítését tűzte ki feladatának és ma is a legelőkelőbb irodalmi társaságunk.

Kisfaludy Károly a költészetnek mindegyik ágában dolgozott, legjelentősebb azonban *drámaírói* működése. A komoly drámai nemben aratta első sikereit. Történeti darabjaiban *(A tatárok, Ilka, Stibor vajda, Kemény Simon, Zách Klára, Széchy Mária)* eleinte a német Sturm und Drang lovagdrámáinak erős hatása érezhető, az anyagot jobbára Fessler Aurél történeti munkájából merítette. Nem történeti vagy lélektani, sőt nem is igazi drámai

érdek irányítja a magyar multhoz, hanem lírai szándék és hazafias célzat. Letűnt korok dicső képeivel lelkesíteni akarja nemzetét, éleszteni önbizalmát és fokozni önérzetét; férfi és nőalakjai magasztos és követendő mintaképek, akiket a magyarságnak követnie kell, vagy pedig a nemes magyar jellem ellentétei, akiktől az író vissza akarja riasztani közönségét. Jellemzésében ez a dualizmus érvényesül és a kétféle típusú alakok túlzó szembeállításában rejlik hatásának titka a maga korában. Ma már nem tudunk gyönyörködni ezekben a dramatizált történeti képekben, amelyekből hiányzik a szereplők egyénítése, a kor hű festése és a cselekvény koncentrálása. De Kisfaludy közönsége méltányolta a bennük rejlő mozgalmasságot és életet, a tüzes hazafias érzést, az eseménybe szőtt érzelmes és megkapó szerelmi történetet és az ötletes, friss magyar nyelvet. *Stibor vajda* c. jambusos szomorújátékán a lovag és végzetdrámák mellett már Shakespeare és Schiller művészetének jótékony hatása is látszik. A XIV. századba helyezett történetnek tragikus magva van: egy lelketlen, zsarnok várúr és emberszerető fia állanak egymással szemben. A vajda és felesége elpusztítja fiának jobbágycsaládból származó kedvesét és ennek egész családját. A fiú megőrül és megátkozza atyját, akit alvás közben kígyó mar meg, mire őrjöngő kínjában a mélységbe veti magát. A darab főhibája az, hogy a katasztrófa nem az ellentétekből fejlik, hanem a véletlen műve. Feltűnő az erősen demokratikus célzat, amely e szomorújátékot áthatja.

Legértékesebb komoly drámája az *Iréne* (1820) c. ötfelvonásos, jambusokban írt tragédia. Tárgya egy hosszú életű nyugateurópai vándormotívum; irodalmunkban Mikes Kelemen használta fel először, Bolyai Farkas drámát írt belőle és nála találta Kisfaludy, de egészen önállóan alakította. Iréne görög leány Konstantinápoly 1453-i elfoglalásakor török fogságba jut. II. Mohamed

szultán beleszeret a gyönyörű rableányba; Iréne mást szeret ugyan, de a szultáné lesz abban a reményben, hogy önfeláldozásával enyhíthet hazája sorsán. Mohamedet a leányért való lángolása egy időre csakugyan eltéríti hódító terveitől. Iréne azonban találkozik volt jegyesével és bevallja neki, hogy még mindig őt szereti; a szultán kihallgatja őket és megtudja, hogy nem szerelem vezette karjaiba a görög leányt. Újra feltűnnek lelkében a saját nagy céljai, amelyeket szerelme kedvéért elhanyagolt s az elégedetlenkedő harci párt jelenlétében leszúrja Irénét. A költő igazi tragikai hősnőt alkotott Irénéből; a leány feláldozza magát hazájáért, de hogy ezt megtehesse, le kell mondania mindarról, amit eddig szentnek tartott: hitéről, gyermeki szeretetéről és szerelméről. Női gyengesége azonban nem engedi elfeledtetni álmait, gyarlósága bukásba viszi őt magát és egyúttal azt a nemes ügyet is, amelynek szolgálatot akart tenni áldozatával. A darab hibája, hogy az író gyenge a költői elhitetés művészetében, a szultán alakja nem illik bele a drámába, felesleges személyek és epizódok hátráltatják a cselekvény menetét; kevés benne az igazi korrajz, sok az érzelgés, szavalás, helyenkint hamis a pátosz. Azonban a kitünő alapgondolat, a tiszta tragikum, az érzelmeknek és indulatoknak néha mesteri festése igazi költői előadással párosulva azt mutatják, hogy Kisfaludy drámaírói tehetsége még mindig fejlődőben volt és kár, hogy az 1820-as évek elején búcsút mondott a tragédiának. A történeti tragédia műfajában a Bánk bánon kívül kevés magyar mű veheti fel az *Irénné*vel a versenyt.

Vígjátékai között vannak történetiek és társadalmiak; az előbbiek Mátyás királyról szóló rövid, nem jelentős, de tetszetős alkotások *(Mátyás deák, Hűség próbája)*. A nagy király hagyományos jellemvonásával, igazságosságával jelenik meg bennük. Ezek a darabok a megindítói irodalmunkban a történeti vígjátéknak. Társadalmi víg-

játékainak éltető eleme a fonák helyzetekből adódó, derűs és ártatlan komikum. Nem az emberi természetben rejlő félszegségeket teszi nevetség tárgyává, politikai szatirát sem ír, hanem az élet tréfás mozzanatait aknázza ki, félreértéseken alapuló mulatságos helyzeteket és bonyodalmakat teremt és így nevetteti meg közönségét. A cselekvényt nem a jellemek mozgatják, hanem a véletlen ; legtöbb vígjátéka bohózat. Már első víg darabjában, *A kérők*ben (1819) kész vígjátékíró gyanánt mutatkozik be. Két kérő áll egymással szemben ; Szélházy, a külföldieskedő, haszonleső báró és Perföldy, a becsületes, komoly fiskális. Mindketten Baltafy kapitány leányának, Málinak kezéért versenyeznek, de a leány atyjának fogadott fiát, Károlyt szereti. A kapitány kiadja a parancsot, hogy Málinak választania kell két kérője között és a két titkos szerelmes ügye elveszettnek látszik ; Károly testvére, Lidi siet segítségükre. Kiadja magát a kapitány leányának, mire a kérők neki udvarolnak, az ő kezét kérik meg Baltafytól és így nemcsak haszonlesésük, hanem Károly és Máli szerelme is kiderül. A kapitány megbékül, a szerelmesek egymásé lesznek, Szélházy elpárolog, Perföldy pedig, aki őszintén megszerette Lidit, feleségül veszi a bájos cselszövőt. *A pártütők*ben (1819) már mutatkoznak a későbbi népszínmű elemei, az író nagy szerepet juttat együgyű, elmaradt falusi embereknek, de a nép itt még pusztán nevetség tárgyául szolgál. *A leányőrző* (1827) egy öregember mulatságos felsülését mutatja be ; hiába őrzi hét lakat alatt rokonát, a szép Nellit, két elszánt ifjú a leány közelébe férkőzik és az egyik végül is feleségül nyeri. Kisfaludy legértékesebb vígjátéka a *Csalódások* (1828). Ez a darabja szintén helyzetvígjáték, de itt a félreértéseknek lélektani alapjuk van, a csalódásokat a szereplő személyek egyénisége okozza, a bonyolítás és megoldás pedig művészibb, mint Kisfaludy többi vígjátékaiban. Hőse, Lombai Elemér gróf uradalmi inspektora, egész kör-

nyezetét meg akarja házasítani; rövidlátásában és haszonlesésében figyelmen kívül hagyja a szív jogait, csak a vagyonra tekint és így méltó bűnhődésképen minden tervével felsül. Fiának, Elek hadnagynak Lucát szánja, egy csúnya, de nagyon gazdag vénleányt; fogadott leányát, Lidit Mokányhoz akarja adni, a becsületes, nyers szavú falusi birtokoshoz. Mikor azonban arról értesül, hogy a gróf összezördült szerelmesével, Linával, egy vagyonos fiatal özveggyel, megváltoztatja haditervét: Elemér gróffal fogadott leányát, Elekkel Linát szeretné elvétetni, Lucát Kényesi bárónak, egy eladósodott gavallérnak nyakába akarja varrni, Mokánynak pedig Lina társalkodónőjét, Vilmát szemeli ki. A furfangos házasságszerzőnek cselszövényeiből a félreértéseknek és kacagtató jeleneteknek egész sora fejlődik ki. Mokány Linát nézi Vilmának, Lina és a gróf kölcsönösen hűtlennek gondolják egymást, míg végre tisztázódik a helyzet és mindenki megtalálja a maga párját: Elemér Linát, Elek Lidit, Mokány Vilmát. Kényesi báró ellenben kosarat kap Lucától, akit megsértett, az inspektor pedig minden tervével kudarcot vall.

Kisfaludy Károlynak a vígjátékban *Kotzebue* volt a mestere. Tőle tanulta a bonyolítás és hatáskeltés módját, típusokat, helyzeteket és vígjátéki ötleteket is vett át tőle. Szelleme azonban egészen tiszta Kotzebue léhaságától és ledérségétől. Az idegen anyagot hazai környezetbe helyezte, az alakokat pedig megmagyarosította. Történeteiben a magyar élet képe bontakozik ki, szülőföldjének, a Dunántúlnak nemzetes urai vonulnak fel környezetükkel, régi hagyományokat őrző, kedélyes világukkal. Kisfaludy a kitűnő magyar típusoknak egész sorát teremtette meg, akik azután különböző változatokban sokáig állandó alakjai maradtak a magyar drámának és elbeszélésnek. Ilyen jellegzetes személyek: a derék, kemény, nehezen megközelíthető nyugalmazott

katona ; a deákos műveltségű, latinosan beszélő prókátor ; a becsületes, jószívű, de faragatlan falusi nemes ; a pergő nyelvű, szókimondó fiatal leány és a férjvadász aggszűz ; a szűk látókörű falusi kupaktanács és a minden hazait megvető, ócsárló, külföldieskedő mágnás. Mindezeket az alakokat kifigurázza ugyan, de érezzük, hogy még gyarlóságukban is szereti őket és csak a külföldieskedő magyar ellen akar ellenszenvet ébreszteni. Az író és a kor eszméit a művelődésért lelkesülő fiatalok képviselik ; ők a haladás gondolatának szócsövei, nemes idealizmus, rajongó hazaszeretet és az irodalom kedvelése jellemzi őket és mindig el is érik céljukat. Az író mintegy érezteti, hogy ez a nemzedék teremti meg az új, műveltebb és boldogabb magyar életet. Kisfaludynak, mint vígjátékírónak hervadhatatlan érdeme, hogy eredeti magyar műveket alkotott és kiszorította velük színpadunkról az akkor divatos német bohózatokat ; megteremtette vígjátékaiban a hiányzó magyar társalgási nyelvet, azonkívül a hazai élet képeinek bemutatásával iskolát teremtett ; a vígjáték hosszú ideig azon az úton haladt, amelyet ő jelölt ki számára.

Műfaji gazdagodást jelentenek Kisfaludy Károlynak *novellái* is. Az Aurora közönsége nagyon kedvelte könnyed stílusú víg elbeszéléseit, amelyek tele vannak mulattató ötletekkel, jól megrajzolt alakokkal vagy típusokkal. Hiányzik belőlük a kerek szerkezet és így inkább művészi anekdoták *(Mit csinál a gólya?)*, vagy humoros életképek *(Tollagi Jónás viszontagságai, Sulyosdi Simon)*. Irt két paródiát is a dagályos ossiani próza utánzói ellen *(Andor és Juci, Hős Fercsi)*. Komoly tárgyú beszélyei közül legjelentősebb a *Tihamér* (1824) c. romantikus történeti novella ; hőse Nagy Lajos királyunk első vitéze, a történet háttere pedig a nápolyi hadjárat. A magyar lovagvilág fénykorának hű rajzát hiába keressük benne, indítékai a korai német romantikusok hatását mutatják,

megoldása elhibázott, de a mese ügyes szövése, vonzó előadása Kisfaludy érdeme. A novella a Zách-család tragikumának, mint költői motívumnak felhasználásával Jósikára és Arany Toldi szerelmére is hatott, nagy terjedelmével pedig jelentős lépés volt a megteremtendő magyar történeti regény felé.

Kevésbbé újszerűek Kisfaludy Károly *költeményei.* A ballada műfaját, amelyet Kölcsey honosított meg irodalmunkban, sikerült továbbfejlesztenie. Legtöbb balladája romantikus jellemű, komor hangulat uralkodik bennük, hangjuk pedig érzelmes. Kölcsey, Goethe *(A lantos)*, de különösen Bürger *(Zuárd, Karácsonéj, Éjjeli menyekző)* hatott rá erősen. A tragikai eszmét is tudja éreztetni némely balladájában *(Álmatlan király)*, vidámabb történeti elbeszélései *(A sastoll, Budai harcjáték)* pedig drámai mozgalmasságukkal tűnnek ki. A skót népköltés, német közvetítéssel Kisfaludy Károlyra hatott először irodalmunkban *(Eprészleány)*. Lírájában eleinte bátyját, Sándort utánozta, később Kazinczy és Kölcsey németes irányát követte. *Mohács* (1824) című elégiája, borús képeivel, hazafias megilletődésével és felbuzdulásával híven kifejezi kora hangulatát és alapeszméjével — él magyar, áll Buda még, a mult csak példa legyen most — Széchenyi korának jövetelét jelzi. Németes ízlésű, színtelen dalainál érdekesebbek Vitkovics Mihály példájára írt népdalkísérletei. Tárgyban, motívumban változatosak ezek a népiesség illusióját keltő helyzetdalok, de nem tudják éreztetni a népi naív lirikumot, mert ezt a költő nem avatta saját élményévé. Naív érzésmód helyett sokszor inkább a maga finomultabb, érzékenyebb líraiságát tulajdonítja a népi alakoknak, akiket daloltat. A *Rákosi szántó dala* e műnépdalok közt mint történelmi népdalkísérlet nevezetes; romantikus visszahelyezése ez a költő saját elégikus hazaszeretetének abba a történeti korszakba, amelynek érzelmi világával rokon-

nak érezte magát, és amelyből oly sokszor merített Kisfaludy és Vörösmarty nemzedéke. Ugyancsak a műköltő lírai igazságát érvényesíti, de a népi naívság és igénytelenség látszatával a *Szülőföldem szép határa*, az otthon vágyának megkapó kifejezése és a *Sárga levél* magyar mélabúja, amelyben az otthontalanság leverő fájdalma sajog.

Kisfaludy irodalmunkban a romantikát kiterjesztette a líráról a tárgyas költészet egész területére ; Aurorájával összetartotta a tehetséges fiatal írókat és népszerűsítette az új ízlést a közönség körében. Szorosabb kapcsolatot teremtett az élet és irodalom között s ez utóbbi az ő munkássága és szervező ereje által nagy lépést tett a nemzeti eredetiség programmjának megvalósulása felé. Hatása a drámairodalom fellendülésében, a romanticizmus térfoglalásában és a nemzeti szellemű irodalom fejlődésében mutatkozott.

Még Kisfaludy Károly fellépése előtt tűnt fel két drámaíró tehetség, akik azonban csak rövid ideig működtek a szépirodalom terén. *Gombos Imre* (1791—1840) állami tisztviselőnek *Az esküvés* (1817) című ötfelvonásos szomorújátékában az akkortájt divatos német végzettragédiák hatása mutatkozik. *Bolyai Farkas* (1775—1856) a nagy matematikus öt szomorújátékot is bocsátott közre 1817-ben. E romantikus könyvdrámákban helyenkint gondolati mélység és igazi költőiség nyilatkozik. Bolyai nemcsak gyönyörködtetni akart drámáival, hanem elsősorban oktatni és javítani, eszméket ébreszteni és terjeszteni. *Mohamed* című szomorújátékának felhasználásával írta Kisfaludy Károly az *Irénét*.

Míg ez a két drámaíró Kisfaludytól függetlenül fejti ki munkásságát, néhány neves író működése szorosan csatlakozik a mester irányához. *Csató Pál* (1804—1841) vígjátékokat és elbeszéléseket írt ; ez utóbbiakban a novella komoly típusának kialakítására törekedett. Stílu

sának franciás könnyedsége, fordulatossága és előkelősége korának jobb elbeszélői közé emelik. *Kovács Pál* (1808—1886) győri orvos és lapszerkesztő novelláiban és vígjátékaiban a dunántúli magyar nemesházak tája elevenedik meg az írónak derűs megvilágításában. *Gaál József* (1811—1866) helytartótanácsi tisztviselő nevét különösen *Peleskei nótáriusa* (1838) tette emlékezetessé. Ezt a népies bohózatot Gvadányi verses elbeszélése nyomán írta, de más beállítást adott a régi történetnek: hősét úgy tünteti fel, mint egy boszorkánynak, Tóti Dorkának áldozatát, aki tönkre akarja tenni a nótáriust, de mindig felsül. Míg Zajtay István Gvadányinál mint komoly, derék magyar ember szerepel, Gaál József nevetségessé teszi a világtól elmaradt és a városban félszegen viselkedő falusi ember elmaradottságát. A komikus hős körül az akkori magyar társadalom számos típusa vonult fel: Baczur Gazsi, a csákányos jurátus Kisfaludy Mokány Bercijének jogutóda. Bohózatának hatásos keretét Gaál Kotzebuetől leste el. Sikerült vígjátékai: *A király Ludason, Szerelem és champagnei.* Egyéb színdarabjain kívül írt egy romantikus történelmi regényt (*Szirmay Ilona,* 1836), amely hosszadalmas előadása mellett is érdemes alkotás. *Az alföld képe* című tájrajzával, valamint az alföldi népéletből és betyárvilágból merített kisebb elbeszéléseivel és rajzaival ő kezdte meg irodalmunkban az Alföld szépségeinek leírását és így ebben a tekintetben elődje lett Petőfinek.

Kisfaludy körének legrokonszenvesebb alakja, Széchenyi egyik legtevékenyebb munkatársa *Fáy András* (1786—1864), akit a «haza mindenesének» neveztek. Gazdag földbirtokos volt, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alapítója. Fáradhatatlan közéleti munkássága mellett tevékeny írói működést fejtett ki. Irói hírnevét *Meséi és atorizmái* (1820—1828) alapították meg, amelyek a legnagyobb magyarra is eszmekeltően hatottak

és a világirodalom e nemű legjelesebb alkotásaival versenyeznek. Változatos tárgyú és legnagyobbrészt eredeti állatmeséiben, paraboláiban, paramitáiban és allegoriáiban meglepő szemléletességet érzékeltetett meg egy-egy életigazságot, józan bölcseséggel, erkölcsi fensőbbséggel vagy szelíd gúnnyal példálódzott a társadalom és a magánélet hibáiról és félszegségeiről és megjelölte a haladás útját.

Fáy András a magyar novella és regény fejlődésében is egyik úttörőként szerepel. *A különös testamentum* (1817) című víg elbeszélése az első eredeti magyar novella; később a kisebb elbeszélésekben Kisfaludy Károly modorát követte. Jelentősebb ezeknél *A Bélteki ház* (1832), az első eredeti magyar regény. Tárgyát Kisfaludy korának társadalmi életéből merítette; a régi Magyarország kihalóban levő nemzedékét, az evés-ivásban, úrhatnámságban, parlagi műveltségben felnőtt és a hagyományokhoz mereven ragaszkodó földesurakat szembeállítja a társadalmi reformokért küzdő, művelt és hazafias fiatal nemességgel. A harc az utóbbiak javára dől el, az író hiszi, hogy az új nemzedék megvalósítja a liberális eszméket. A szétfolyó meséjű, irányzatos regény tanulságos korrajz; hű képet ad az akkori társadalom minden rétegéről és belevilágít az átalakulóban levő magyar élet problémáiba.

4. §. *Katona József.*

Abban az időben, midőn Kisfaludy Károly legnagyobb sikereit aratta a színpadon, megjelent Bánk bán címen egy jambusokban írt ötfelvonásos tragédia, amelyről azonban alig vett valaki tudomást. Több mint egy évtizeddel később, 1834-ben egy nagy magyar színész, Egressy Gábor jutalomjátékául választotta Kolozsvárott, 1835-ben Budán, 1839-ben pedig a Nemzeti Színházban is előadták s ekkor Vörösmarty Mihály írt róla

elismerő kritikát. Ebben az időben már a közönség és a kritika egyaránt lelkesedéssel szólt erről a darabról és egyre általánosabb lett az a vélemény, amelyet később Gyulai Pál klasszikus tanulmány alapján esztétikailag is igazolt, hogy a Bánk bán a legkiválóbb magyar tragédia, szerzője pedig legnagyobb tragédiaírónk, akihez fogható drámai szerzőnk nincs több a magyar irodalomban. Alkotójának, Katona Józsefnek a sors nem adta meg azt az örömöt, hogy művének diadalát élvezhette volna; 1830-ban már nem volt az élők sorában.

1791-ben született Kecskeméten. Apja szegény, de értelmes takácsmester volt, aki felismerte fia tehetségét és áldozatok árán is taníttatta. A fiú Pesten, Kecskeméten és Szegeden végezte a gimnáziumot, utána Pesten joghallgató lett és 1816-ban ügyvédi oklevelet szerzett. Mint jogász, szorgalmasan látogatta az egyetemi könyvtárat, ahol különösen a történelmi művek vonzották; Katona István munkái mellett külföldi történetírókat is tanulmányozott. Másik szenvedélye a színházba járás volt; lelkesedett a magyar színészetért, drámákat írt és fordított a pesti társulat számára, sőt mint «delektans aktor» maga is fellépegetett a «Hacker-szála» magyar színpadán. A társulat vidéki kirándulásain is részt vett és egy ideig mint rendező működött közöttük; csak aggódó szüleinek kérésére hagyott fel a műkedvelő színészkedéssel.

Döbrentei Gábor folyóirata, az Erdélyi Múzeum 1814-ben néhány lelkes mágnás adományából ezerforintos pályadíjat tűzött ki olyan dráma jutalmazására, amellyel a kolozsvári színházat meg lehetne nyitni; erre írta Katona a Bánk bánt. A pályázatra tizenkét pályamunka érkezett be, ezek közül a jutalmat Tokodi János Pártosság tűze című drámájának ítélte oda a birálóbizottság. Ez utóbbinak a jelentésében nem is szerepel Katona Bánk bánja; tehát vagy nem ismerték fel értékét, vagy

pedig nem is jutott el a kézirat Kolozsvárra. Katonát nem kedvetlenítette el a sikertelenség; drámáját elküldötte egyik barátjának, Bárány Boldizsárnak, s az ő bírálata, «rostája» alapján 1819-ben egészen átdolgozta. Még ebben az évben elő is akarta adatni a Székesfehérvárról ismét Pestre került színtársulattal, de a cenzúra nem engedte meg az előadást azzal a megokolással, hogy Bánk bán nagysága elhomályosítja a királyi házét. Katonát rendkívül bántotta a cenzúra határozata, mert tudatában volt műve értékével és nagy színpadi hatást remélt tőle. Könyvalakban is kiadta (1821), de így sem keltett figyelmet. Katona írói kedve lelohadt, hazatért szülővárosába, ahol mint hivatalnok családja, hivatala és a gazdálkodás között osztotta meg idejét. 1826-ban főügyésszé választották, s mint ilyen halt meg szívszélhüdésben 1830-ban.

A Bánk bán létrejöttét több éves drámaírói gyakorlat előzte meg, amely tehetségének fokozatos fejlődését és művészetének állandó elmélyülését mutatja. Eleinte Kotzebue, Iffland és más német írók színdarabjaiból fordított; 1812-ből való első eredeti drámája, a *Luca széke* már azt mutatja, hogy Katona megcsodálta és megértette Shakespeare drámaírói nagyságát. Még sikerültebb a *Ziska* (1813) és a *Jeruzsálem pusztulása* (1814). Az utóbbiban festett hatalmas korkép, az indulatok rajzában és az egyes jelenetekben felvillanó erő méltó a Bánk bán szerzőjéhez. Egyetlen vígjátéka, *A rózsa* (1814) Déryné Széppataki Róza, korának egyik leghíresebb színésznője iránt való pillanatnyi fellángolásának emlékét őrzi. Ez az első vígjátékunk, amely mindenestül magyar talajon játszódik.

Bánk bánnak, II. Endre királyunk palatinusának tragikus esete Bonfinius latin krónikájának közvetítésével a külföldön is korán ismeretessé lett és megragadta az írók képzeletét. Hans Sachs már 1561-ben tragédiát, az

angol Lillo 1739-ben drámát, a német Müller 1782-ben regényt, Nikolay 1795-ben balladát írt róla. Az osztrák Grillparzer is feldolgozta tragédiában (1830), de Katona művét nem ismerte. Magyarul *A nagyságos Bánk bánnak históriája* címen Valkai András rímes versekbe szedte 1567-ben. Későbbi irodalmunkban mások is feldolgozták, így Kisfaludy Sándor drámában, Garay János költeményben. Katona tragédiájának megjelenésekor addig írt drámáit megtagadta : elméje első szülöttének nevezte el a Bánk bánt, jelezve ezzel azt, hogy értékelése szerint többi műve nem mérhető ehhez a darabjához.

Katona Bánk bánját nem lehet megérteni a kor ismerete nélkül, amelyben keletkezett. A XIX. század elején Magyarországon nyomasztó hangulat uralkodott; a pénz elértéktelenedése súlyos gazdasági válságot okozott, általános elszegényedés következett be. Az 1815-ben létesült szent szövetség politikai és szellemi téren minden szabadabb mozgolódást megakadályozott ; Magyarországon is szigorú cenzúrának vetették alá az írókat, ennek következményét Katona is keservesen tapasztalta. Az embereken valami elfásult reménytelenség vett erőt, a szellemek csüggedtek és pesszimisták voltak. Katona József egyéniségére mélyen hatott az ország általános hangulata ; rendkívül érzékeny természetű ember volt, azok közé tartozott, akik mindent rendkívül átéreznek, mindent tragikusan fognak fel, és élénk képzelettel színezik ki az élet lehangoló mozzanatait. A tragikus érzés, amely megvolt Katona életében, megnyilatkozik költészetében is.

A Bánk bán éles körvonalú, hű képet rajzol II. András uralkodása idejéről. A király külföldön harcol a lengyelek ellen, helyette felesége, a meráni származású Gertrud királyné uralkodik. Támaszául a király legbizalmasabb emberét, Bánk bánt hagyta itthon, aki becsületesen és híven meg akar felelni feladatának, bár mély szomorú-

sággal látja, hogy az ország nyomorúságának egyik főoka a királyné idegen környezetének esztelen fényűzése és tékozlása. Midőn barátja, Petur bán összeesküvést sző a királyné ellen, maga Bánk bán csillapítja le az összeesküvőket, sőt egy időre sikerül fejüket, Peturt is visszatéríteni a királynéhoz való hűségre. Ekkor azonban olyan esemény történik, amely felforgatja Bánk egész valóját; szép és hű feleségét, Melindát a királyné udvarában Gertrud öccse, Ottó álomporral elkábítja és erőszakot követ el rajta. A körülmények azt a látszatott erősítik meg Bánk bánban, hogy a királyné nemcsak tudott a gaztettről, hanem elő is segítette öccsének aljas tervét. A szerelmében meggyalázott Bánkban most nemcsak a király iránt való hűsége, hanem lovagi kötelességtudata is meginog. Hosszú és heves lelki harc után a királynéhez siet, hogy felelősségre vonja: szemére lobbantja bűneit, megsérti mint királynét és asszonyt, és midőn Gertrud méltósággal és gőggel visszautasítja a vádat és a fegyveres férfiúval szemben tőrt ragad, Bánk kicsavarja kezéből és leszúrja a királynét. Melinda, Ottónak ártatlan áldozata, megőrül. Későn tudja meg Bánk, hogy családi boldogságának feldulásában Gertrud ártatlan volt. Midőn a hazatérő király neje becsületéért kész párbajt vívni Bánkkal, a nagyúr bűnének tudatában erkölcsileg megsemmisülve roskad térdre királya előtt; Endre megölheti őt, de Bánk a királyra nem emel fegyvert. Bűnhődése betetőződik, midőn eléje viszik Melinda holttestét: «Nincs a teremtésben vesztes, csak én», zokogja kétségbeesetten. Endre nem ítéli el felesége gyilkosát, aki erkölcsileg ily rettenetesen megbünhődött: egyik katonája maga mondja: «Nézd, uram, e csüggedést! Király, a büntetés már ennek irgalom».

A Bánk bán minden ízében öntudatos művészi alkotás. Cselekvénye két ágon indul el; az egyik Petur bánnak és társainak, az idegen uralommal elégedetlen fő-

uraknak összeesküvése, a másik Ottó és Melinda története. E kétágú cselekvény fejlődésének a királyné az okozója, a fejlemények pedig természetesen kapcsolódnak Bánk bán személye köré. Tragikus egységgé olvadnak mindkét cselekvény mozzanatai az összeütközésben, midőn a királyné és a nádor szemben állnak egymással; a bonyodalom egyre fokozódó szenvedéllyel és feszültséggel telített drámai erővel éri el tetőpontját. Bánk bán, a nemességére büszke lovag, a király helyettese és barátja, a törvény legfőbb őre, olyan sérelmet szenvedett, amely egész lelkét megrendíti és a bosszú vágyával tölti el. Ezért a bosszúért feláldozza multját, meggyalázza mindazt, amit eddig szentnek vallott; lábbal tapodja a törvényt, védtelen asszonyt öl és ezzel feldúlja szeretett királyának boldogságát, az országot pedig forradalomba kergeti. Önbíráskodásával megtámadja a társadalmi rendet, megingatja saját erkölcsi alapját, elveszíti önmagában való hitét, megsemmisíti boldogságát. Tragikuma tiszta és teljes.

A Bánk bán tehát egy nagy jellem megrázó bukásának művészi rajza. A jellemzésben Katona Shakespeare tanítványának mutatkozik; a tragikumot hősének nem egyetlen törekvéséből fejleszti ki, hanem a törekvések, jellemvonások egész szövedékéből. Összetett jellemeket alakít: Bánk a középkori magyar főúr, a király hű embere, jó hazafi, nemes lovag, igazságos bíró, odaadó férj, minden cselekedetében talpig férfi. Gertrud nemcsak királynő, hanem hű feleség, szerető rokon, hiú és büszke, uralomra vágyó asszony. Bonyolult lelkiéletük különböző indítékaiból szükségszerűen fejlődik ki a cselekvény, bonyodalom és az összeütközés, amely épen azért hatásos, mert a szenvedélyeknek ilyen erős és többszörös szövedéke robban össze. Katona meglepően ismeri az emberi lelket és egészen beleéli magát alakjainak érzésvilágába; Bánkban utólérhetetlen művészettel van raj-

zolva az elfojtott tűz, a hatalmas szenvedély, a nagy önuralom, amely az indulat viharát féken tartja. Megkapó az erkölcsi erőnek festése, amely őt emeli és midőn elhagyja, lesujtja. Látjuk a királyné alakjában a büszkeséget, gőgöt, a férfias hatalomvágyat, de midőn érzi, hogy mindennek vége, királyságának, koronájának és dicsőségének, és csak egy bizonyos, a sír, akkor előtör belőle az anya: gyermekeit akarja látni. Ilyen mélyen emberi és igaz a többi szereplő jellemrajza is; különösen megkapó Petur és Tiborc alakja. Petur a született ellenzéki magyar típusa, fajának egy egész rétegét képviseli; királyához hű, szereti hazáját, de benne van a függetlenség, dac és a hatalommal való szembehelyezkedés vágya. Tiborc, az öreg, becsületes paraszt az elnyomott, kizsarolt jobbágyságot testesíti meg. Mindkettőjükből a magyar nemzet egy-egy osztályának lelke szól igazi művészettel.

Katona drámája azonban nemcsak megrázó emberi tragédia, hanem nemzeti tragédiánk is egyúttal. Nemzetünknek évezredes multja folyamán sokszor kellett küzdenie olyan idegen törekvések ellen, amelyek öncélúsága és függetlensége ellen irányultak. Megvolt ez a törekvés Katona korában is, a nyomasztó helyzetéből szabadságra vágyó jobbágyság évszázados problémájával együtt. Az író lángelméjére vall, hogy történeti multunk egyes korszakainak lelki rokonságát, hangulati közösségét felismerte s az aranybulla korában lejátszódó tragédiában egész történelmünk egyik tragikus vonását tudta éreztetni.

E komor fenségű tragédiának csak külső megjelenése mutat kisebb fogyatkozásokat: verselése nem mindig szabatos, nyelve olykor darabos és homályos, bár egyébként erővel telt, tömör, kifejező és hangulatkeltő, méltó tolmácsa a drámában forrongó hatalmas érzéseknek és indulatoknak. Katona a darabnak eszmei telítettségé-

vel, heves érzelmi és indulati feszültségével, forró atmosférájával megkapó ellentétben van a klasszikusan szilárd szerkezet, a harmonikus belső forma, amelynek tisztaságával, zártságával csak Arany János legérettebb alkotásai vetekedhetnek. Ebben a tekintetben Katona megelőzte korát és a következő nemzedék esztétikai eszményét valósította meg a dráma terén soha meg nem haladott tökéletességgel.

5. §. *Vörösmarty Mihály.*

A költői lángelmének addig nem ismert és azóta felül nem múlt hatalmát, gazdagságát és eredetiségét nálunk Vörösmarty Mihály éreztette először. «Éreztette az egyéniség elemezhetetlen titkát és kimeríthetetlen varázsát, a képzeletnek a mindenséget átívelő merészségét, az érzésnek a fenség, a báj, a humor, a gyöngédség világában egyenlő otthoniasságát, a szerelmi, a bölcseleti és a hazafias ihlet újszerű báját. Ő szerelt a magyar lírára gazdagabb mellékzöngéjű, változatosabb és teljesebb hangszínű húrokat, megtanította a magyar költészetet, hogy a sejtelemszerű érzéseket is közölni tudja, a metafizikai intuitiókat költői szemléletbe formálja. Ő tanította meg költőinket a poétai ékesszólásra. Nyelvteremtő fantáziája egyike az egyetemes irodalomban a legtüneményesebbeknek» — írja róla Négyesy László.

Vörösmarty költészete az első, amely a maga egészében utat talált a nemzet szívéhez. Egyesítette magában a felújulás korának irodalmi törekvéseit és ezeknek eredményei nemcsak összeolvadva, hanem megnemesítve és értékben felfokozva jelentkeznek működésében. Nem egy társadalmi osztálynak, vagy műveltségi körnek ír, mint elődei, hanem az egész nemzet magáénak vallja. Hosszú idő után ő az első magyar költő, aki nemcsak hazai vonatkozásban, hanem világirodalmi összehasonlításban is

egyike a legnagyobbaknak. Petőfi és Arany mellett a legnagyobb költőnk.

A fehérmegyei Kápolnásnyéken született 1800 december 1-én, katholikus nemes családból. A ciszterciek székesfehérvári és a kegyesrendiek pesti intézetében végezte a gimnáziumot, 1817-ben az egyetemre került, mint a filozófiai tanfolyam hallgatója. Három év mulva megkezdte jogi tanulmányait, de ezeket magánúton folytatta és fejezte be, mert atyja halála és családjának elszegényedése miatt magának kellett megkeresnie kenyerét. Nevelői állást vállalt Perczel Sándor családjánál és 1820-ban tanítványaival együtt Pestről Tolnamegyébe utazott, ahol két évet töltött Perczeléknek börzsönyi birtokán. Ez idő alatt nemcsak jogi tanulmányaiban haladt előre, hanem költői tehetségét is fejlesztette ; ekkor keletkeztek első drámai és epikus kísérletei, kezdő lírai szárnypróbálgatásai. Megértő irodalmi barátokra is talált a börzsönyi magányban : megismerkedett Egyed Antal bonyhádi plébánossal, ennek káplánjával, Teslér Lászlóval és egy pécsi katholikus papnövendékkel, Klivényi Jakabbal, akik maguk is költői törekvésektől voltak áthatva, lelkesedéssel olvasták a magyar írókat, könyveket adtak kölcsön Vörösmartynak és örömmel látták költői kísérleteit. Ekkor ismerte meg Homeros, Tasso, Shakespeare, Goethe, Schiller, Zrínyi és Kazinczy műveit. Költészetét legerősebben a nemzeti mult ihlette és az az eszményi szerelem, amelyet tanítványainak nővére, Perczel Etelka ébresztett szívében. Szerelme nem pillanatnyi fellángolás volt, hanem mély és tartós érzelem, amely még évtizedek mulva is mint édesbús emlék kísértett lelkében. Nincs adatunk arra nézve, hogy a leánynak volt-e tudomása a költő érzéseiről ; úgy látszik, Vörösmarty számot vetett helyzetével, érezte, hogy szegény ifjú létére sohasem vezetheti oltárhoz a gazdag és előkelő úri leányt. De költészetében soha el nem múló emléket állított Etelkának.

Jogi tanulmányainak elvégzése után 1822 őszén Görbőre ment ügyvédgyakorlatra és Tolnamegye alispánja mellett élénk részt vett a vármegyei életben. Az alkotmányos küzdelmek hullámzásai között a régmult idők dicsőséges mozzanatai foglalkoztatták képzeletét és midőn 1823-ban olvasta Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposzát, *A székelyek Erdélyben*, belefogott a honfoglalásról szóló hősköltemény ének írásába. A következő évben letette az ügyvédi vizsgálatot, de oklevelének nem vette gyakorlati hasznát ; egészen az irodalomnak akart élni, mint barátja és pártfogója, Kisfaludy Károly.

A *Zalán futásá*nak megjelenése (1825) országszerte ismertté tette a fiatal költő nevét ; az Aurora-kör tagjai barátságukba fogadták. 1828-ban átvette a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését, mikor pedig a Magyar Tudományos Akadémia megalakult, mindjárt fizetéses rendes taggá választották. Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly halála után ő lett a magyar irodalom vezére ; Bajza Józseffel és Toldy Ferenccel együtt megalkotta azt a triumvirátust, amely a harmincas évektől kezdve a legfőbb irodalmi tekintély volt nálunk. Az *Aurora* és *Kritikai Lapok* megszűnte után az *Athenaeum* és kritikai melléklete, a *Figyelmező* képviselte szépirodalmi és esztétikai hitvallásukat. Vörösmartyt ebben az időben már az ország legnagyobb költőjének tekintette a közvélemény, akivel sem elődei, sem utódai nem versenyezhetnek. Dicsőségével együtt nem növekedett anyagi jóléte ; szerényen, de megelégedetten élt, szabad idejét szívesen töltötte baráti körben. A legnevesebb pesti írók és színészek asztaltársaságából fejlődött ki idővel a *Nemzeti Kör*, a régi Pest íróinak és művészeinek kaszinója, amelynek Vörösmarty volt az elnöke. Irótársai nagy ragaszkodással és tisztelettel vették körül, mert szíves támogatója és tanácsadója volt az öregebbeknek és kezdőknek egyaránt. 1843-ban végre a családi élet boldogsága is osztályrészéül jutott ; felesé-

gül vette Csajághy Laurát, Bajza sógornőjét. A nála jóval fiatalabb leány iránt való vonzalmát késeinek tartotta és csak hosszas tépelődés után szánta rá magát a nyilatkozatra; Laura, aki a nagy embereknek kijáró tisztelettel tekintett a költőre, először megdöbbent, de azután boldogan nyújtotta kezét Vörösmartynak, aki odaadó és megértő hitvesre talált benne.

A negyvenes évek politikai mozgalmait állandó érdeklődéssel kísérte, a szabadságharc eseményei pedig őt is magukkal ragadták. Tagja lett az első magyar népparlamentnek, mint a bácsalmási kerület képviselője. 1849-ben Kossuth kinevezte a kegyelmi törvényszék egyik bírájává. A világosi napok után menekülnie kellett; Bajzával együtt hónapokig bujdosott, míg végre kegyelmet kapott. Hazájának szomorú sorsa, a bolyongás viszontagságai és anyagi gondjai azonban megviselték testét-lelkét; betegeskedni kezdett. Utolsó éveiben a fehérmegyei Baracskán, majd szülőföldjén lakott családjával és gazdálkodással gondoskodott megélhetésükről. Kedélye egyre jobban elborult, alkotó ereje meggyengült; betegsége miatt végre kénytelen volt Pestre költözni, ahol 1855 november 19-én ugyanabban a Váci-utcai házban halt meg, ahol huszonöt évvel azelőtt mestere, Kisfaludy Károly. Temetése oly díszes volt, amilyent Pest azelőtt nem látott soha. Nyomorban hagyott családját Deák Ferenc vette pártfogásába, akinek felhívására néhány hónap alatt százháromezer pengőforintot adott össze a nemzet az özvegynek és három gyermekének fölsegélyezésére.

Vörösmarty a legrendkívülibb ihletű költőnk. Amilyen egyszerűnek és igénytelennek látszik külső megjelenésében, olyan bonyolult összetételű egyéniség mint költő; ihletének állandó nagyarányú felajzottságában és ódai energiájában sajátos pátosz ván, amely nála nem póz, hanem legbensőbb énjének kisugárzása, lelki életének olyan diszpozíciója, amely műteremtő aktivitásában szün-

telen emelkedett, ünnepi hangulatot áraszt költészetére. Végtelenbe néző szeme mindent az időtlen, az örökkévaló, a nagy egyetemesség szempontjából tekint, érzékeny lelke mintegy állandó kozmikus tudatban fogadja az élet nagy misztikumának illetéseit ; a teremtés csodái iránt való elfogódottsággal, a nemes lelkek alázatával szemléli mindazt, ami benne és rajta kívül van : Istent és embert, életet és halált, gyönyört és fájdalmat, enyészetet és örökkévalóságot. Abszolut líraiságának folytonos kiáramlása átélt katholikumot, fennköltemberséget, egyetemes élettiszteletet, mély erkölcsi életérzést sugároz.

Lelki alkatának megfelelő természetű teremtő művészete. Gondolatokkal telített, magas feszültségű inspirációja nem bírja az egyensúlyozott, tökéletes kompozíciót ; szakadatlan önkifejezése előre ki nem számítható, de elemi önkénytelenséggel előtörő formákban fejezi ki lelke hullámzását. Ihlet és kifejezés átmenet nélküli, forró ölelkezésben vannak nála, alkotása állandó lázas, egyéni stílteremtés. Legtöbb műve tehát nem a zárt idomú, kerek és befejezett műegész megnyugtató hatásával van ránk, hanem hiányérzetet, nyugtalanságot kelt bennünk, egészében felfoghatatlan és kimeríthetetlen, kényszerít arra, hogy a költővel együtt újra meg újra átéljük az önkifejezés folytonos ösztönét, átérezzük a romantikus életérzés végtelenbe tágulását.

Költői egyéniségének kifejlődésére irodalmi olvasmányai voltak ösztönző hatással. Pályája kezdetén a magyar deákos irány költőinek versformájában, stílusában és nyelvében dolgozott, majd Csokonai és a népköltészet is hatott rá. Politikai felfogását Széchenyi eszméi alakították ki ; a nagy nemzeti reformátor gondolatainak a költészetben Vörösmarty adott legerősebb hangot. A külföldi írók közül Homeros és Vergilius hatottak eposzaira, de inkább csak külsőségekben ; Ossian átérzése mutatkozik lírájának borongós hangján és a régmult ködbevesző di-

csőségének megéneklésén. Drámairói művészetére leggyümölcsözőbb volt Shakespeare tanulmányozása.

Az az irodalmi áramlat, amelybe Vörösmarty jutott és amelyet lángelméje nálunk a fejlődés legmagasabb fokára emelt, a romanticizmus volt. Ez az áramlat a vértelen antikizáló klasszicizmussal szemben friss, erővel és elevenséggel telített, igazabb és költőibb irányt jelentett, az érzés erejét és a képzelet szabadabb röptét, a forma változatosságát és gazdagságát, nyelvünk tökéletesedését és művészi irányú kiképzését. Egyik legjellemzőbb vonása a nemzeti multhoz való visszatérés; sok önámítás van abban a romantikus történetszemléletben, amellyel e kor írói történelmünk hősi korszakait megjelenítették, de a Széchenyi fellépése körüli idők politikai viszonyai között szüksége volt nemzetünknek a mult dicsőségében való vigasztalódásra és bátorításra. Irodalmunk ekkor lett igazán jelentős tényező a nemzeti élet sorsának irányításában.

Vörösmarty a költészetnek mind a három ágában dolgozott. 1825—1831-ig inkább az epika terén; a közönség mint epikust ismerte meg és mint ilyent tartotta nagyra. Az 1831—1844-ig terjedő másfél évtized volt drámai munkásságának kora; legnagyobb becsvággyal ezt a műfajt művelte. Lírai költeményeket élete végéig írt.

Hírnevét a *Zalán futása* című tíz énekes, hexameterekben írt eposzával alapította meg. A közhangulat és a kor politikai viszonyai keltették életre. A magyarságban ekkor már évtizedek óta élt a vágy, hogy valamelyik költőnk megénekelje a nemzet multjának egyik legdicsőbb teljesítményét, a honfoglalást. Költőink közül többen foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy eposzt írnak a honfoglaló vezérről, de a kezdésnél és kísérletnél tovább nem jutottak. Virág Benedek, Csokonai eposzt terveztek Árpádról, Csokonai rövid töredékén kívül a megkezdett hősköltemény vázlatát is ránk hagyta. Pázmándi Horváth Endre is ekkor dolgozott Árpádról szóló nagyszabású epo-

szán ; be is fejezte, de csak később. Vörösmarty osztozott nemzete közérzésében és midőn mint fiatal jurátus, a vármegyei életben közelebbről is megismerte, milyen erős küzdelmeket vív az ország veszélyben forgó alkotmányáért és függetlenségéért a bécsi abszolutisztikus törekvésekkel szemben, az ő lelkében is gyökeret vert a nemzeti aggodalom és elkeseredés ; mint kezdő költő olyan eposzt akart írni, amely a multon csüngő nemzeti önérzetet kielégíti, a honfoglaló Árpádban hős-eszményt állít a késői unokák elé, irodalmunk fejlődését pedig tetőpontra juttatja el azáltal, hogy megteremti számára azt, ami a kor felfogása szerint teljességéhez még egyedül hiányzott : a magyar Aeneist. Így született meg a Zalán futása, a honfoglalás tényének és hőseinek nemzeti apotheozisa.

A hősköltemény tárgya a honfoglalásnak legfontosabb mozzanata : a Tisza-vidék meghódítása Zalán bolgár fejedelem legyőzésével. Az első énekben a magyarok hódításait aggodalommal néző Zalán követet küld Árpádhoz és felszólítja, hogy távozzék a Zagyva vidékéről, mert különben fegyverrel űzi el ; Árpád hadüzenettel válaszol és lovas embereket küld szét vezéreiért. E főeseménnyel együtt indul meg a mellékcselekvény ; a deli Hajna, az agg Huba vezér leánya, fürdeni megy a Bodrog vizébe. A délszaki tündér szerelmével üldözi a szép hajadont, de Hajna visszautasítja őt, mert Árpád egyik fiatal vezérét, Etét szereti. Ete meglátogatja szerelmesét, jövetelének hírére Huba lakomát ad és boldog családi körben töltik az estét. A második ének bemutatja Zalán bolgár és görög segédhadait és leírja a bodrogmenti eseményeket : Ármány, a rémisten, a magyarok ősi ellensége rátör egy magyar csapatra, amelyhez Ete is tartozik, sok zavart támaszt és csak abban az esetben ígéri meg, hogy nyugton marad, ha önként feláldozza magát az az ifjú, aki legjobban vágyódik a boldogságra. A szerelmes Ete felajánlja magát véreiért, de a bús Laborcán, akit szerelmi

bánata gyötör, szintén kész az áldozatra. A harmadik énekben Zalán vezérei megtámadják Laborcán és Ete csapatát, amely még nem tudott egyesülni Árpád seregével; a magyarok győznek, Laborcán elesik és halála megadja az Ármánytól követelt áldozatot. Ete megsebesül. A negyedik énekben folytatódik a főcselekvény: Zalán és vezérei gyűlést tartanak, Árpád népe is haditanácsot ül; mindkét fél készül az ütközetre. Árpád imádkozik Hadúrhoz és kiadja a parancsot az áldozati tüzek meggyujtására. Az ötödik ének nagyrésze epizód: a Bodrog mentén magukra maradt öregeket és asszonyokat megtámadja a föld népe, Huba elmenekül, Hajna eltűnik; közben Ete összecsap Csorna bolgár vezérrel és megöli. Ezalatt Árpád táborában kigyulladnak az áldozati tüzek. A hatodik ének részben Árpád népének tábori életét mutatja be, részben a Hajna-epizódot folytatja: a délszaki tündér ismét szerelmével ostromolja a bujdosó leányt, de Hajna hű marad Etéjéhez. A tündér bűnhödésül, mivel földi leányt szeret, a légbe oszlik, táltos lova, Tomboli pedig Hajnát Etéhez viszi. A hetedik és nyolcadik ének az alpári döntő ütközet rajza: Zalán fővezére, Philo, be akarja keríteni a magyarokat, de Árpád meghiúsítja cselvetését. A legkiválóbb hősök állanak egymással szemben; Ármány ismét megkísérli a magyar sereg megrontását, de Hadúr megütközik vele és elűzi. A kilencedik énekben Ete leveri a bodrogmenti lázadókat, Hajna megtalálja atyját, az egész család örömünnepet ül. A tizedik énekben befejeződik az alpári csata: Árpád megmérkőzik a bolgárok legerősebb hősével, Viddinnel és megöli; Zalán serege megfutamodik, a bolgár fejedelem Nándorfehérvárig menekül és bánatba merülve tekint vissza elveszett országára.

Vörösmartynak eposza megalkotásánál meglehetősen szegényes anyag állott rendelkezésére. Meséjének magját Anonymus krónikájából merítette, de ennek adatait sem

aknázta ki teljesen. Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposza hatott mythologiájára. Azt a csodás elemet, amelyet addig alkalmaztak költőink, nem értékesíthette: sem a Zrinyi-féle keresztény természetfeletti beavatkozást, sem a klasszikus mythologiát; a magyarok ősvallásáról még ma sem tudunk annyit, hogy az ősi magyarság hitrendszerének vázlatát össze lehetne állítani. Székely Sándor példájára tette meg a magyarok istenévé Hadurat; a rosszindulat istene Székelynél Nemere, Vörösmarty eposzában Ármány. A perzsa dualizmus alapján, Ormuzd és Ahrimán — a jó és rossz küzdelmén épül fel Vörösmarty magyar mythologiája, amelynek alig van kapcsolata az ősi magyar hitvilággal, de az eposz cselekvényének alakulásával sincs elválaszthatatlan kapcsolatban; Árpád küzdelme nem az isteni akarat végrehajtása, hanem önkéntes vállalkozás, amelybe alkalomadtán felsőbb hatalmak is beleszólnak. A csodás elem egyéb tényezőit Vörösmarty képzelete teremtette: mythologiai megszemélyesítései, a Remény, Álom, Félelem, Átok, Zűrzavar elvontságuk miatt hatástalanok. Értékesebbek meseszerű alakjai: a tündérek és Tomboli, a táltosló; ezeknek van alapjuk a magyar néphitben és ezért reálisabbak, felfoghatók. A klasszikus eposzi hagyományból is merített Vörösmarty; homerosi és vergiliusi vonások bőven találhatók hősköltemányében, helyenkint Ossian olvasásának nyoma is feltűnik. A Zalán futásának egyik legbővebb forrása Vörösmarty szívélete volt, az a reménytelen szerelem, amelyet Perczel Etelka iránt érzett; Hajna alakja és az eposz legköltőibb részletei Etelkának köszönik létüket. A költő szenvedélyes szerelmi vágya, amelyet a viszonzatlanság gátló tudata kísér, és amely Vörösmarty lelkét az önemésztés, belső vívódás, életerőt apasztó lángolás kínos érzetével gyötri, legközvetlenebbül a délszaki tündér halálos epedésében nyilatkozik meg, aki Hajna iránt való szerelme miatt végül is elpusztul. Ete és Hajna

mellett még több kisebb epizód őrzi a költő egyéni szerelmi ihletének emlékét.

Vörösmartynak az anyag hiányait képzeletével kellett kiegészítenie; fantáziája ugyan eleven volt és romantikus meséjét az alakok és epizódok sokaságával tette színessé és változatossá, de eposzának nagy fogyatkozása, hogy a cselekvény sem nem egységes, sem nem elég érdekes. A főeseményt az epizódok háttérbe szorítják. Az eposz tárgyának nincs meg a kellő nagyszerűsége, nem érezzük ki belőle, hogy az alpári ütközettel csakugyan eldől a nemzet sorsa; hiányzik a főcselekvényből a mondai elem, az epikai hitel. A mellékcselekvény, a bodrogközi magyarok sorsa és Ete szerelme Hajnához, egészen Vörösmarty leleménye; nincs ugyan szoros kapcsolatban a mesével, de költői, az eposz varázsának egyik leglényegesebb eleme. Esztétikai szempontból kifogásolható, hogy Ete, a mellékcselekvény hőse, sokkal emberibb és szeretetreméltóbb, mint Árpád és így a főhősről egészen magára vonja érdeklődésünket. Az eposz jellemrajz nem elégíti ki a modern ízlést. Vörösmarty eszményített képet fest a honfoglaló magyar népről; hősei rettenthetetlenek a harcban, barátságosak a családi tűzhelynél, önfeláldozók, ha a nemzet ügyéről van szó, nagylelkűek az ellenséggel szemben. Az asszonyok szépek, okosak, nemes érzésűek. A költő azonban nem tudja alakjukat egyéníteni, a jellemábrázolásban a típusig is ritkán emelkedik. Árpád alakját valóságos fényárba borítja, mégis érdektelenül hat, mert nem nyerünk betekintést lelki világába, nem érezzük emberi nagyságát. Míg az ellenség hőseit egy-két állandó jelzővel és rendesen ellenszenvesen állítja elénk, szeretettel és melegséggel veszi körül Ete és különösen Hajna alakját; az a végtelen gyengédség, amellyel a leány egyéniségét elönti, a Perczel Etelkában megszeretett eszményi báj, elköltőiesített nőiség iránt való odaadásának legszebb megnyilatkozása.

A Zalán futásának legmaradandóbb értéke: nyelve és előadása. Vörösmarty egyénisége szerint mindig és mindenben lirikus; eposza nemcsak lírai fogantatású, mert hiszen egy nagy hazafiúi megindultságnak és mély szerelmi ihletnek köszöni létét, hanem előadásában is szüntelen visszatükrözteti a költő hangulatát. Az ódai lelkesedés, a hazafias pátosz hangja gyöngéd szerelmi ellágyulással és borongó, elégikus mélabúval váltakozik előadásában. Egyetemes lírai részvéte nemcsak a cselekvő hősiség képviselőire terjed ki, hanem szinte megragadóbb erővel szólal meg akkor, midőn a szenvedő fél álláspontjára helyezkedik és annak bánatos lelkiállapotát panaszolja. Az epikai nyugalom helyett áradó lírai hév ugyan helyenkint szétfeszíti az eposz kereteit, de megindítja és magával ragadja az olvasót. Költői nyelve nem szókincsében és mondatalakításában szokatlan és rendkívüli; szókincsében szabadon és természetesen helyet foglal az ezeréves magyar nyelv mindazon és bármely korból való eleme, amelyet nyelvérzéke korszerűtlenség és írói affektáltság nélkül elfogadhatónak ítél; teremt és alkot újat is, de feltűnés nélkül, ahogyan az élő nyelvközösség pillanatnyi lélektani szükségletből szokott. Szófűzése, gondolatkifejtésének rendje a hexameter kötött formájában, megszabott lejtésében is természetesen, könnyedén és a gondolat épségének veszélyeztetése nélkül alakul. Feltűnő azonban mondatainak az átlagost többnyire meghaladó terjedelme, bővítményekben, jelzőkben és határozókban való gazdagsága; e bővítmények meglazítják a mondat fogalmi eresztékeit, minőségek és állapotok hangulati fluidumát ömlesztik közéjük. Általuk nemcsak hogy hangulativá mosódik szét a mondat logikai, a kép objektív egysége, hanem egyszersmind szomszédos árnyalatok változatai közt inog, ringatódik, kifejezi, vagy legalább sejteti az elmosódó, rejtett, megfoghatlan, vagy álomszerű

létezést is és így új területet hódít meg a magyar költészet számára, a léleknek oly látomásait és érzéseit, amelyeknek művészi alakítására addig magyar író nem mert vállalkozni. Nyelvének, stílusának egyéni szépségéhez társul verselésének dallamossága és zeneisége ; könnyen ömlő hexameterei nemcsak a magyar irodalomban, hanem a görögöt és rómait kivéve, a világirodalomban is párjukat ritkítják.

Vörösmarty a Zalán futása után igazi eposzt nem írt többet, hanem nagyobb elbeszélő költeményeket. A *Cserhalom* (1825) hőse Szent László, akinek alakjában Vörösmarty a középkori keresztény lovag eszményképét dícsőíti ; László herceg nemcsak az országot védelmezi meg a rabló pogányok ellenében, hanem egy elrabolt magyar leányt is megszabadít. Az *Eger* (1827) tárgya Dobó István és a hős várvédők dicsősége ; a harcok leírásába két költött szerelmi történet illeszkedik. A *Széplak* (1828) romantikus motívumait már Kazinczy is feldolgozta egy elbeszélésében, Kisfaludy Sándor pedig egyik regéjében. Ugod vitéz féltékenységből megöli feleségét, a szép Zenedőt ; midőn ráeszmél neje ártatlanságára, lelkiismeretének furdalásai a halálba űzik. A *Rom* (1830) népmesei indítékot értékesít álomkép alakjában s az emberi vágyak hiúságát érezteti. *A délsziget* (1826) és a *Magyarvár* (1828) töredékben maradtak ; az előbbi egy puszta szigeten élő kisfiú fejlődésében a költői tehetség kibontakozását szimbolizálja, az utóbbi a magyar nemzet őskorába visz. A *Tündérvölgy* (1826) formájában elüt Vörösmarty elbeszélő költeményeitől : nem hexameterekben, hanem négyesrímű tizenkettősökben van írva. Csaba vitéz szereti Jevét, de a szép leányt ismételten elrabolják erőszakos imádói, akiktől a hős csak nagy küzdelmek árán tudja visszaszerezni. A néphitet mint csodás elemet alkalmazó fantasztikus tündérmese ihlette Petőfit a János vitéz megírására. E költői elbeszélések részleteiben sok költőiség

van, Vörösmarty romantikus képzelete egész erejében kibontakozik, nyelve teljes színpompájában ragyog bennük ; szerkezetük azonban nem ment a fogyatkozásoktól, alakjaikból pedig hiányzik a mélyebb lelki élet.

Nagyobb epikus alkotásai között a szerkezet egysége, a jellemrajz lélektani igazsága tekintetében legsikerültebb az utolsó : *A két szomszédvár* (1831). Meséje a magyar középkorban játszódik le, Kún László uralkodása idején. Míg Tihamér, a Sámson-nemzetség fiatal, vitéz sarja a királlyal a csehek ellen harcol, Káldor, a szomszédos vár ura, elpusztítja egész házanépét. A hazatérő hős szörnyű bosszút esküszik ; a királytól engedélyt kap arra, hogy egyenkint megvívjon a Káldor-család tagjaival és csapásai alatt egymás után hullanak el a gyilkosok. Megöli Sundót, a Káldorok legerősebb bajnokát ; a két Káldor-testvér, Petur és Ipoly tévedésből egymást gyilkolja le ; az öreg Káldor és utolsó fia sem menekül meg Tihamér véres haragjától. Ezután felölti az elesett öregnek fegyverzetét és a Káldorok várába megy, ahol a család tagjai közül már csak egy fiatal leány, a szép Enikő van életben. Ez azt hiszi, hogy atyja közeledik feléje és örömében csókokkal borítja el ; de midőn Tihamér lebocsátja sisakrostélyát, a boldogtalan leány rémületében holtan esik össze. Tihamér lelke megrendül, Enikő visszatérő árnya üldözi és elborult elmével menekül világgá az elátkozott vidékről. A két szomszédvár Vörösmartynak legromantikusabb költeménye ; a gyűlölet és bosszú indítéka mozgatja a cselekvényt, hatalmas szenvedélyek ütköznek össze, borzalmas jelenetek váltogatják egymást, az ököljog véres korszaka megrázóan sötét képekben elevenedik meg szemünk előtt. A drámai szerkezetű, lélektani igazsággal fölépített, szertelenségeiben is meggyőzően motivált cselekvényből tervszerűen fejlik a tragikus alapgondolat : a bosszú kielégítésével a szív önmagát is megsemmisíti. Az erkölcsi eszme diadala megnyugtató, csak az ártatlan,

tiszta, önhibáján kívül összetört Enikő szomorú végzetével nem tudunk megbékülni.

Vörösmarty kisebb elbeszélő költeményei közül igazi remekmű a *Szép Ilonka*, egy bájos leány szomorú szerelmi története. Mátyás király, mint ismeretlen vadász betér Ilonka atyjának, az ősz Peterdynek házába; a leány beleszeret és ez a szerelem halála lesz. Mert midőn a vadász meghívására atyjával Budára megy és megtudja, hogy szerelmese maga a király, halálra sebzett szívvel tér haza és emésztő bánatában elhervad. A szűz leány szívéletének, megtört lelkű nővé való változásának utólérhetetlenül finom rajza, a mély líraisággal telített előadás, művészi nyelv és dallamos verselés elbeszélő költészetünk egyik legragyogóbb gyöngyévé avatják e költeményt. Végtelen gyengédséggel énekelte meg *Hedvig* című verses legendájában a szent fogadalmaktól megnemesített, égi szemérmű szerelem boldogságát. *A szent ember* legendája, amelynek tárgyát Mikes leveleiből vette, az Istent szerető, egyszerű lélek vonzó története.

Sokáig népszerűek voltak Vörösmarty balladaszerű elbeszélő költeményei; a balladai rövidség hiánya és a szónokias hang miatt e darabok nem jelentik a műfaj lényeges haladását, de a nyelv és verselés művészete és a részletekben megnyilatkozó szépségük ezeket is kiemeli (*Salamon, A bűvár Kund, Szilágyi és Hajmási, András és Béla, Toldi, Az ősz bajnok, Kemény Simon*). Legszebb románca, *Az árvízi hajós*, Wesselényi Miklós önfeláldozó hősiességét dicsőíti. Némi rokonságban vannak Vörösmarty balladaszerű költeményeivel *genreképei*, naív népi alakok humoros ábrázolásai, a népiesség jelentős térhódítása irodalmunkban (*Laboda kedve, Gábor diák, Petike, Mák Bandi*). Genrekép *A szegény asszony könyve* is, de komoly; áldott lelkű özvegy édesanyjának emlékét örökíti meg benne a költő, fiúi szívének egész melegével.

Vörösmarty, mint drámaíró is nagy érdemeket szerzett irodalmunk fejlődésében. Kora ifjúságától kezdve szorgalmasan írta színdarabjait; Kisfaludy Károly nagy sikereitől ösztönözve, de a színpad ismerete nélkül fogott hozzá a drámaíráshoz, azért első alkotásai nem színszerűek. A *Salamon király* (1827) és *A bujdosók* (1828) Shakespeare királydrámáinak hatása alatt készült jambusos szomorújátékok; valójában csak epikus jellegű, lazán összefűzött történeti képek, hiányzik belőlük a drámai tömörítés, a költőnek nincs elég ereje a szenvedélyek festésére és a tragikus elemek kifejlesztésére. Nagy értékük azonban e daraboknak a költői dikció, amely inkább lírai jellegű ugyan, de szépségekben gazdag. Ossian magyarországi hatásának legjellemzőbb és legszebb emléke a *Hábador* (1826) című egyfelvonásos drámai költeménye. A magyar őskorban játszódik le; a mese elgondolása és drámai kifejlesztése kezdetleges, a megoldást a véletlenre bízza, de színes képzelettel és tündöklő nyelven van megírva minden részlete; az egész darab csupa hangulat és zene. A divatos német kísérteties drámák tanulmányozásának gyümölcse a *Kincskeresők* (1832). A színpadi hatás kedvéért érzelmes, idegfeszítő és borzalmas jeleneteket halmoz össze, alakjai elképzelhetetlen jellemek, tetteik lélektani szempontból elfogadhatatlanok.

A francia romantikus dráma tanulmányozása és a színpad közelebbi megismerése nyomán fordulat állott be Vörösmarty drámaírói pályáján. A *Vérnász* (1833) szelleme még a német romantikára vall, de szerkezete, szövevényes meséje, mozgalmassága már a francia romantika hatását mutatja. A darab hőse, Telegdi szörnyű tévedések áldozata; féltékenységből halálba hajszolta ártatlan nejét, kitetette gyermekeit, hogy elvesszenek. Később újra nősül, feleségül veszi saját ismeretlen leányát, megöleti ismeretlen fiát és midőn a titkok kiderülnek, meg-

tébolyodva a bérc fokáról a mélységbe zuhan. A tragédia ügyesen van felépítve, középpontjában olyan ember áll, akiben van erő nagy tettek végrehajtására, bonyodalma gazdag, de kár, hogy hőse a körülmények véletlen összejátszása folytán bűnhödik. Shakespeare-reminiszcenciák már csak elvétve mutatkoznak; Vörösmarty ezúttal Victor Hugotól tanult és szomorújátékával iskolát alapított kortársai között.

Vörösmarty legkiforrottabb, legértékesebb tragédiája, a *Marót bán* (1838), ugyancsak Victor Hugo hatását érezteti. Igazi romantikus dráma; alapja a bosszú, cselekvénye szertelen, szörnyű tettekből alakul, hősei merész, meglepő jellemek, akiknek lelkében a szenvedélyek végletes ellentétek között hullámzanak. Cselekvénye a török-magyar harcok idejében játszódik le. Marót macsói bán Hasszán török bégnek apját és három testvérét egy csatában megölte, hugát pedig egyik szolgájához adta feleségül. Hasszán bosszúból elraboltatja a bán öccsét és töröknek nevelteti, később pedig fogságba ejti Marótot is. Bosszúja eszközéül Marótnak immár felserdült öccsét, Bodot akarja felhasználni; elküldi, hogy rabolja el a bán feleségét, Idát. Bod azonban szerelemre lobban az asszony iránt, aki viszonozza érzéseit. Hasszán bég ekkor tíz napra haza engedi a bánt, hadd lássa feldúlva családi boldogságát és hadd ölje meg neje csábítójában tulajdon öccsét. Marót csakugyan meggyőződik felesége hűtlenségéről, mire Bodot bilincsekbe veri, hogy kivégeztesse, Idát pedig odadobja a töröknek. Ekkor tudja meg, hogy Bod az ő testvére és minden szerencsétlenségüket Hasszán okozta; kibékülnek egymással és a török ellen indulnak Ida kiszabadítására. Bod az asszonyt tőrrel menti meg a gyalázattól, de maga is halálát leli; Hasszán Marót kezébe jut, aki kivégezteti és bosszút esküszik a török ellen. Ebben a drámában sikerült Vörösmartynak tragikus küzdelmet fejlesztenie, Marótban pedig igazi tra-

gikus hőst alkotott. Nagyvonalúság és erő mutatkozik a darab felépítésében, de hibája, hogy a mese valószínűtlen, nagy szerep jut a véletlennek, és a romantika sallangjai bő alkalmazást nyernek. A férfialakok jellemrajzában van lélektani igazság, Ida ellenben egészen élettelen jellem. A drámai dikció szépségében Vörösmarty minden elődje és kortársa fölött áll. Zengő jambusok, arányos szerkezet jellemzi a honfoglalás korába helyezett, de költött tárgyú szomorújátékot, *Az áldozat*ot (1840). Utolsó komoly drámája, a *Cillei és a Hunyadiak* (1844), ismét Shakespeare hatását érezteti. Hőseiben sok romantikus vonás van, de jellemrajza igazabb, mint többi drámáiban. A magyar lovagkor levegője árad a darabból.

Vörösmartynak, mint drámaírónak nagy érdeme, hogy felismerte a nemzeti dráma színpadi értékét, meghonosította színműirodalmunkban a francia romantika eszközeit, technikáját és levegőjét és megteremtette a dráma költői nyelvét, szárnyaló előadását. Drámáiban költői hatásra törekedett, de úgy, hogy azok színszerűek is legyenek. Iránya egész iskolát vont maga után ; ezek az «akadémikus drámaírók» azonban nem tudták a két követelményt sikeresen összeegyeztetni ; költői hatásra törekedtek, de a színpadi siker megalapozására már nem volt tehetségük.

Van Vörösmartynak két olyan drámája is, amelyeknek hangulata derült. Shakespeare vígjátékainak indítékait értékesíti *A fátyol titkai*ban (1834) ; ezzel a társadalmi vígjátékával az akkori magyar színpadnak alantasabb komikumával és nyelvével szemben mintát akart adni a magasabb színvonalú vígjátékra. Egész irodalmunkban páratlanul áll tündérjátéka, a *Csongor és Tünde* (1831). Tárgyát Gyergyai Albert XVI. századbeli széphistóriájából, az Árgirus királyfiból vette ; a mese vázát megtartotta, de elég sokat változtatott rajta. A Szentiványéji álomból a felépítést tanulta el, de vígjátékának

szellemére és előadására is hatott Shakespeare ; a korabeli német tündéries bohózatokból külsőségeket és alakokat kölcsönzött. A darab főhőse, Csongor vitéz, virágzó tündérfa alatt találkozik Tündével, boldog órákat tölt vele, de Mirigy, a vén boszorkány, szunnyadásuk idején levág egy fürtöt Tünde aranyhajából ; a leánynak emiatt el kell hagynia szerelmesét és azt sem mondhatja meg neki, hol találkozhatnak. Csongor kedvesének keresésére indul; a hármas út vidékén találkozik a kalmárral, aki gazdagságával kérkedik, a fejedelemmel, aki büszke hatalmára és a tudóssal, aki tudományában keresi boldogságát ; hiába kérdi tőlük, merre van Tündérország, nem kap tőlük választ, sőt eszelősnek tartják szerelméért, amelyet lenéznek. További útján Mirigy cselvetésekkel, az érzéki szerelem kísértésével, fondorlatokkal igyekszik megakadályozni az elválasztott szerelmesek találkozását, de hűségük győzedelmeskedik és örökre egymáséi lesznek. A minden ízében romantikus mesejáték alapeszméje az eszményi szerelem diadala, legfőbb mondanivalója az érzelem primátusa az értelem fölött. A darab végén a kalmárt mint koldust látjuk viszont, a fejedelemből földönfutó, a tudósból eszelős lett, csak a kitartó szerelem rajongói találják meg boldogságukat. A gyöngéd és álmodó szerelmeseknek hatásos ellenképe Balga és Ilma prózai alakja vaskos anyagiasságukkal. A Csongor és Tünde mint dráma nem kiváló alkotás, mint költői mű azonban nagy érték : bölcselet és élettapasztalat, álom és ébrenlét, képzelet és valóság művészi szövedéke ; tündöklő nyelve csupa bűbájos zene, lágy melódia, benső líraiságtól áthatott előadása a legköltőibb magyar dikció. Csongor vágyódásaiban a legszebb vallomást tette a költő Perczel Etelka iránt érzett reménytelen lángolásáról.

Vörösmarty legnagyobb sikereit epikus műveivel aratta, a drámai nemben dolgozott legtöbb becsvággyal,

de alapjában véve igazi lírai természet volt és mint lirikus emelkedett legmagasabbra. Lírájában is egészen romantikus költő: hatalmas pátosza ihletének rendkívüli intenzitásából ered; már fogantatásukban is heves érzéseit páratlan képzelete felfokozza és ragyogó képekbe öltözteti, gondolatait átfűti és izzóvá teszi szívének lángoló kohója. Emelkedett katholikus világnézetét a Teremtő iránt való hódolat, a mindenség titokzatos életével szemben való alázatos elfogódottság, nemes emberszeretet és az eszmények kultusza hatja át. Kedélyvilágának gyakran pesszimisztikus színezete van, aminek oka az aggodalom a jövővel szemben és az emberi erők végességének tudata; elborulása azonban ritkán hajlik át sötét kétségbeesésbe. Költői hivatását gyengéd lelkiismeretességgel fogja fel, a nemzet szolgájának tartja magát, sajátosan egyéni érzéseinél gyakrabban szólaltatja meg lantján a közérzést. Emiatt hangja néha szónokiasságba téved; helyenként a gondolatok és képek zsúfoltsága, némi homály, érthetetlenség és keresettség zavarja műélvezetünket. A fenséges tárgyhoz való vonzódása az óda műfajában találta meg legtökéletesebb kifejeződését; Vörösmarty a modern magyar ódának legnagyobb művésze. A könnyed, röpke dal, pillanatnyi, tovasuhanó érzelmek idegenek szellemétől, de a csendes, szelíd borongás, mérsékelt fájdalom, elvétve a humor és keserű gúny megkapó hangot talál lírájában. Nyelve rendkívül színes, változatos és fordulatos; a szárnyalás és mélység, elragadtatás és kétségbeesés, játszíság és nehéz bölcseleti eszmék külön hangneméhez egyaránt könnyen alkalmazkodik.

Szerelmi érzése, az az elszánt szenvedélyesség, amellyel egész lelkét «egy hölgyre föltevé», többször nyilatkozik meg epikus költészetében, mint a szerelmi lírában. Bizonyos szeméremérzet visszatartotta attól, hogy egészen személyes érzelmeit nyiltan a nagyközönség elé vigye;

de van néhány költeménye, amely hatalmas erővel érezteti szerelemvágyának gyönyörét és a kielégítetlenség sajogását (*Késő vágy, A szomjú*). Csajághy Laurához való szerelmének legszebb emléke *A merengőhöz* (1843) című költemény, Vörösmarty nászajándéka menyaszszonyának; látszólag versbefoglalt filozófia: a költő azt tanítja, hogy ne ábrándozzunk, ne hajszoljunk elérhetetlen álomképeket, hanem érjük be a valósággal. De az okoskodás gyönyörű képekbe van foglalva, a gondolatokat áthatja a költő szerelme és az az aggodalom, hogy ha Laura beleéli magát a színes álmokba, ő nem tudja majd boldogítani. Házassága után Vörösmarty nem írt többé szerelmi költeményeket.

Vörösmarty, mint hazafias költő már nem a nemzeti fájdalmat és kétségbeesést énekli, mint Berzsenyi és Kölcsey, hanem Széchenyi prófétai erejű jóslata, bátorítása nyomán reményt és lelkesedést hirdet, alkotó munkára serkenti nemzetét. Széchenyi erős, szinte kíméletlen módon igyekezett a fáradt magyarságot felrázni; meggyalázta a multat, kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, oly jövendőt igért népének, amelyről álmodni sem mert. Az észben, erőben és akaratban való bizalmat és a hazához való hűséget hirdeti Vörösmarty *Szózat*a (1836); nagy multunkért, szenvedéseink és munkánk fejében életet, jobb kort érdemlünk, ha mégis elbukunk, az nagyszerű halál lesz. A költő tehát nem meri magát egészen átadni a reménynek, aggódó lelkében felbukkan a kétség, de a nemzet önérzetét, amelyhez dicső multja és az isteni Gondviselés ad erőt, oly megkapó erővel fejezi ki, hogy költeménye Kölcsey Hymnusa mellett nemzeti imádságunk lett. *Jóslata* még több hittel hirdeti, hogy a nemzetnek élnie kell és virágozni is fog. A *Fóti dal*ban sok százados bánatunk után elérkezettnek látja az ébredés, felvirágzás percét és áthevült lélekkel sürgeti a hazafias tetteket. *Liszt Ferenchez* írt gyönyörű ódájában arra

kéri a nagy mestert, hogy művészetével is rázza fel, lelkesítse munkára a magyart. Nem riad vissza a gúny és ostorozás fegyvereitől sem; majd humoros hangon *(A sors és a magyar ember)*, majd keserű haraggal veti szemünkre gyengeségeinket, az élhetetlenséget, közönyösséget, a tettrekészség hiányát és az örökös szónoklást *(Mit csinálunk, Országháza, Mi baj)*. A nőktől is hazafiságot követel, támadja a magyartalan, nemzeti érzésükből kivetkőzött úri hölgyeket és a hon leányait, mert szívük nem dobog a hazáért *(A magyartalan hölgyhöz, Az úri hölgyhöz, Az elhagyott anya)*. Hazafias megindultsága imádsággá magasztosul *Hymnus*ában: a király és nemzet egyetértését, törvényekkel szentelt szabadságot és egyességet kér benne Istentől.

Midőn a nemzet új válságok elé került, Vörösmarty lelki világában a szebb jövő helyett egyre jobban a balsejtelem, a nagyszerű halál gondolata kezdett uralkodni. A lengyel nemzet szomorú sorsa kísérti *(Az élő szobor, Az elveszett ország)*. Még lázas és elszánt forradalmi riadóval bátorítja a szabadságért csatába induló negyvennyolcas hősöket *(Harci dal)*, de a háború rémségei, az ország pusztulása megdöbbentik *(Előszó)*, a bekövetkezett összeomlás kétségbeejti *(Emlékkönyvbe)*. Hattyúdala, *A vén cigány* című rapszódia, a lélekben megtört költő utolsó fenséges extázisának hatalmas kitörése: hadd forogjon keserű levében a vak csillag, ez a nyomorult föld; hadd pusztuljon az élet! Egy új világ reménye csábít és lesz még egyszer ünnep a világon.

Vörösmarty lírájának nagyon jellemző eleme a reflexió, de ez csak elvétve erősödött bölcselő költeménnyé. Nem hatolt mélyebben a lét nagy problémáiba, de érző szívvel élte át az emberiség szenvedéseit, aggódva kutatta sorsát, az élet értelmét és a művelődés értékét. *A keserű pohár* kínzó kérdéseire a mámor gondolatában talál a költő enyhülést. *Az emberek*et a galiciai parasztlázadás szörnyű-

ségeinek hatása alatt írta : a legsötétebb pesszimizmussal támadja az emberfaj aljasságát, gonosznak és elvetemültnek látja az embert. A *Gondolatok a könyvtárban* az emberiség fejlődésének kérdésével foglalkozik ; leverő kétségei nyomán nagyon problematikusnak látja a haladást, de hittel vallja, hogy kötelességünk küzdeni erőnk szerint a legnemesbekért. A bölcselőből is kiütközik a hazafi : azért élünk és küzdünk, hogy a nemzetet kiemeljük a sülyedésből.

A népköltészet hatását mutatják Vörösmarty népies helyzetdalai és genre-népdalai, amelyekben a költőnek a naív iránt való érzéke nyilatkozik *(Az elhagyott leány, Puszta csárda, Ilus panasza, Tót deák dala)*. Műköltői koncepció, de a kivitel részleteiben naív eszközök, népies vers-, gondolat- és nyelvi formák jellemzik a *Haj, száj, szem* és a *Tükör* című költeményeit, amelyekben már a Petőfitől tökéletessé fejlesztett népnemzeti műdal bontakozik ki.

Vörösmarty a magyar epigramma-költésnek legnagyobb mestere ; az érzelmes, szatirikus és tanítófajban egyaránt becses példányokat alkotott *(A szegény anya, Laurának ; A siket lantos, A hazafik ; Emléksorok, Virág és szerelem)*. Különösen megragadók azok, amelyekben történelmünk és irodalmunk nagyjairól ad jellemző képet *(Zrinyi a költő, Pázmán, Kisfaludy Károly sírjára)*.

A széppprózában nem alkotott maradandót. Komoly novelláinál figyelemre méltóbbak vidám elbeszélései, amelyeknek humora néha a groteszkségig emelkedik *(A holdvilágos éj, A kecskebőr)*. Stílusát korának jobb elbeszélői sem mulják felül. Alapos színi kritikákat írt a Nemzeti Színház előadásairól, résztvett az Akadémia szótári és nyelvészeti kiadványainak szerkesztésében, művészi fordítását adta Shakespeare néhány darabjának *(Romeo és Julia, Julius Caesar, Lear király)* és az Ezeregy éjszaka meséinek *(Arab regék)*.

Vörösmarty költészete a magyarság egyetemes lelkivilágát klasszikus tökéletességgel juttatta kifejezésre. Ő az első magyar költő, aki minden tekintetben eredeti; költőink között neki van a leggazdagabb és legszínesebb fantáziája. Költői nyelve a magyar nyelv művészi kifejező képességének egyik legszebb diadala.

6. §. *Kisebb eposzírók. Czuczor Gergely és Garai János.*

Még Vörösmarty fellépése előtt tűnt fel egy győrmegyei plébános, *Pázmándi Horvát Endre* (1778—1839) *Zirc emlékezete* (1818) című hexameteres eposzával, amelyben a zirci kolostor történetét foglalja költői alakba. Barátjának, a lelkes Horvát Istvánnak buzdítására a honfoglalás nagy eposzának megírásába is belefogott, de csak 1831-ben adta ki *Árpád*ját, amikor a klasszikus formájú eposz iránt már ellanyhult az érdeklődés. A hosszadalmas, szétfolyó cselekményű eposznak magyaros nyelve és tökéletes hexameterei érdemelnek figyelmet.

Az Aurora-kör írói közé tartozott a hexameteres epika egyik kiváló művelője, *Czuczor Gergely*. A nyitramegyei Andódon született 1800-ban tehetős földmíves szülőktől. Fiatalon a Szent Benedek-rendbe lépett. Tanulmányait Pannonhalmán, Győrött és a pesti központi papnevelőintézetben végezte. Költői tehetsége korán megnyilatkozott; az *Augsburgi ütközet* (1824) című kis négyénekes eposza, amelyben a pogány magyarok 910. évi augsburgi diadalát énekelte meg, az Aurora-kör íróinak barátságát szerezte meg számára. Felszentelése után Győrött tanárkodott; itt írta második eposzát, az *Aradi gyűlést* (1828), mely Vak Béla király véres országgyűléséről szól. Irói sikereinek hatása alatt beutazta az Alduna vidékét és történelmi tanulmányokat végzett egy Hunyadi Jánosról irandó eposzhoz; ebből azonban csak töredékek ké-

szültek el. Utolsó és legsikerültebb eposza, a *Botond*, Vörösmarty Két szomszédvárával egyidőben (1832) jelent meg. 1830 óta Komáromban folytatta tanári működését, mikor pedig az Akadémia segédjegyzővé és levéltárossá választotta, Pestre költözött, ahol fokozott irodalmi és tudományos működést fejtett ki. Őt bízta meg Fogarasi Jánossal együtt az Akadémia a magyar nyelv *Nagy szótár*ának szerkesztésével. A szabadságharc alatt írt tüzeshangú forradalmi szózatáért, a *Riadó*ért két évig Budán és Kufsteinben raboskodott. Kiszabadulása után Pesten élt és csöndes elvonultságban foglalkozott a tudománnyal, különösen a *Nagy szótár*ral, egészen 1866-ban bekövetkezett haláláig.

Legsikerültebb epikus munkája a *Botond*, amelyben a pogánykori monda indítékai közé egy romantikus szerelmi történet szálait szőtte. A nagybárdú vitéz bolgárföldi és görögországi kalandozásából hazatérőben szép foglyát, Polydorát az előcsapatok őrére, Béldre bízza, akitől azonban Botondnak egyik vitéze, a görög hajadonba szerelmes Bödölény visszaszökteti atyjához. Az áruló vitéz a «rhodopei virágszál» kedvéért maga is a görögökhöz pártol. Botond értesülve Bödölény árulásáról, visszafordul, ostrom alá veszi Bizáncot és csak Polydora árán hajlandó elvonulni. A megrémült görögök ki is adnák a leányt, de Bödölény magának követeli és kész érte megvívni Botonddal. Egy görög óriás, Alkides összetűz Bödölénnyel, viadalra kel vele és megöli. Azután ő hívja mérkőzésre Botondot, aki azonban leteríti az ádáz bajnokot és bárdjával hatalmas rést vág Bizánc kapuján. A megfélemlített görögök visszaadják menyasszonyát, a daliás vezér pedig feleségül veszi. A hazafias érzéstől fűtött romantikus eposzt művészi szerkezete és különösen főhősének emberi, vonzó és erővel teljes jellemzése tünteti ki. A harci jelenetek változatos jelenetei közé harmonikusan illeszkedik be a bájos szerelmi történet. Az eposz előadása, nyelve és verselése is igazi költői tehetségre vallanak.

Czuczor kisebb elbeszélő költeményeket, balladákat és románcokat is írt, amelyekben történelmünk nagy alakjait énekli meg a hazafi rajongó lelkesedésével *(Hunyadi, A legszebb ének, Szondi, Kont)*. E szónokias hangú költeményeiben azonban nem emelkedett fel a műfaj tisztaságára. Lírai költészetében a népies iránt való erős érdeklődés mutatkozik; genreképeiben kedves humorral ábrázolja a naív népi alakokat, helyzetdalaiban pedig beleéli magát érzés- és gondolatvilágukba és a maguk nyelvén szólaltatja meg a nép fiait; a művészi népdalt azonban nem tudta megteremteni: bár a nép hangján szól, érezzük e dalokban, hogy a költő lelkének egész tartalma a nép fölött áll *(Szántó legény dala, Kisleány gondja, A megcsalt leány, Fúj, süvölt a Mátra szele, A szerelmes bojtár, A falusi kisleány Pesten)*. Költeményeivel áthidalja a Kisfaludy Károly és Petőfi népdalköltészete között levő hézagot. Népdalai közül a maga idejében sok átment a nép ajkára és országszerte énekelték őket.

Vörösmarty követői közé tartozik a korszak egyik legtermékenyebb írója, *Garay János*. Szekszárdon született 1812-ben; egyetemi tanulmányaitól korán elvonta írói hajlama, újságíró lett és különböző szerkesztőségekben dolgozott, hogy megélhessen. Eötvös József báró 1848-ban a pesti egyetem magyarnyelvi tanárává nevezte ki; ezt az állását azonban az önkényuralom kezdetén elvesztette és családjával együtt nagy szegénységre jutott. Később az egyetemi könyvtárban nyert alkalmazást és szűkös körülmények között élt 1853-ban bekövetkezett haláláig. Barátainak kezdeményezésére közadakozásból tízezer forint nemzeti ajándék gyűlt össze szegényen maradt családja felsegélyezésére.

Garay sokirányú írói munkásságot fejtett ki. A Zalán futásának hatása alatt készítette a *Csatár* (1834) című hexameteres hősköltemény ét; a Hunyadi Jánost dicsőítő munkának csak egyes részleteiben van költőiség; Vörös-

marty bensőséges pátosza itt sokszor hazafias szónoklássá fajul. Uhland hatását éreztető mondai elbeszélő költeményciklusában az egész Árpád-ház történetét feldolgozta, Álmostól kezdve III. Endréig ; legsikerültebb darabjai : *A magyarok Mózese, Lehel kürtje, Botond és bárdja, Cserhalom.* Verses legendája, a *Bosnyák Zsófia,* a Kisfaludy Társaság pályázatán dicséretet nyert. *Szent László*ról nagyterjedelmű verses életrajzot írt a régi magyar krónikák és legendák alapján. Hazafias lelkesedéssel írt balladája, a *Kont,* nem annyira művészi értékének, mint inkább politikai célzatának köszönhette népszerűségét. Esztétikai tekintetben összes epikai műveit felülmulja víg elbeszélése, *Az obsitos,* amelyben egy nagyotmondó kiszolgált katonának, Hári Jánosnak tipikus alakját humoros felfogással és jellemző vonásokkal örökíti meg.

Líráján Vörösmarty és Bajza hatása érezhető. Hazafias költeményeiben emelkedett hangon hirdeti Széchenyi eszméit, megrójja a pártoskodást, dicséri a hazafias erényeket és reménykedve fordul a magasztos hivatású honleányok felé. A vallásosság örömeit, a családi élet boldogságát, a természetet harmonikus katholikus lelkének csendes derűjével énekli meg. Vörösmarty és Victor Hugo hatása alatt öt történeti szomorújátékot is írt ; e romantikus darabokban a hajmeresztőt és szertelent hajhássza igazi szerkesztő tehetség és lélekrajzi valószerűség nélkül. Egyáltalán Garay kevés maradandó értékű művet alkotott ; de tiszta idealizmustól áthatott, minden nemes cél iránt fogékony és lelkes egyénisége, fáradhatatlan, önzetlen tevékenysége a reformkor legérdemesebb munkásai közé emelik.

A klasszikus formájú eposzok sorát egy elkésett epigon, *Debreceni Márton* (1802—1851) műve fejezi be ; hexameteres hősköltemény, *A kióvi csata,* csak a szerző halála után, 1851-ben jelent meg és a műfaj elhanyatlását mutatja.

7. §. *A líra. Bajza József.*

Vörösmarty mellett *Bajza József* volt a romanticizmus korának legnépszerűbb lirikusa. Míg Vörösmarty merész szárnyalását, ragyogó dikcióját a kisebb tehetségek hiába iparkodtak utánozni, Bajza egész iskolát teremtett irányával és a kritikai élet megteremtésében is korszakos érdemet szerzett.

Bajza 1804-ben született a hevesmegyei Szücsiben; Gyöngyösön és Pesten járt gimnáziumba, azután jogot végzett és letette az ügyvédi vizsgát. Korán feltűnt írói tehetsége, Kisfaludy Károly szívesen felkarolta, Vörösmarty bizalmas barátságába fogadta; ügyvédi oklevelét félretéve, egészen az irodalomnak akart élni. A közfigyelmet irodalmi vitáival vonta magára; midőn *Az epigramma teoriájáról* (1828) szóló tanulmányában a legszigorúbb esztétikai szempontokból bírálta az addigi magyar epigramma-költőket, heves vitatkozásba keveredett Szentmiklóssy Alajossal, aki sértett hiúságában lekicsinylően nyilatkozott a fiatal kritikusról. Bajza önérzetes és alapos válasza az ő javára döntötte el a polémiát, ami egyszerre félelmessé tette nevét a komoly kritikához nem szokott írók szemében. Növelte tekintélyét a *Lexikon-pör;* Wigand Ottó pesti könyvkereskedő ismerettárt akart kiadni, de a vállalathoz jelentéktelen öreg írókat és ismeretlen kezdőket is toborzott és Döbrentei Gábor tanácsára mellőzte az Aurora-kör tagjait. Bajza a gyarló mutatvány alapján élesen megbírálta a készülő vállalatot; Döbrentei egy nagytekintélyű mágnást, Dessewfy József grófot szólaltatott meg védelmére, akinek bántó hangú és személyeskedő írása Bajzát az igazságnak még kíméletlenebb kimondására késztette. A társadalmi tekintéllyel szemben azt hangoztatta, hogy az írók köztársaságában, a tudományok országában nem a születés, vagy hivatal előkelősége, hanem az ész kultúrája ad elsőséget. A részrehajlat-

lan kritika megteremtése végett megalapította a *Kritikai Lapok*at (1830—1836) és kíméletlenül harcolt a tehetségtelen írók ellen. Kisfaludy Károly halála után átvette az Aurora szerkesztését ; utóbb Vörösmartyval és Toldy Ferenccel megindította az *Athenaeum*ot (1839—1843) és a Kritikai Lapok helyébe a *Figyelmező*t (1837—1840). Folyóiratainak a legkitünőbb írók és tudósok voltak a munkatársai. 1844-től kezdve Bajza inkább történeti tanulmányokkal és politikai kérdésekkel foglalkozott ; 1848-ban ő szerkesztette Kossuth Hírlapját és a köztársasági irány harcosai között küzdött. A szabadságharc leveretése után Vörösmartyval együtt bujdosott és csak Haynau bukása után tért vissza a fővárosba ; a kiállott izgalmak azonban annyira megviselték idegrendszerét, hogy szellemi tompultságba esett és ily állapotban halt meg 1858-ban.

Bajzának nagy érdeme, hogy kevés előzmény után megteremtette az igazi kritikát. Nem eredeti szellem, egészen mesterének, Lessingnek hatása alatt áll, de mindig elvekért küzdött és igazi meggyőződéssel védte álláspontját. Dramaturgiai müködése is jelentős ; két ízben volt a Nemzeti Színház igazgatója és a francia romantikusok drámáival, vagy ezek szellemében írt eredeti magyar alkotásokkal kiszorította a színpadról az érzelgős német darabokat. Drámabírálataiban is a francia romanticizmustól várta a nemzeti dráma fellendülését cselekvény, szerkezet és színszerűség tekintetében és Shakespeare hatásának előkészítését.

Mint lirikus, a német szentimentális költők, különösen Matthisson hatása alatt állt, de Goethetől, Kazinczytől, Kölcseytől és Vörösmartytól is tanult. Borongó, mélabús kedélyvilágát finoman csiszolt nyelven, dallamos, könnyed versformákban fejezi ki. Szereti a németes helyzetdalt ; alanyi, közvetlen élmény helyett beleképzeli magát a megcsalt nőnek, a boldogtalan apácának, kesergő anyá-

nak sorsába, a halászlegény, bojtár, hajós szerepébe és ezeknek lelkiállapotát önti dalba *(Egy anya keserve, Az apáca, Lányka gyötrelme)*. Hangja édeskés, lágy, vallomásai érzelgősek, finomkodók, nyelve választékos, színei halványak, kifejezései gyakran mesterkéltek, trocheusai és jambusai szabatosan, néha kellemes hullámzással folynak. Míg eleinte inkább a bús szerelmet, sejtelmes vágyakozást, epedést énekli, a Szózat megjelenése után csak hazafias költeményeket írt. Ezeknek hangulata többnyire borús, reménytelen, hangjuk kesergő ; aggasztónak látja a nemzet jövő sorsát és öntudatra akarja ébreszteni az új ezredév küszöbén *(Sóhajtás, Ébresztő)*. A szabadságharc bukása kétségbeeséssel tölti el lelkét, még a Gondviselésben való hite is megrendül *(Fohászkodás)* és elboruló elmével csak a népek nagy forradalmától reméli az igazság, béke és emberiesség feltámadását *(Jóslat)*.

Bajza költői irányának nagy visszhangja támadt a harmincas és negyvenes években. Az ifjabb nemzedék nagyrésze az ő németes daltípusát művelte ; finoman, választékosan igyekeztek írni, könnyed, dallamos verseléssel fejezték ki magukat. Eszményük a simuló lágyság, alaphangulatuk a szelíd megindultság ; érzésük bágyadt, erőtlen, nőies, képeik a szobából festett természet elmosódott képei. Ezt az irányt almanach-líra, vagy szobai költészet néven emlegeti az irodalomtörténet. Olvasói és rajongói különösen a nők köréből kerültek ki. Verseik többnyire az Athenaeumban jelentek meg. A maguk korában népszerűségnek örvendtek : *Vachott Sándor* (1818—1861), bánatos hangú dalok és elégiák szerzője, a *Külföld rabja* című, Lovassy László boldogtalan sorsát megörökítő elbeszélő költeményével lett híres. *Kerényi Frigyes* (1822—1852), Petőfi és Tompa barátja, hangulatos, szentimentális dalokban fejezte ki érzékeny lelkének őszinte vallomásait. *Sárosy Gyula* (1816—1861) az önkényuralom alatt sok üldözést szenvedett *Arany trombita* című verses kró-

nikája miatt, amelyben népszerű formában énekelte meg a negyvennyolcas eseményeket és szilaj haraggal támadta a zsarnokságot. *Szemere Miklós* (1804—1881) *A lukai pap* című humoros életkép szerzője, a természetről és az élet örömeiről dalolt fesztelen jókedvvel. Finomkodó, érzelmes költők voltak: Császár Ferenc, Jámbor Pál és Kunoss Endre. Az Athenaeumban kezdte költői pályáját Erdélyi János, Tompa Mihály és Petőfi Sándor is, de irányuk csakhamar az irodalmi népiesség felé terelődött.

A vallásos lírának hivatott művelője volt *Tárkányi Béla* (1821—1886) egri egyházmegyei pap, később az egri káptalan tagja. Dallamos formában, művészi készséggel tolmácsolta a zsoltárok egy részét, eredeti vallásos költeményeiben pedig a mélyen átélt katholicizmus bensőséges hazafisággal olvad össze *(Boldogasszony Anyánk)*. Balladaszerű költeményeiben a Garay-féle retorikus stílus az érzelem erővel teljes kifejezésével mélyül el *(Coriolanus)*. Rendezte a katholikus egyházi énekeskönyv ügyét, imádságos könyveket adott ki és gyökeresen átdolgozta Káldi György bibliafordítását. Klopstock Messiását ő fordította magyarra. A protestáns egyházi költők közül *Székács József* (1809—1876) evangélikus lelkész, később szuperintendens vált ki vallásos költeményeivel; világi versei közül szatirái keltettek figyelmet a maguk korában.

8. §. A dráma Vörösmarty korában.

Míg Vörösmarty a magyar történelemből vette szomorújátékainak tárgyait, más drámaírók szívesen fordultak a társadalmi és politikai élet bonyodalmaihoz és a világtörténelemhez. A Nemzeti Színház megnyitása hatással volt a drámai műfajok fellendülésére; íróink Vörösmarty lírai dikcióját utánozzák, amely azonban náluk legtöbbször közönséges színpadi retorikává fajul. Az előadás költőisége mellett lassankint a színszerűség követelményét is

igyekeznek megvalósítani. A korszerű politikai vígjátékok közül kiválik *Nagy Ignác* (1810—1854) *Tisztújítása* (1843), amelynek éle a korteskedés ellen irányul; mulattató képet rajzol a vármegyei életről, a maradiak és a radikálisan újítani akarók küzdelmeiről. *Eötvös József báró* szatirikus vígjátéka, az *Éljen az egyenlőség*, a jelszavakkal visszaélő demokratákat gúnyolja. Korszerű iránydrámákat írt *Obernyik Károly* (1815—1855). *A főúr és pór* (1844) című szomorújátékában az elavult vármegyei intézményeket, a kiváltságos társadalmi osztályok igazságtalanságait támadja, az *Örökség* (1845) című drámájában egy derék polgárembert állít szembe a nemesség méltatlan képviselőjével; mindkét darab a liberális eszmék szolgálatában áll.

A francia romanticizmus feltűnő hatásában nagy része volt Bajza Józsefnek, aki mint kritikus és a Nemzeti Színház igazgatója a német szentimentális drámákat és különösen a népszerű Kotzebuet igyekezett kiszorítani a színpadról és eredeti magyar műsor hiányában szívesebben engedett helyet a színszerűbb és több művészi igénnyel készült francia romantikus daraboknak. Drámaíróink részben az ő ízléséhez alkalmazkodtak. A sok jelentéktelen szerző közül kiemelkedik a tehetséges *Czakó Zsigmond* (1820—1847). Az érdekkeltés minden romantikus eszközét felhasználja társadalmi drámáiban *(Kalmár és tengerész, Végrendelet)*, de az a világ, amelyet ábrázol, idegen a magyar viszonyoktól. Sötét világnézet, rideg embergyűlölet és rajongó természetimádás nyilatkozik meg középkori tárgyú tragédiájában, a *Leonában* (1846). Erast, a természetimádó remete, a világtól távol neveli fiát, Aquilt és ennek jegyesét, Irént. De megjelenik Leona, a remete egykori szerelmese és bosszúból feldúlja a kis család boldogságát. Egészen francia szellemű darab *Hugo Károly* (1817—1877) társadalmi drámája, a *Bankár és báró* (1847); szigorúan alkalmazkodik az aristotelesi hármas egység

követelményéhez. Három nemes gondolkodású személy szerepel benne, az ifjú báró, az öreg bankár és az utóbbinak fiatal neje. Sorsuk a szerelem, barátság és kötelességérzet összeütközésében megindítóan tragikussá fejlődik. Az egy helyen és egy napon lejátszódó, ügyes felépítésű darab a maga korában nagy sikert aratott a színpadon.

A korszak egyik legjobb drámáját egy tragikus sorsú mágnás, *Teleki László gróf* (1811—1861) írta. A nagynevű politikus a szabadságharc idején a magyar kormány párisi követe volt, az önkényuralom éveiben az emigránsok egyik vezető egyénisége. A királytól azzal a feltétellel kapott kegyelmet, hogy a politikától ideiglenesen visszavonul. Midőn azonban 1861-ben királyi levél útján meghívták a felsőházba, élére állt a Deák Ferenc felirati javaslatával szemben álló ellenzéki határozati pártnak. Érzékeny lelke nem tudta elviselni a szószegés vádját, amellyel állásfoglalása miatt illették és öngyilkos lett.

Szomorújátéka, a *Kegyenc* (1841) a francia romanticizmus hatása mellett Shakespeare tanulmányáról is tanuskodik. Cselekvénye a népvándorlás korabeli Rómában játszódik. Főhőse Petronius Maximus szenátor, akinek nejét, Júliát III. Valentián császár csellel udvarába csalja. A nő tiszta marad, de féltékeny férje bosszút esküszik, Júliát a császárnak dobja és ezáltal kegyence lesz. Helyzetét felhasználva meggyalázza a császárt, mint férjet, lázadást szít ellene, letaszítja a trónról és magát kiáltatja ki császárrá. Azután vissza akarja venni feleségét, de későn: Júlia mérget ivott, fia elpusztult a zendülésben és a boldogtalan császár, miközben a nép és az udvaroncok ünneplik, megtörve kiált föl: «Ne gúnyolj, Róma!» A főhős tragikus bukása jellemből fejlődik ki. A hanyatló Róma erkölcseinek, szenvedélyeinek ábrázolása hű és igaz. De a jellemfestésnek van egy alapvető lélektani hibája, amely miatt az egész mű tragikai igazsága megdől:

Júlia feláldozása emberileg képtelenség. E romantikus túlzás miatt a darab nem is tudott a színpadon igazi sikert aratni.

9. §. *Jósika Miklós és a romantikus regény.*

A regény műfajának megmagyarosításában, művészi színvonalra emelésében és a romantikus közízlés kialakulásában jelentős érdemet szerzett Jósika Miklós báró, a magyar történeti regény igazi megteremtője. 1794-ben született Tordán, nagymultú főnemesi családból. Kolozsvárt végezte iskoláit, majd beállt katonának és küzdött a Napoleon ellen vívott hadjáratokban. Később kilépett a hadseregből és megnősült, de házassága szerencsétlen volt; elvált feleségétől, katholikus hitét elhagyva, áttért a református vallásra és a politikai és irodalmi tevékenységben keresett feledést. Mivel résztvett a szabadságharcban, kénytelen volt külföldre menekülni. Vagyonát elkobozták és így az írói foglalkozás kenyérkereseti pálya lett számára. Brüsszelben, majd Drezdában élt második feleségével, Podmaniczky Júlia bárónővel, aki odaadó támasza volt száműzetésében. Drezdában halt meg, 1865-ben.

Életkörülményei, származása, nevelkedése és küzdelmei szerencsésen segítették elő írói egyéniségének fejlődését. Erdélyben töltötte fiatalságát, regényes bércek közt, magas sziklavárakban, ahol az ősi főúri családok otthonaiban erősebb a történelmi tudat, a hagyományok emléke és viseletben, ruházatban, az otthon berendezésében évszázadok öröksége hagyományozódik át az utódokra. Mint katona bejárta hazáján kívül Galiciát és Olaszországot, Német- és Franciaországot és széleskörű világ- és emberismeretre tett szert. Nagy olvasottsága volt a világirodalomban. Irói hajlamát felismerve, először Kisfaludy Sándor hatása alatt a verses történeti regével kísérle-

tezett *(Átok)*, majd a német lovag- és rablóregények mintájára prózában írt egy hosszabb történeti elbeszélést, a *Zólyomi*t. Ebben még nincs igazi korrajz, előadása, szerkezete is fogyatékos. Akkor bontakozik csak ki tehetsége, midőn Walter Scottnak, az egykorú angol irodalom egyik vezető egyéniségének regényeivel megismerkedik. Ez a skót író is főúri család sarja, nagymultú, vadregényes vidékekben bővelkedő országnak szülötte, amely az angol birodalom keretén belül is zárt, különálló életet él, mint Erdély. Jósika az angol romantika követője lett. Nemcsak külsőségeket, indítékokat, helyzeteket, alakokat vett át a skót regényírótól, hanem megtanulta tőle azt is, hogy a történeti regénynek igazi tárgya a nemzeti mult és hogy a költött cselekményt hatásosan össze lehet olvasztani a kor rajzával. A gondos történeti tanulmány követelményét, a cselekvény bonyolításának módját, az aprólékosan részletező leírást, a technikai fogásokat, mint a hatáskeltés alkalmas eszközeit is mesterétől vette át. Ezek a tulajdonságok mind együtt vannak már 1836-ban megjelent *Abafi*-jában, amelynek sikere a nagyközönség ünnepelt írójává tette.

Abafi Olivér, egy alapjában derék ifjú, könnyelmű társaságba kerül s léha kedvtelésekben tölti napjait. Egyszer lovaglás közben megmenti Deli Mirkó rablóvezér leányának, Izidórának gyermekét ; az anya örökké hálás marad ezért iránta. Érzése lassankint forró szerelemmé erősödik és Abafinak mindig nyomában járva, megmenti a fenyegető veszedelmektől. Olivért megkomolyítja nemes tettének ez a jutalma, felébred benne önérzete s az országgyűlésen, lovagi tornán, háborúban és társaságban egyaránt kitünteti magát. Férfiassága, ereje, megnyerő modora elbájolja a hölgyeket. Izidórán kívül Gyulafi özvegye, Mikola Margit is megszereti, Báthori Zsigmond fejedelem felesége is érdeklődik iránta, de a legmélyebben egy fiatal leány, Csáky Gizella vonzódik hozzá, Gyulafiné unoka-

húga, aki azonban titkolja érzelmét. Egy éjjel, midőn Gizella az erkélyen szerelméről ábrándozik, az épen arrajáró Abafit orgyilkosok támadják meg, de Izidóra megmenti. Gizella a látvány hatása alatt elájul az erkélyen és lázas állapotban elárulja szíve titkát. A nemeslelkű Gyulafiné, bár tudja, hogy Abafi őt szereti, lemond róla, a fejedelemné pedig ügyesen elkészíti a kisleány útját Abafinál, aki szerető hitvest nyer Gizellában.

Azt a lelki folyamatot, amelynek eredménye a hős megjavulása, csak jelzi a regényíró és nem fejleszti ki művészien, de a regény nem is a jellemrajz lélektani igazságának köszönte sikerét, hanem változatos, érdekes meséjének, vonzóan rajzolt nőalakjainak, könnyed, kellemes előadásának. Tetszett a közönségnek a regény erkölcsi alapeszméje is: hogy erős akarattal ki lehet emelkedni a környezet rossz hatása alól; Abafit az erkölcsi romlás veszedelméből kimenti eszményi szerelme.

Jósika az Abafi sikere után gyors egymás utánban jelentette meg történeti regényeit, amelyek közül *Az utolsó Báthori* (1837) és *A csehek Magyarországon* (1839) a legkiválóbbak. Az előbbinek hőse Báthori Gábor erdélyi fejedelem, akinek fényes tehetsége a rossz nevelés és könnyelmű társaság hatása alatt elkallódik és csak aljas tettek végrehajtására irányul, míg végre gyilkosság áldozata lesz. Az író a történeti hűség rovására a valóságnál sötétebbnek festi Báthori jellemét. A cselekvény nem tud elég érdeket kelteni, helyenkint egyhangú és fárasztó. Gazdag és mozgalmas mesét nyújt nagyszabású regénye, *A csehek Magyarországon* Mátyás király korából, midőn a csehek másodszor garázdálkodtak hazánkban. A történetet három szálból fonja és ugyanannyi főhős körül bonyolítja; azonban nincs egységesen felépített főcselekvénye és így a kompozició szétesik. De a korrajz színes; Magyarország fénykora festői képekben vonul fel előttünk.

Következő regényei, *Zrinyi, a költő* (1843), *Jósika István*

(1847) már hanyatlóban mutatják Jósika írói művészetét. A szabadságharc után megjelent történeti regényeit (*A hat Uderszky lány, Eszther* stb.) francia romantikusok hatása alatt írta. Az idősebb Dumas, Victor Hugo, majd különösen Sue a mestere. Az angol romantika mérséklete helyett, amely a valóság látszatát igyekszik megőrizni, a képzelet szertelen csapongása válik nála uralkodóvá, hajhássza az izgatót, a megdöbbentő kontrasztot, titokzatosat és borzalmasat, az alakok rajzában túloz és torzít. Társadalmi regényeiben ugyanezek a jelenségek uralkodnak, de viszont ezekben néha lélektani problémák megoldását is kitűzi maga elé, jobban behatol hőseinek lelkivilágába, mint például *Az első lépés veszélyei* (1860) című regényében, amely egy férjes nő megtévedésének és javulásának rajza. Így Jósika a lélektani regénynek is egyik érdemes úttörője irodalmunkban.

Jósikának a magyar történelmi regény fejlődésében fogyatkozásai mellett elévülhetetlen érdemei is vannak. E műfaj gazdagodását az ő munkássága által akkor tudjuk csak igazán értékelni, ha az előtte történt kísérletekkel összehasonlítjuk. Dugonics András és követőinek történeti regényeiből teljesen hiányzik a korrajz, a mult társadalmának hű képe. Izlés tekintetében ezek az előzmények nagyon alacsonyrendűek, műfaji tekintetben kiforratlanok, eredetiségük pedig legtöbbször egészen csekély ; inkább csak idegenből való fordítások és átdolgozások. Jósika szélesen és részletező aprólékossággal, alapos tanulmány alapján állítja elénk a történelmi hátteret. Városok és várak, épületek és termek, öltözetek, fegyverek és ékszerek, a valósághoz híven jelennek meg a multból. A történelem lelkét, a kor mozgató eszméit, szellemi áramlatait, a benne élő személyek belső életét viszont hiába keressük regényeiben. Annál meglepőbb rendkívüli termékenysége, képzeletének ereje, leleményének kifogyhatatlan gazdagsága, amellyel bőségesen termelte a színes

és változatos meséket. Gondosan ügyel előadásmódjának könnyedségére, szórakoztató érdekességére és magyarosságára ; az erdélyi főúri szalonok választékos és elegáns társalgási nyelve a nyelvújításban felfrissült irodalmi nyelv eredményeivel párosulva jelenik meg regényeiben. A szerkesztésben nincs elég készsége a több irányban elágazó cselekmény szoros összefogására és hiányzik regényeiből a belső egység is, az érdek egysége. Fárasztó személyleírásaival, magukban véve festői tájképeivel gyakran megakasztja a cselekvény menetét és kizökkenti az olvasót a hangulatból. A személyek jellemzése nála romantikus módon eszményítő, azaz tipizáló ; igazi eposzi látásmóddal nézi a multat és alakjait, hőseinek lelki életét csak elképzeli, de nem éli át és így csupán általános vonásokat ad róluk, alig egyéníti őket. Nem csoda tehát, hogy Kemény Zsigmond és Jókai fellépésével lassankint elvesztette népszerűségét és először a kritika, majd az olvasóközönség nagy része is elfordult tőle. De az utána következő nagy regényírók is sokat tanultak művészetéből és az ő eredményein építettek. Úttörő munkássága nélkül sem Kemény, sem Jókai nem jutott volna el arra a magaslatra, ahonnét művészetük világít. Szorosabban haladtak Jósika nyomdokain Pálffy Albert és P. Szathmáry Károly, újabban Werner Gyula.

A német romanticizmus, különösen Novalis, Zacharias Werner, Hölderlin költészete és Fichte filozófiája hatott *Vajda Péter* (1808—1846) munkásságára. Egyéniségét a természet rajongó imádata és a védtelenek, elnyomottak résztvevő szeretete hatja át ; az emberi egyenlőség, szabadság eljövetelét hirdeti prófétai hangon és ezt akarja előkészíteni írásaival. Keleties tárgyú novelláiban *(Othman ünnepe, Manahor, A két brahmin)* dús színekkel festett exotikus tájak keretében eszményi jellemeket szólaltat meg, akik az ő ember- és társadalomjavító gondolatait hirdetik, politikai reformterveit tolmácsolják. Az alle-

gorikus forma mögött Vajda a hazai élet sebeit mutogatja és a magaalkotta szeretetvallásnak csinál propagandát. Ez a vallás nála nem keresztény gyökerű, távol áll a kinyilatkoztatástól, inkább valami költői jellegű, szimbolizmusba olvadó, természetimádó humanizmus ; a katholicizmussal szemben határozottan ellenséges indulattal van Vajda. Irt egy történelmi regényt is, a *Tárcsai Bendét* (1836). II. Endre korában játszódó kalandos meséje messze eltér a történeti valóságtól. Vajda írásainak értéke stílusában van ; sokszor dagályos, szertelen színpompájú, de költői előadása a magyar stílromantikának eredeti változata.

A francia romanticizmus a negyvenes években éreztette élénkebb hatását regény- és novellairodalmunkra. *Nagy Ignác* (1810—1854) a Mystêres de Paris példájára írta a *Magyar titkok* (1844—1845) című regényét, amelyben a képzeletnek sokszor hajmeresztő csapongásával vezeti hőseit a játékbarlangok, zsiványfészkek, koldustanyák, temetők és csapszékek világában. A valószerűséggel, lélektani igazsággal nem törődik, de epizódjaiban érdekes képeket ad a régi Pest életéből. Ugyancsak Sue tanítványa volt *Kuthy Lajos* (1813—1864) is, a *Hazai rejtelmek* (1846—1847) szerzője ; regényében szörnyű bűnök, gyermeklopás, mérgezés, gyilkosságok halmozásával izgatja az olvasó képzeletét. A párisi külvárosok bűnügyi világát Pestre telepíti át a valóság legcsekélyebb látszata nélkül. A nagy Alföldön játszódó részletekben azonban hű rajzát adja a magyar népies alakoknak és jeleneteknek ; híven tükrözi a tiszai halászok, pusztai csikósok, juhászok, kondások életét, munkájukat, mulatozásaikat és hangulatos képeket fest az alföldi tájakról. Ezek a részletek egy darab magyar életet őriztek meg a multból és így még ma sem avultak el.

10. §. Eötvös József.

Eötvös József báró mint író és költő, államférfiú, szónok és gondolkodó egyaránt emlékezetessé tette nevét a magyar művelődés történetében. Irodalmunknak egyik legnemesebb jelleme Budán született 1813-ban. Lelkületének, kedélyvilágának kialakítására édesanyja volt nagy hatással, hazafias érzése, amelyet nevelője, Pruzsinszky József élesztett fogékony lelkében, az egyetemen Horvát István lelkes történelmi előadásai erősítették. Jogi tanulmányainak elvégzése után vármegyei, majd állami hivatalt vállalt. Beutazta a művelt nyugateurópai országokat és eszmékben, tapasztalatokban meggazdagodva, kiszélesedett látókörrel lépett itthon a politikai pályára. Mint a centralista párt tagja, elszántan küzdött a népképviseleten alapuló országgyűlés és a parlamenti felelős kormány érdekében. Az első magyar felelős minisztériumban reá bízták a vallás- és közoktatásügyi tárcát. A szabadságharc kitörésekor Münchenbe vonult családjával és csak 1853-ban tért vissza. Itthon eleinte különösen a tudományos és irodalmi élet legfőbb szerveinek, az Akadémiának és Kisfaludy Társaságnak felélesztésén fáradozott, majd egyre jobban a politika foglalta le idejét és munkásságát. Része volt a kiegyezés létrejövésében és az 1867. évi második felelős kormánynak ismét ő volt a vallás- és közoktatásügyi minisztere. A népoktatási törvény megalkotása az ő nevéhez fűződik. 1871-ben halt meg.

Irói működését a lírai költészet terén kezdte. Ábrándos, érzelmes költeményei a német szentimentális líra hatását tükröztetik, de egyéni színük van ; írójuk nemesen érző, emberszerető, a szegényekhez és elnyomottakhoz vonzódó lelkének fejlett formaérzékről tanuskodó megnyilatkozásai. Nevezetesebb költeményei: *A megfagyott gyermek, Búcsú, Mohács, Végrendelet, A vár és kunyhó* ma

is megkapnak őszinteségükkel, lágy, merengő hangulatukkal. A kifejezésmódban Vörösmarty és Bajza hatására ismerünk.

Sokkal többet köszönhet azonban Eötvösnek regényirodalmunk. Első regényének, *A karthauzi*nak megjelenése, amelyet a Heckenast Gusztáv könyvkiadó javára kibocsátott Árvízkönyv közölt (1839—41), első íróink közé emelte. Ebben a munkában már jellemzően kibontakozik sajátos írói egyénisége, amelynek jellegét életfelfogása, világnézete határozza meg.

Eötvös mély, meggyőződéses katholicizmusából fakadt az a nemes emberszeretet, amelynek elveiért, gyakorlati megvalósulásáért egész életében harcolt. A költészetet is ennek szolgálatába állította. Nyiltan hirdeti, hogy a költészet kedves játékká aljasul, ha a kor érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslására, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. Az írói alkotás szerinte necsak szép mű, hanem szép tett is legyen, keltse fel és nemesítse meg a jobb érzelmeket, legyen áthatva a kor nemes eszméitől és segítse őket diadalra juttatni. Eötvös regényei tehát az esztétikai célon kívül erkölcsi és politikai célt is szolgálnak, az első és egyúttal mai napig legsikerültebb magyar irányregények. *A karthauzi* egyetemes emberi, *A falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben* sajátosan magyar bajok orvoslását akarja elősegíteni.

A karthauzi formája szerint részben napló, részben önéletrajz. Hőse egy fiatal francia gróf, Gusztáv, aki szép ábrándokkal, szeretetre, örömre vágyó szívvel lép a nagyvilágba és ott egymás után csalódik eszményeiben. Júliába, egy előkelő, szép özvegybe szerelmes, nőül akarja venni, de ez megcsalja egy közönséges kalandorral, Dufeyvel, majd egy öreg herceg szeretője lesz. Gusztáv ambíciójának kielégítésében keres feledést, de politikai érvényesülését egy alaptalan vád tönkreteszi. Büszkeségében megsebezve Párisba költözik és léha barátok

között kicsapongó életet kezd. Vétkes hetykeségből elcsábít egy kis ártatlan varróleányt, Bettyt; midőn ez megtudja, hogy könnyelmű játék áldozata, a Szajnába veti magát. Gusztáv rádöbben erkölcsi aljasságára, amelylyel önző érdekeinek minden emberi értéket áldozatul dobott, megundorodik életmódjától és testben, lélekben összetörve egy karthauzi kolostorba vonul, ahol belekezd önéletrajzának megírásába. A szemlélődő és vezeklő életben, miután az öngyilkosságra való vágy kísértését legyőzte magában, lassan visszanyeri lelki egyensúlyát és halála előtt felismeri boldogtalanságának legmélyebb gyökerét, az önzést. Az örökkévalóság küszöbéről, ahol lefoszlik az emberről minden földiség, ahol tisztábban látja az élet értelmét, meggyőződéssel hirdeti a hit és szeretet jelentőségét és azt a saját csalódásaiból levont tanulságot, hogy «csak az önzőnek nincs vigasztalása a földön».

A regény legszebb magyar hajtása annak a praeromantikus szentimentális világirodalmi iránynak, amelyből Rousseau Nouvelle Héloïse-e, Chateaubriand René-je és Goethe Werthere különösen termékenyítően hatottak Eötvösre. A cselekvény környezetrajza a francia forradalom után alakulásban levő, forrongó társadalmi élet képét mutatja be, azt az áldatlan harcot, amely a demokrácia és arisztokrácia között megindult és amelyben durva, önző érdekek összeütközése között összemorzsolódtak a tiszta erkölcs és a keresztény erények pótolhatatlan értékei. Az egyén számára csak boldogtalanság teremhet ebben a környezetben; küzdjünk tehát a helyzet megjavításáért, a bűn ellen, a hit, erkölcs és önzetlenség diadaláért, hirdeti a regény alapeszméje, amely a háttér komor vigasztalanságával szemben felemelően hat az olvasóra. Meglepő és új Jósika regényeivel szemben a szereplő hősök lelki életének mélyreható rajza, amellyel az emberek vágyaiban, szenvedélyeiben, nemes és nem-

telen indulataiban tárja fel cselekedeteik rugóját. Az emberek egyéni életét és a társadalom jelenségeit egyaránt a bölcselő szemével vizsgálja ; megfigyeléseit bőven kíséri reflexióival, mély gondolatokkal, amelyeket azonban nem rideg érdektelenséggel, hanem szívének melegével átitatva sző bele a cselekvény menetébe. A karthauzi — Császár Elemér szerint — az első magyar irodalmi mű, amely a filozófiát költészetté válva olvasztja magába. Benne Eötvösnek sikerült megteremtenie a lélektani és filozófiai regényt ; ez a jelentősége e műfaj magyar fejlődéstörténetében.

De vannak A karthauzinak fogyatkozásai is, amelyeket ma már részben jobban érzünk, mint az egykorú olvasók. A mese szegényes szövésű, menetét a sok reflexió gyakran megakasztja. Főhőseinek fejlődésében következetlenségek vannak. Stílusa nem könnyű, szerkezetében, szellemében is találunk magyartalanságot, művészien felépített, de nagy tömegükben fárasztó körmondatai a mi korunkban már szokatlanul hatnak.

Az idegenből magyar földre, sajátosan magyar viszonyok és problémák közé vezet bennünket Eötvös második regénye, *A falu jegyzője* (1845). Egy felejthetetlen képben bemutatja a szabadságharc előtti magyar társadalom életét. A hangulati aláfestés más, mint első regényében ; ott világfájdalmas volt, itt humoros és szatirikus elem váltakozik. Ez is irányregény, mégpedig a legjobb a magyar irodalomban ; nemcsak az akkori vármegyei önkormányzat visszaéléseit ostorozza, sokkal egyetemesebb célzattal készült : mint vallásának tanításától áthatott, érző szívű ember a felebaráti szeretet nevében, mint hazája sorsáért aggódó magyar pedig a nemzet jövője érdekében sürgeti a jogok és kötelességek arányosabb elosztását, a magyar társadalom belső egyensúlyát veszélyeztető igazságtalan kíváltságok csökkentését és a jobbágyság helyzetének javítását, jogainak kiterjeszté-

sét. A vármegye az uralkodó nemesség kiváltságainak erős vára, a visszaélések fészke az ő regényében ; megannyi kis ország, ahol a jogtalanoké minden teher és a kiváltságosoké minden jog. Hogy ebben a szűkkeblű, önző társadalomban mi vár azokra, akik nem tartoznak a nemesi osztályhoz, azt a regény szenvedő hőseinek tragikus története szemlélteti. Tengelyi, a nemesszívű, talpig becsületes falusi jegyző, aki egész életében az igazságért küzd, a legembertelenebb üldözések és szenvedések martalékává lesz, midőn egy aljas ármány megfosztja nemesi levelétől és ezzel minden jogától. Violát, a szegény jobbágyot és egész családját romlásba dönti önérzete, amellyel emberi méltóságának a hatalmasokkal szemben érvényt akar szerezni. Az író célja érdekében túloz és torzít, és a gyilkos szatira fegyverével is harcol ; de mindig érezzük, hogy felháborodása és fájdalma őszinte, nem egyes osztálynak, hanem az egyetemes magyar társadalom boldogulásának érdekében harcol a rendszerváltozásért, a közhatalom egységesítéséért.

A három család sorsából fejlődő, szétágazó cselekvény mozzanatait elég ügyesen kapcsolja egymásba Eötvös és az érdek egységét biztosítja, de megokolásaiban nem mindig szerencsés. Jellemeit típusokban gondolja el és így nem tudja őket egyéniteni. Lélektani botlások is fordulnak elő az elbeszélés folyamán. Stílusa alanyi, a regény minden szereplője az író modorában beszél, e tekintetben nincs köztük társadalmi különbség, az előadásmód szónokias és színtelenebb, mint A karthauziban. De a környezetrajz, a régi vármegyei élet jellegzetes alakjainak, az önkényeskedő tisztviselőknek, a megyegyűlések nagyhangú szónokainak, a megvesztegethető bíráknak és más epizódalakoknak szatirikusan reális rajza ma sem fakult meg.

A reform szükségességét a történelemnek hathatós példájával is bizonyította Eötvösnek nagy történeti regé-

nye, a *Magyarország 1514-ben* (1847). Szemléltette kortársai előtt, hogy milyen veszedelem származik abból, ha az egyik társadalmi osztály visszaél kiváltságos helyzetével és elnyomja a másikat. A Dózsa György-féle parasztlázadás félelmes eseményeit jeleníti meg, élén a parasztvezér alakjával, aki a törökök ellen szervezett jobbágyhadat az elnyomó nemesség ellen vezeti és borzalmas vérfürdőt rendez, míg végre Zápolya György leveri. A főcselekvény mozzanataiba szövi bele az író egy előkelő ifjúnak, Ártándi Pálnak regényes szerelmi történetét; a léha ifjú két szerető leány között osztja meg szívét: Fruzinát, az előkelő úrileányt eljegyzi, de megcsalja, Klárát, a polgárleányt pedig elcsábítja és eltaszítja. A regény előszavában Eötvös kifejezi a történeti regény egyik fontos elvét, amelyet munkájában lelkiismeretesen követ: «A regénynek egyik főkelléke a valószínűség, mi elérhetetlen, ha az, amit az író regénye személyeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról és viszonyokról tudunk». Vagyis a történelem közismert hőseiről nem adhat az író olyan jellemzést, amely a róluk kialakult köztudattal egészen ellenkezik. Eötvös tehát gondosan tanulmányozza a történeti forrásokat; kutatásának gazdag kincseit azonban olyan tömegben viszi át regényének lapjaira, hogy sokszor nem költői, hanem tudományos jellege van művének. Viszont a történeti köztudathoz hűen hőseit oly szorosan összeforrasztotta azzal a korral, amelyben élnek, annyira szerves egységbe olvasztotta a költött elemet a történetivel, hogy egymástól elválaszthatatlanok; a koregység követelménye ebben a regényben megvalósul. Az emberek benne élnek koruk forrongó eszmevilágában, érzéseiket, vágyaikat, törekvéseiket a korszellem színezi és egyéniti. A környezet tehát ebben a regényben nem hatásos és szép díszlet, hanem mozgalmas élet, amelyben valóságos indulatok és szenvedélyek ütköznek össze.

Utolsó regénye, a *Nővérek* (1857), a nevelés hatását példázza. Cselekvénye az 1831-iki kolerajárvány és parasztlázadás idejében kezdődik. Két kiskorú nőtestvér a zavaros viszonyok között elszakad egymástól. Az egyik főrangú körben nevelkedik és boldogtalan marad, a másik egyszerű viszonyok között nő fel és a szerény körben megtalálja boldogságát. A cselekvény az előbbi regényekénél is vontatottabb menetű, leleményben szegény, szerkezete széteső.

Eötvösnek, mint regényírónak jelentősége, hogy a műfajt egyéni változatban európai színvonalra emelte. A magyar olvasóközönség ízlését nemesítette, fennköltgondolataival, tisztult érzéseivel, eszményekben hívő, ideális célokért rajongó világnézetével értelmi és erkölcsi tartalmát gazdagította. Prózai munkáit is mindig emberszerető törekvések hatják át. Leghíresebb *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című politikai és bölcseleti munkája (1851—1854), amelyben a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit vizsgálja. Abból a válságból, amelyet az államban a tömegeknek a politikai jogokban való részesedéséért vívott harca idézett elő, szerinte csak a kereszténység elveinek az állam berendezésében való uralomra jutása segíthet ki. Ez az európai látókörrel és mély filozófiai műveltséggel megírt monumentális tanulmány a magyar politikai irodalomnak egyik legszebb hajtása.

Az akadémiai szónoklatot, amelyet Kölcsey alapított meg, Eötvös az ő szellemében fejlesztette tovább. Kölcsey, Kőrösi Csoma Sándor, Kazinczy, Vörösmarty, Széchenyi, Szalay László fölött mondott emlékbeszédei művészi módon méltatják az elhúnyt író vagy tudós érdemeit, a hazafias lélek bensőséges megindultságával emelik ki emberi és közéleti nagyságukat. Körmondatainak ünnepélyes hullámzásában érző szív és bölcselő lélek nyilatkozik.

II. §. A tudományos irodalom. Toldy Ferenc.

A romanticizmus korának nemzeti multunk iránt való nagy érdeklődése a nyelvtudomány, irodalomtörténet és politikai történelem terén is éreztette hatását. *Kőrösi Csoma Sándor* (1784—1842) hazafias lelkesedésében 1819-ben elindult az őshaza felkutatására. Bejárta Tibetet és a Himalája völgyeit, elkészítette a tibeti nyelv első nyelvtanát és szótárát s ezzel megteremtője lett a tibeti filológiának. *Reguly Antal* (1818—1858) a finn-ugor rokonság megfejtését tekintette élete feladatának; az északi vogulok hazájában olyan területeket is felkutatott, amelyeken előtte nem járt még művelt utazó. Mordvin és cseremisz gyűjtéseit Budenz József, a vogul földre és népre vonatkozó kutatásait Hunfalvy Pál, vogul népköltési gyűjteményét Munkácsi Bernát, osztják népköltészeti gyűjtését Pápay József adta ki a fiatalon elhalt nyelvtudós és etnográfus hagyatékából.

A kor szellemi vezérei között előkelő helyet foglal el *Toldy Ferenc* (1805—1875), akit a magyar irodalomtörténet atyjának szoktak nevezni. Német eredetű budai családból született, orvosdoktori oklevelet szerzett, irodalmi érdeklődése azonban lassankint egészen elterelte erdeti hivatásától. Korán megnyerte a legkiválóbb írók barátságát, az Aurora-körnek ő lett az esztétikusa és teljes odaadással vett részt korának minden irodalmi és közművelődési mozgalmában. Évtizedeken át viselte az Akadémia titkári tisztét, igazgatója volt a Kisfaludy Társaságnak és az egyetemi könyvtárnak. A pesti egyetemen először az esztétika és egyetemes irodalomtörténet magántanára, 1861-ben pedig a magyar nyelv és irodalom rendes tanára lett. Mint forráskutató, kiadó, feldolgozó és rendszerező, agitátor, szerkesztő és kritikus egyaránt sokat használt irodalmi életünknek.

Irodalomtörténeti kutatásainak első gyümölcse, az

1828-ban megjelent *Handbuch der Ungarischen Poesie*, a külföld számára ismerteti bő szemelvényekben a magyar költészetet. Az oknyomozó, kritikai magyar irodalomtörténet alapját *A magyar nemzeti irodalom története* (1851) című kétkötetes munkájával vetette meg, amely a mohácsi vészig tárgyalja irodalmunk multját. Történeti felfogásában a nemzeti egyéniségnek, mint történetileg élő és fejlődő substantiának alapgondolata érvényesül. Az irodalmi jelenségek vizsgálatát széles és sokoldalú művelődéstörténeti vizsgálódással kapcsolja össze; fáradhatatlan szorgalommal összegyűjtött anyagát történeti érzékkel és éles kritikával rendszerezi. Ezt a művét a túlságosan bő alapvetés és a részletkutatás hiányossága miatt nem tudta befejezni; azonban *A magyar költészet története* (1854) címen megírta költészetünk történeti fejlődését Kisfaludy Sándorig, *A magyar nyelv és irodalom kézikönyvé*ben (1855—1857) a mohácsi vésztől Arany Jánosig terjedően költői szemelvények kíséretében írói életrajzokat ad, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig* (1865) című összefoglalásában pedig rövid előadásban egészen a saját koráig tárgyalja irodalmunk fejlődését. Érdemeinek elismeréséül a nemzet évi 4000 forint ajándékkal igyekezett gondtalanná tenni utolsó éveit, amelyeknek minden gondját a nemzeti közművelődés ügye foglalta le egészen haláláig.

Toldynak nagy érdeme, hogy az irodalomtörténetnek, mint tudománynak fogalmát, feladatait és módszereit praktikus megvalósulással belegyökereztette a magyar tudományos közvéleménybe. Mint a pozitívizmus korának gyermeke, összegyűjtötte irodalmunk egész nyersanyagát, feltárta tartalmát, számos problémát megoldott, azután rendezte anyagát, megkísérelte az irodalom fogalmi meghatározását és megszabta az irodalomtörténet körét. Egyik meghatározása szerint irodalmunkba beletartozik a magyar szellemnek bármilyen nyelven

történő írásbeli megnyilvánulása; később az irodalom fogalmát a magyar szépirodalomra korlátozta. Az irodalmat a politikai történet és közműveltség érdekszférájába kapcsolta és ezen az alapon osztotta fel korszakokra a magyar irodalom történetét; határvonalait kisebb módosítással egészen napjainkig megtartotta irodalomtörténetírásunk. Anyagának feldolgozásában kevés érzéket mutat a fejlődéstörténeti szempont iránt; az irodalmi művekben elsősorban értékeket keres, esztétikai ítéleteit főképen az eredetiség és nemzetiség termékeny szempontjából alkotja meg. Értékelései részben elavultak, munkáinak időálló eredményei azonban szilárd alapját alkotják tudományunknak, amely az ő nyomain haladt tovább.

A hazai történettudomány terén maradandó érdemet szerzett *Fejér György* (1766—1851) katholikus pap; főműve, a *Codex diplomaticus Hungariae*, a középkori magyar történelemnek oklevélgyűjteménye, ma is értékes forrásmunka. *Bajza József*, a költő is foglalkozott történeti tanulmányokkal; *Világtörténet*ét és kisebb történeti dolgozatait a művészi szerkesztésre és választékos stílusra való törekvés jellemzi.

A politikai élet fellendülése, Széchenyi István gróf, majd később Kossuth Lajos munkássága nyomán politikai irodalmunk is feltűnően gazdagodott. *Felsőbüki Nagy Pál* (1777—1857) egyike volt legkiválóbb politikai szónokainknak; az 1825-iki országgyűlésen tüzesen síkra szállt a magyar nyelv és nemzetiség érdekében és novemberi beszédével hathatósan előmozdította a felállítani kívánt Akadémia ügyét. Az ifjabb *Wesselényi Miklós báró* (1796—1850) írásaival és szónoki erejével egyaránt tevékeny harcosa volt a liberalizmusnak. A konzervatív párt tagjai közül *Dessewffy József gróf* és fia *Dessewffy Emil gróf* váltak ki publicisztikai és szónoki tevékenységükkel. Jósika és Eötvös, a regényírók, Beöthy Ödön,

Klauzál Gábor, Szemere Bertalan, Lonovics József egri kanonok, később kalocsai érsek a reformkor politikai életének és publicisztikai irodalmának vezető szellemei közé tartoznak. Irásaikat és beszédeiket emelkedett hazafias szellem, a haladás gondolatáért való lelkesedés, gyakran az ellentétes politikai felfogás szatirikus élű bírálata és támadása hatja át.

VIII. RÉSZ. A NEMZETI KLASSZICIZMUS KORA. (1844—1882.)

1. §. Politikai és művelődési viszonyok. A népiesség.

Az emlékezetes 1842—44-i országgyűlés után a demokratikus és szabadelvű eszmék egyre fokozódó erővel hatották át a társadalmi és politikai életet. A vezetést Széchenyitől Kossuth Lajos ragadta magához, akinek ragyogó vezércikkei és tüzes beszédei csakhamar meghódították a közvéleményt és siettették a magyar alkotmány átalakulását. A külföldi forradalmi mozgalmak hatása alatt, Kossuth gyujtó szavára az alsó tábla végre kimondotta a népképviseleti rendszer és a felelős parlamentáris kormány szükségességét. Az ifjúság vérnélküli forradalma kivívta a sajtó- és szólásszabadságot, megalakult az első felelős kormány és 1848 április 11-én kihirdették a királytól szentesített új törvényeket: a közteherviselést, a bevett vallások egyenlőségét, a jobbágyság, dézsma, robot megszüntetését, a törvény előtt való egyenlőséget. A nemesi alkotmány átalakult az egész magyar nemzet alkotmányává, Erdély pedig egyesült az anyaországgal.

A nemzet nem sokáig örülhetett a reformmozgalom eredményeinek. A bécsi kormány ármánykodása, a nemzetiségeknek ellenünk való felizgatása véres önvédelmi harcra kényszerítette a magyarságot, amelyben ragyogó hadi sikerek után az osztrákok segítségére siető orosz hadsereg túlnyomó erejével szemben elbukott. A megtorlás kegyetlen tényeit az abszolutizmus hosszú évei követték; a nemzet passziv rezisztenciával szegült ellene

a jogtiprásnak, új vezérének, Deák Ferencnek higgadt bölcseségére bízta sorsát, amely a külföldi bonyodalmak, olasz és porosz háború hatása alatt végre jobbra fordult. Megtörtént a kiegyezés, a nemzet kibékült a dinasztiával, I. Ferenc József megkoronáztatta magát s a magyarság rálépett a békés fejlődés útjára.

Szellemi művelődésünk ügye ebben a korban a gátló mozzanatok ellenére is állandóan fejlődött. A negyvenes évek derekától kezdve a latin helyett magyar volt az iskolákban a tanítás nyelve; a Bach-korszak elnémetesítő kísérletei kudarccal végződtek. A kiegyezés után Eötvös József báró a népoktatásról szóló törvény megalkotásával (1868) jelentősen előmozdította a közműveltséget. Középiskoláink, szakiskoláink is rohamosan szaporodtak. Újjászervezésükről az 1883-ban hozott középoktatási törvény gondoskodott. A pesti tudományegyetem mellett virágzásnak indult József-műegyetemen kívül a kolozsvári (1872) és a zágrábi (1874) új tudományegyetem voltak a felsőbb műveltség tűzhelyei.

A sajtó a cenzúra megszünése után friss lendülettel végezte hivatását. A szabadságharc előtt a Pesti Hirlap örvendett legnagyobb tekintélynek, még akkor is, midőn Kossuth megvált tőle és a centralisták vették át szerkesztését. Az önkényuralom idején Kemény Zsigmond Pesti Naplója irányította a közvéleményt és egyengette a kiegyezés útját. A szépirodalmi lapok és folyóiratok száma is emelkedett (Regélő, Honderű, Pesti Divatlap, Fővárosi Lapok, Hölgyfutár, Vasárnapi Ujság); legmagasabb irodalmi színvonalon a hatvanas években Arany János folyóiratai, a *Szépirodalmi Figyelő* (1860—1862) és a *Koszorú* (1863—1865) álltak. A tudományos folyóiratok közül Toldy Ferenc Új Magyar Múzeuma, Gyulai Pál Budapesti Szemléje és Szarvas Gábor Nyelvőre emelkednek ki.

Addigi tudományos és irodalmi egyesületeink, az

Akadémia és Kisfaludy Társaság mellett megalakult a Magyar Történelmi Társulat és a Szent István-Társulat; ez utóbbi katholikus szellemű tudományos és szépirodalmi művek kiadását tűzte ki feladatául és hivatásának a mai napig meg is felelt. A Petőfi-kultusz és a magyar szépirodalom és esztétika ápolására és terjesztésére alapította az írók és költők egy csoportja 1876-ban a Petőfi-Társaságot; első elnöke Jókai Mór volt. A Társaság kezdettől fogva szorgalmasan gyűjtötte a Petőfire vonatkozó emlékeket s ezek elhelyezésére alapította később a Petőfi-Múzeumot.

A képzőművészetek különböző ágainak fellendülésén kívül a nemzeti színművészet is megerősödött. A Nemzeti Színház mellett az 1875-ben megnyílt Népszínház segítette elő drámairodalmunk fejlődését.

Irodalmunk e korban a népköltészet hatása alatt eljut fejlődésének csúcspontjához. A kor demokratikus iránya következtében a magyar köznép nemcsak dalával, hanem összes műveltségi hagyományával együtt tárgya lett a közfigyelemnek; a népdalgyűjtés, amelyet addig egyes érdeklődők végeztek, nemzeti feladattá vált. Intézését az Akadémia kezdte, majd a Kisfaludy Társaság folytatta és végezte be. Ez utóbbi 1843-ban titkárának, Erdélyi Jánosnak szorgalmazása folytán elhatározta egy népköltészeti gyűjtemény kiadását; az országos gyűjtés eredményeként jelent meg Erdélyi János szerkesztésében a *Népdalok és mondák* (1846—1848) három kötete, amelyhez később más értékes gyűjtemények csatlakoztak. Így Merényi László sajóvölgyi és dunamelléki népmeséket adott ki, Kriza János *Vadrózsák* (1863) címen a székely nép költői kincseit ismertette, Kálmány Lajos az Alföld vadvirágaiból font koszorúkat. A Kisfaludy Társaság kiadásában jelent meg Arany László és Gyulai Pál *Magyar népköltési gyűjteménye* (1872—1882); ennek folytatása 1902-ben indult meg Sebestyén Gyula szerkesztésében.

A népies érdeklődés fokozatos kitágulásának hatása már a romanticizmus korában érezhető volt irodalmunkban. Írók és költők kultusz tárgyává teszik a legmagyarabb tájakat, a Balatont, az Alföldet és különösen a Hortobágyot ; az elbeszélő és drámai művek egyre gyakrabban szerepeltetnek népi alakokat, komolyan fogják fel őket és részt szánnak nekik a történet alakításában. A népköltészet szelleme, lírai és elbeszélő hagyománya, műfaji gazdagsága, ritmusa és versformái utat találnak a műköltői gyakorlatba, ahol az évtizedes fejlődés eredményeivel összeolvadva Petőfi, Arany, Tompa, Szigligeti, Jókai és kortársaik munkásságában kialakult irodalmunk nemzetien klasszikus műköltészete.

2. §. A nemzeti klasszicizmus jellemzése.

A magyar irodalom történetének az a fejezete, amely a Petőfi fellépésétől (1842) Arany János haláláig (1882) terjedő időszakot foglalja el, méltán nevezhető a magyar nemzeti klasszicizmus, vagy a nemzeti klasszikus stílus korának. Nemcsak tudatos, tervszerű törekvéseket találunk ebben a korszakban a művészi és egyéni, a nemzeti és általános emberi értékeknek az abszolút szépség, jóság és igazság eszményi harmóniájában való megvalósítására, hanem olyan alkotásokat is, amelyekben ez az eszmény testet öltött. E korszak irodalmi alkotásainak java «örök időkre szóló útravalója a magyar műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyűjtője : minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét», írja Horváth János. Európaiság és gyökeres magyarság, művészi és erkölcsi eszmény a klasszicitás tökéletességével ragyog Petőfi, Arany, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál műveiben.

A nemzeti klasszicizmus képviselői hisznek a művészet egyetemes és örök törvényeiben, elvetik az esztétikai re-

lativizmust és elvtelenséget; a műalkotástól lélektani hűséget, belső realizmust és igazságot kívánnak. A művészi szép lényege szerintük a «harmónia». Ennek létrehozója az anyagot átható eszme, amely kicsinyben a költő lelkének tükre. Ez mindig kibontakozik a maga szépségében, ha az esetleges és az anyagi nem nyomja el a lényegeset és szellemit. A szépségideál nem lehet el jóság és igazság nélkül, de nem is lehet ezeknek eszköze és szolgája; a művészet öncélú és önhivatású. A széphatás előidézője az eszményítés: «Nem a való, annak égi mása Lesz, amitől függ az ének varázsa». Az eszményítés a valóságban uralkodó lényeges és jellemző vonások kiemelésében, a véletlen és esetleges járulékoktól való megtisztításában áll, ez teszi széppé és költőivé az igazságot. Az *ideálrealizmus*, vagy objektív idealizmus tehát e korszak nagyjainak műalkotó alapelve. Ennek az alapelvnek megvalósulása szerintük a tökéletes műalkotás, a remekmű.

A költészet önhivatása, sajátos feladata tehát nem az erkölcsi eszménynek, hanem a szépségeszménynek kifejezése. De az utóbbi nem állhat ellentétben az erkölcsi világrenddel; a költői mű összhatását az erkölcsi közönyösség, vagy az erkölcsi rút irányzatos dicsőítése épen úgy megbontja, mint az erkölcsi tanulság fitogtatása. A költői műnek lehet iránya, de a főirány mindig a szép legyen, ne a hasznos vagy a tanulságos. A művészi elv szülje tehát az erkölcsit és ne megfordítva.

A nemzeti klasszicizmus az igazság tiszteletben tartását is hangsúlyozza. Az igazság a műalkotásban — viszony: az intuícióval szerzett eszme és a megvalósult mű között való megegyezés, a belső forma kibontakozása az anyagban az anyagszerűség elveinek tiszteletben tartásával. Gyulai szerint «a költő mindent merhet, de a természethez és az emberi szívhez, amelyet igazolnia kell, nem lehet hűtelen». Igazi műalkotásból nem hiányozhatik a benső igazság, a lélektani hűség. A valóság tisztelete meg-

óvja a költőt a túlzó idealizálástól, amely elveszíti kapcsolatát a való élettel, gyökértelenné és alaktalanná lesz. Az élet hű, de eszményített rajzából ellenben új és előttünk mégis ismerős világ fakad, amely így ideális és mégis konkrét valóság, egységbe foglalt, sűrített, arányosított, a köznapinál tökéletesebb és teljesebb élet.

A művészi elem követelményén kívül az élményszerűséget és egyéniséget hangsúlyozza a nemzeti klasszicizmus. Az élmény alapja mindig konkrét valóság legyen; ne önmagára erőszakolt esztétikai irány vagy divat vezesse a költőt, hanem folyton fejlődő tehetségének ösztöne. Az élményszerűség biztosítja az eredetiségét, érdekességet és újságot. Az életet és önmagát nyitott szemmel figyelő és elemző, az önismeretben szüntelen fejlődő és a világirodalom nagyjainak intuícióval párosult tanulmányán csiszolódó költő a nemzeti klasszicizmus íróinak eszményképe. Az egyéniség ihletintenzitásának legnagyobb fokában nyilatkozik meg a lángelme.

A műalkotás akkor számíthat tartós életre, maradandó hatásra, ha az időszerintibe általános érdeket tud belevinni, vagyis ha a kor ruhájában az örök emberit érzékíti meg. Klasszikus költői mű az olyan, amely általános érdekű, állandó értékű és mindenkitől érthető. Az időszerintinek és az általános emberinek tehát összhangban kell lenniök, hogy így egymás hatását fokozzák; az örök emberi elem a tiszta szépség köntösében kiemeli a műalkotást korából, biztosítja állandó hatását és elévülhetetlenségét.

A nemzeti klasszicizmus ezt az eszményt nem elvontan és élettelenül valósítja meg, hanem a nemzeti hagyományokhoz, a magyar lélekhez alakítja, népnemzetivé teszi. Felfogása szerint a magyar költészetnek a művésziesség legmagasabb fokán is nemzeti feladata van: új életre hívni és ebben megerősíteni a magyarságot. Minden műalkotás belső formája kell hogy a nemzeti lelket nyilatkoztassa ki és sugározza szét. E léleknek legtisztább forrásai

a magyar mult és a magyar nép. A népnemzetiség tehát a klasszicitásra jutott magyar irodalom alapja, az erkölcsi tisztaságában tündöklő magyar lélek művészi kinyilatkoztatása a legfőbb feladata.

A költészet kifejező eszköze, a nyelv ebben a korban a leggondosabb tanulmány tárgya. Íróink fáradhatatlanul kutatják az igazán élő nyelvet, a nép nyelvét. Belőle újítják meg szó- és szólamkincsüket, belőle bizonyítanak és fejlesztik nyelvérzéküket. Nyelvünk épsége, magyarsága és szépsége, hajlékonysággal és kifejező erővel párosul műveikben. A nemzeti klasszicizmus stílusfogalma összefoglaló jellegű. «Anyagában — Horváth János szerint — irodalmi hagyomány és élőbeszéd, nyelvújítási eredmények és érintetlen ősanyag, művelt osztályok elfinomult, alsóbbak tárgyibb zamata: egyaránt helyet foglalnak. Ezért klasszikusan magyar, ezért konzerváló s egyszersmind eleven; ezért képes különböző hatásokra, miknek a népies csak egyik ágazata. Petőfi és Arany, Kemény és Jókai, Deák Ferenc és Gyulai Pál: mind e klasszikus magyar stíl képviselői s e stílfaj meghatározása csak akkor lehet helyes, ha a megnevezetteket mind befogadja.» Petőfi a népköltészet nyelvének üde eredetiségét, bájos könnyedségét szövi a magáéba, de a régi magyar nyelvet kevésbé ismeri. Arany a régi nyelvből, a nép- és köznyelvből egyaránt merít, de adatait újjá és művészieseb bé alakítja; stílusa csalhatatlan ösztönnel alkalmazkodik a műfajok sajátos követelményeihez. Plasztícitás, rövidség és tömörség, erő és kellem, művészieseb ség és gyökeres magyarság jellemzi stílusát. Kemény Zsigmond stílusának lényeglató zordsága, Jókai folyamatossága, elevensége, festőisége és hangzatossága. Deák Ferenc és Gyulai kristályos szerkezetei, nemes egyszerűsége a nemzeti klasszicizmus korának elévülhetetlen vívmánya. E sokféle válfajú stílus mindegyik rétegét jellemzi az erős reális érzék, amely gyökeresen magyar

vonás. A nemzeti klasszicizmus stílusirányát egy szóval *stílrealitás*nak nevezzük; ez a stílusteremtő alapelv a magyar irodalom klasszikus korát élesen elhatárolja a következőtől.

A nemzeti klasszicizmus ritmikája szintén nagyon fontos a nemzetiség és klasszicitás szempontjából. Arany János foglalkozott legbehatóbban ezzel a kérdéssel, a gyakorlatban pedig ő a magyar ritmika legkitünőbb mestere. Tisztázza a nemzeti versidom fogalmát, elkülöníti a klasszikustól és a nyugateurópaitól; meghatározza az ütem-, sor- és szakalkotás törvényeit. Különböztet belső és külső ritmus között és a kettő harmóniáját követeli. Rámutat a régi magyar verselés értékeire és példát ad ennek modern továbbfejlesztésére. Az idegen ritmust magyarossá idomítja, a nemzeti versidom zenei lehetőségeit minden elődjénél jobban kiaknázza. A zeneiséget nála a vers teljes dallamosságának és szorosabb értelmű zeneiségének egybecsengése hozza létre. A zeneiség azonban a nemzeti klasszicizmus gyakorlatában sohasem öncél, hanem harmóniában van a többi elemmel.

A nemzeti klasszicizmus a műfajállandóság híve; szerinte a műfaji lényeg változatlan, bár a tartalom és forma idővel módosulhat. Minden műfajt értékel, mert mindegyik a legnagyobbat nyujthatja a maga nemében. A líra tárgya az érzés, más csak annyiban, amennyiben az érzésben vissza tud tükröződni. Az eposzt illetően alaptétele az eposzi hitel: a történeti és lélektani hűség követelménye, amely megokolja a megokolatlant és a töredékes, hézagos adatokat úgy illeszti bele szervesen a cselekvény keretébe, hogy művészien kikerekített, önigényű világot alkot. A regényben a lelkiismeretes történeti tanulmány és a psychologia törvényeinek tiszteletben tartása mellett sürgeti az egységes alapeszmét, a cselekvény kerekdedségét és drámai gyorsaságát, a jellemzés valószerűségét és individualitását, a

motiváció művészi teljességét. A dráma és a drámai műfajok elmélete különösen sokat foglalkoztatja a nemzeti klasszicizmus íróit. Mert amíg a lírában Petőfi, az epikában Arany, a regényben Kemény Zsigmond költői gyakorlatban mutatták meg az eszményt, nagy drámaírói tehetség hiányában e műfajra vonatkozó elveik nem valósulhattak meg. Gyulai felfogása szerint a drámairodalom a költészet legfejlettebb virága; csak virágzó és zavartalan nemzeti élet, nagyra hivatott korok tehetik klasszikussá: a nemzet ép, erős és új tetterejének megnyilvánulásai. A modern drámához a keresztény szellemi és erkölcsi világrend és a klasszikus eszmény ismerete szükséges. A drámai hős nem lehet az erény kifogástalan megszemélyesítője, mert a dráma lényege az összeütközés, ehhez pedig bűn, tévedés és fogyatkozás kell, mert ártatlanokat nem keverhet katasztrófába. A drámai hős határozott, cselekvő jellem legyen, aki tetteiben koncentrált nagy vonalakkal jellemezze magát. A drámai szerkesztés fokozatosságával és gyorsaságával hasson. Költői és színi hatás feltételezzék egymást.

A nemzeti klasszicizmus páratlan irodalmi öntudata és művészi ízlése ilyenformán elméletben és gyakorlatban egyaránt megnyilatkozott. Arany János Szépirodalmi Figyelőjében és Koszorújában, Gyulai Pál a Budapesti Szemlében, Kemény Zsigmond és Salamon Ferenc tanulmányaikban igyekeztek a közönséget az új eszmény megértésére nevelni, a nemzetien klasszikus közízlést megteremteni. Ez utóbbi tervük nem valósult meg, irodalmi hitvallásuknak és műízlésüknek erős ellenzéke támadt még életükben. De eszményük: a tiszta szépség a nemzeti lélek tükrében, és azok a halhatatlan alkotások, amelyekben ezt az eszményt megvalósították, a magyar géniusz művészi teremtő erejének legfényesebb bizonyítékai maradnak.

3. §. *Kossuth Lajos.*

A korszak demokratikus mozgalmainak vezére és diadalra juttatója Kossuth Lajos. Egyéniségében a magyar öncélúság, szabadság és függetlenség gondolata testesült meg, működése hosszú időre megszabta a nemzet sorsát.

A zemplénmegyei Monokon született 1802-ben, köznemesi családból. Ügyvédi oklevelének megszerzése után résztvett a megyegyűléseken, az 1832—36-iki országgyűlésen pedig már mint távollevő főrendek követe jelent meg. A gyűlések lefolyásáról egy kéziratos lapban, az *Országgyűlési Tudósítások*ban tájékoztatta az országot; vállalatát nagy érdeklődés kísérte, azért az országgyűlés befejezése után a megyegyűlések eseményeiről is szerkesztett tájékoztatót, a *Törvényhatósági Tudósítások*at. A kormány a nádor útján betiltatta az ellenzéki szellemű kiadvány megjelentetését, és midőn Kossuth a törvénytelen tilalommal nem törődött, elfogták és bebörtönözték. Három évig tartó fogsága alatt megtanult angolul, kiszabadulása után pedig elvállalta a Pesti Hirlap szerkesztését és ragyogó stílusú, tüzes hangú vezércikkeivel csakhamar magához ragadta a közvélemény irányítását. Radikális elvei, egyre fokozódó népszerűsége aggodalomba ejtették Széchenyit, aki a Kelet Népe című könyvében azzal vádolta Kossuthot, hogy érzelmi politikát űz, a szívhez szól és a hideg észnek nem adja meg az ezt megillető vezető szerepet, izgatásával osztálygyűlöléseket szít, tekintélyt rombol és forradalomba sodorja a nemzetet. Kossuth *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak* (1841) című röpiratában elismerte, hogy a szívre igyekszik hatni, de szerinte ugyanezt nagy ellenfele szintén megtette, még a Kelet népében is. Tagadja a népszerűség hajhászásának vádját; a népszerűség az ő szemében nem cél, hanem eszköz a haza javára irányuló nagy munkában.

Cáfolja az izgatás és tekintélyrombolás vádját és meleg hangon nyújt békejobbot a legnagyobb magyarnak. Az utolsó rendi országgyűlésen Kossuth vezette a liberális ellenzéket és nagy része volt az új alkotmány létrejöttében. Az első felelős minisztériumnak ő lett a pénzügyminisztere, a szabadságharc alatt pedig mint az ország kormányzója korlátlan hatalommal intézte a nemzet sorsát. A világosi fegyverletétel után külföldre bujdosott, Angliát, Amerikát fellelkesítette szónoklataival hazájának ügye iránt, fáradhatatlanul szervezte diplomáciai összeköttetéseit. A villafrankai békekötés, majd az 1867. évi kiegyezés meghiúsította Kossuth terveit. Olaszországban telepedett meg, turini magányában a tudománynak élt és emlékiratain dolgozott. A kiegyezést nem fogadta el, a hazai eseményeket azonban állandó érdeklődéssel kísérte 1894-ben bekövetkezett haláláig. Tetemét a nemzet hazahozatta Budapestre s hamvai fölé díszes mauzoleumot emelt.

Kossuth minden idők egyik legfényesebb szónoki lángelméje ; tüneményes pályájának sikereit jórészt ennek a tehetségének köszönhette. Külső megjelenésében és lelki alkatában egyaránt megvoltak a tömegre való hatás feltételei. Férfias szépsége, daliás alakja, az érzések és indulatok minden árnyalatához könnyedén simuló kellemes hangja már eleve biztosították számára a hallgatóság rokonszenvét. Nem tépelődő, a hagyomány erejével, a jelen nehézségeivel és a jövő lehetőségeivel állandó lelkiismereti viaskodásokban számoló lélek, mint Széchenyi ; született optimista, aki csalhatatlannak hiszi kora eszméit, egész valójával bennük él, fanatikus hittel hirdeti igazságukat, és meggyőződését a tömeglélektanhoz való ösztönös alkalmazkodással, páratlan szónoki felkészültséggel szuggerálja hallgatóinak lelkébe. Benső megindultság, hatalmas pátosz fűti át minden gondolatát; eszméit a fantázia színes képeibe öltöztetve, virágos

nyelven, szemléletes, könnyed és választékos stílusban fejezi ki. Szellemes ötletekben gazdag, fordulatos és eleven előadásában sohasem veszíti el szem elől a gondolatmenet logikus rendjét, az okfejtés világos tagolását, a szerkezet épségét. Szónoki erejére jellemző, hogy nemcsak nemzetét tudta magával ragadni és történelmi jelentőségű tettekre fellelkesíteni, hanem Bécsben német, Angliában és Amerikában pedig angol beszédeivel is rendkívüli hatást ért el; beszédeit angol retorikák mintául közlik. A XIX. század szabadságeszméjének ő volt világszerte a legnagyobb hatású szónoki hirdetője; a patetikus szónoklat típusa klasszikus módon kristályosodott ki nála. Legnevezetesebb beszédei: a véderő megajánlása ügyében, Szeged népéhez, az erdélyi únió érdekében és a független magyar kormány kinevezése mellett mondott szónoklatok.

Kossuthnak, mint írónak és hirlapírónak is történelmi jelentőségű érdemei vannak. A Kelet népére írt *Feleleten* kívül nevezetes a hatkötetes *Irataim az emigrációból* című munkája, amelyben a szabadságharc utáni küzdelmeiről számol be. Mint újságíró, irodalmi színvonalra emelte a magyar hírlapírást és megalapította a sajtónak közvéleményt irányító tekintélyét. A közélet minden fontosabb mozzanatáról írt, de legszívesebben a művelődés kérdéseivel, politikai és társadalmi problémákkal foglalkozott. Minden írásában megnyilatkozott szónoki természete; hazaszeretet, a liberalizmus eszméiért hevülő meggyőződés, harci készség vezeti tollát; korának kétségkívül ő a legnagyobb magyar publicistája.

4. §. *Petőfi Sándor.*

A népies nemzeti irányt a lírában a világirodalomnak egyik legtüneményesebb lángelméje, Petőfi Sándor emelte klasszikus magaslatra. Az egyéniség költői hatóerejét

közvetlenebbül, jellegzetesebben és szabadabban senki sem éreztette még a világgal, mint ez a fiatalon elköltözött titán a maga örök frisseségű élményköltészetében, amelyben vonzó egyéniségének és eseményekben gazdag, érdekes életének minden mozzanata időtlen szépségű művészetté teljesedett ki. Petőfi az egyetlen költőnk, akit az ország határain túl is, minden művelt nemzet nemcsak ismer, hanem minden kor egyik legeredetibb és legnagyobb lirikus tehetségének tart. A szerelemről kevesen daloltak valaha is oly elragadóan, mint Petőfi; a XIX. század közepének nagy érzését, a szabadságot pedig kétségkívül ő fejezte ki leghatalmasabb erővel.

A pestmegyei Kiskőrösön született 1823 január elsején. Atyja, Petrovics István mészáros volt, anyja, Hrúz Mária, egy szegénysorsú tót csizmadiának a leánya; a fiú gyermekéveit életének hatodik esztendejéig Félegyházán töltötte. Itt, majd Kecskeméten járt elemi iskolába; 1831 őszén a tolnamegyei Szentlőrincre vitte édesanyja az evangélikus algimnáziumba. Az 1833—1834. iskolai évet az evangélikusok pesti gimnáziumában, a következőt a piaristák intézetében töltötte. 1835-től kezdve három évig Aszódon járt az evangélikus gimnáziumban; szorgalmas és tehetséges tanuló volt, különösen a történelmi, statisztikai és verstani leckéket szerette, elég jól megtanult latinul és németül, magyar stílusával pedig kivált tanulótársai közül. Az ötödik osztály elvégzésére Selmecbányára küldte édesapja, aki közben elszegényedett és csak szűkösen juttathatott fiának. Petőfi Selmecen kedvezőtlen viszonyok közé került; színházba kezdett járogatni, esténkint elmaradozott hazulról, a tanulást pedig elhanyagolta. Egyik pánszláv érzelmű tanára, aki a faját megtagadó szlávot látta a hazafias érzésű fiúban, megbuktatta a félévi vizsgálatok alkalmával, mire atyja levette róla a kezét. Petőfi kimaradt az iskolából, elhagyta Selmecet és csikorgó téli időben, 1839

februárjában elindult Pestre. Itt hónapokon keresztül szolgai teeendőket végzett a Nemzeti Színháznál; végre egy rokona magával vitte a vasmegyei Ostfiasszonyfára és megigérte, hogy iskoláztatja; őszre azonban megváltoztatta szándékát. Petőfi elkeseredésében katonának állt; mint közkatona szolgált Sopronban, Grácban és Károlyvárosban; sok szenvedés után 1841 elején gyenge szervezete miatt elbocsátották a hadsereg kötelékéből. Beiratkozott a pápai kollégiumba, de a színészi élet után való vágy nem hagyta nyugton; betegen és lerongyolódva érkezett Pozsonyba, kórházba került, felépülése után meglátogatta és kiengesztelte Dunavecsén lakó szüleit, majd a nyár folyamán bebarangolta a dunántúli tájakat és beállt egy kóbor színésztársaságba. Októberben már ismét Pápán volt, ahol a kollégiumban eredményesen folytatta tanulmányait és barátaival, Jókai Mórral és Orlay-Petrich Somával együtt buzgón szereplő tagja volt az ifjúsági képzőtársulatnak. Itt érte első irodalmi sikere: *A borozó* című költeménye megjelent az Athenaeumban (1842). Iskoláit azonban szüleinek teljes elszegényedése miatt nem tudta befejezni; ismét felcsapott színésznek, sokfelé bolyongott, sokat nélkülözött és szenvedett. Nyomorúsága az 1843—44. év telén érte el tetőpontját Debrecenben, ahol a színház jegyszedőjénél, egy jólelkű özvegyasszonynál húzta meg magát; fűtetlen szobában, éhezve és fázva írta költeményeit, szorgalmasan tanulta a francia nyelvet és rengeteget olvasott. 1844 február havában egy kötetnyi költeménnyel gyalog elindult Pestre. Egerben meglátogatta Tárkányi Bélát és a kispapokat, akik lelkesen ünnepelték és kocsin küldték tovább. Pesten hiába keresett kiadót versgyűjteményéhez; végre Vörösmartyhoz fordult, aki felismerte benne a tehetséget, pártfogásába vette és a Nemzeti Kört rávette költeményei kiadására. (1844). Petőfi segédszerkesztői állást kapott a Pesti Divatlapnál és ettől az idő-

től kezdve teljesen az irodalomnak szentelhette tehetségét. A szerkesztőségi munka mellett buzgón művelte magát, angolul tanult, történelmi, politikai és szépirodalmi műveket olvasott és fáradhatatlanul írta költeményeit: *A helység kalapácsát* (1844), a *János vitézt* (1845), a *Cipruslombok Etelka sírjáról* (1845) című gyűjteményét, amelyben a hirtelen meghalt kis Csapó Etelka emlékét siratta, és a *Szerelem gyöngyeit* (1845), egy gödöllői jószágigazgató leányához, Mednyánszky Bertához írt szerelmi költeményeit.

Kötetei országszerte ismertté tették nevét és csakhamar a közönség legkedvesebb költője lett. Hírnevével együtt azonban irígyeinek és ellenségeinek száma is növekedett; a Pesti Divatlappal versenyző folyóiratok és a Petőfi költészetének új és eredeti hangját és stílusát rossz szemmel néző írók mindent elkövettek hatásának kisebbítésére, de eredménytelenül. Közel három hónapig tartó felvidéki útja alkalmával, 1845 tavaszán sok ünneplésben volt része és meggyőződhetett népszerűségéről; ekkor ismerkedett meg és kötött barátságot Eperjesen Kerényi Frigyessel és Tompa Mihállyal. Régi barátság fűzte Jókaihoz, a *Toldi* megjelenése után pedig Arany Jánoshoz, akihez egész haláláig bensőségesen ragaszkodott. Felvidéki élményeiről *Uti jegyzetei*ben számolt be. 1846 őszén, szatmármegyei útja alkalmával megismerkedett Szendrey Juliával és az előkelő leány szüleinek ellenkezése és sok küzdelem ellenére 1847 szeptemberében feleségül vette. Szerelme és boldog házassága egyik leghatalmasabb ihletője lett költészetének. A Koltón töltött mézeshetek után Pestre költözött feleségével és Jókaival együtt szerkesztette az Életképeket.

Az 1848 márciusi eseményekben mint az ifjúságnak egyik vezére vett részt; a nemzet kívánságait összefoglaló tizenkét pont mellett az ő *Nemzeti dal*át nyomtatták ki a szabad sajtó első terméke gyanánt. Heves vérmér-

séklete azonban a bekövetkező események közepette egyre szélsőségesebb irányba sodorta; nyiltan hangoztatott republikánus elvei miatt megingott népszerűsége és midőn 1848 júniusában a szabadszállási kerületben fellépett képviselőjelöltnek, megbukott. Haragát *Az apostol* című, lázadó szellemű költeményében öntötte ki. A szabadságharc kitörése után beállt a hadseregbe, Bem oldalán résztvett az erdélyi hadjáratban s őrnagyi rangra emelkedett. Nemcsak fegyverrel küzdött, hanem hazaszeretettől izzó költeményeivel is lelkesítette a nemzetet nehéz napjaiban. 1849 július 31-én a Segesvár mellett, Fehéregyházánál vívott véres ütközetben nyoma veszett; bizonyos, hogy elesett a csatasíkon és földi maradványai a többi elesett katonáéval együtt közös sírban porladtak el. Felesége a következő évben férjhez ment Horvát Árpád egyetemi tanárhoz; egyetlen gyermeke, Zoltán, hányatott élet után 1870-ben halt meg.

Petőfi egyéniségében legfeltűnőbb vonás az elhivatottságában való nagy hit és az a törhetetlen elszántság, amellyel tehetségének érvényesüléséért küzdött. Lángelme volt, de az isteni szikra fellángolását, szabad lobogását kemény harc előzte meg; a szegénységből, a mélységből emelkedett fel a korszak vezető egyéniségei közé és a költői dicsőség legmagasabb ormára. Külső viselkedésében, magatartásában bohémnek és különcnek látszott, pedig alapjában véve nagyon komoly természet lakozott benne. Egészséges, ép lélek, aki hányattatásai, nélkülözései és megpróbáltatásai között sem vesztette el derűs optimizmusát, az élet értékében és a nagy eszmékben való hitét és tiszta erkölcsi érzékét. A sors minden változásaiban megőrizte az isteni Gondviselésben való bizalmát, aki a világ sorsát intézi s az emberi szívet boldogságra teremtette. Költészetéből az erkölcsi világrend tisztelete sugárzik és kevés olyan mozzanat van, amely ezzel ellenkezik. Csak heves és végletes temperamentuma

ragadta túlzásokra, de erényeit is ez a végletesség növeli még rokonszenvesebbé: végtelenül odaadó tud lenni a szeretetben: szüleivel, testvéreivel, a magyar néppel és hazájával szemben; a barátságban: Arany Jánoshoz való eszményi vonzódása szinte határtalan; ugyanilyen szerelme is: midőn hosszabb-rövidebb ideig tartó fellobbanásai után végre megtalálja a neki rendelt nőt és hitvesévé teszi, haláláig híven és rajongással ragaszkodik hozzá; szabadságszeretete nemcsak abban nyilatkozik, hogy mindenkivel szemben megőrzi egyéni függetlenségét, hanem a szabadságban hazája, sőt az egész emberiség boldogulásának egyik legfőbb feltételét látja, és midőn a nemzet szabadsága és függetlensége veszélyben forog, habozás nélkül meghal érte. Egyéniségének jellemző vonása még a szüntelen aktivitás: lobogó, türelmetlen vérmérséklet és nemes becsvágy készteti állandó alkotásra és szereplésre; ez sodorja a politikai élet küzdőterére is, ahol fiatalos szenvedélyességében és tapasztalatlanságában nagy tévedéseket követett ugyan el, de sohasem lett hűtlen önmagához és elveihez. Becsületes, kötelességtudó, önérzetes, bátor és szókimondó természet. Az egészséges, hevülni és rajongani tudó, ép erkölcsű és tettekre kész fiatalságnak minden szeretetreméltósága megvan jellemében és visszatükröződik költészetében.

Mert Petőfi költészete és élete a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással; lírája az első kísérletek utánzó jellegétől megszabadulva, elválik a kor átlagköltészetétől s tartalomban és formában újat és eredetit hoz; tartalomban egy élesen elhatárolt költői egyéniségnek páratlanul őszinte élet- és önszemléletét, gazdag és színes érzés- és kedélyvilágát, amelyben csapongó életkedv és hirtelen elborulás, cselekvő szenvedély és passzív lehangoltság, féktelen indulat és érzelmes ellágyulás szeszélyes ellentétei találkoznak. És mindezt az élményszerűségnek igazságával és addig nem ismert közvetlenségével, amely a

kifejezésben is egyre jobban függetleníti magát az uralkodó stílromantikától és a reális stílfaj felé fejlődik. A lírai realizmusnak feltételei adva voltak Petőfi egyéniségében: őszintesége nem elégszik meg a részleges önfeltárással; míg elődei sok érzésüket nem merték megénekelni, magánéletüket pedig restellették volna a világ elé vinni, Petőfi fenntartás nélkül közli érzéseit, hangulatait, megismertet bennünket mozgalmas életének minden derűs vagy nyomasztó mozzanatával, elárulja nélkülözéseit, szenvedéseit, nyomorúságát, kiönti keserűségét vagy humorát és mindezt érdekessé varázsolja előadásmódjának eredetiségével. Ilyen módon rendkívül kitágította a költészet tárgykörét, új területeket hódított meg a lírának. Őszinteségével összefügg közvetlensége és természetessége; élményeit szinte megszületésük pillanatában rögzíti meg, a lélektani folyamat és a kifejezés szakadatlan egyidejűségben vannak nála; teremtő ösztöne könnyen alkalmazkodik lelki életének hullámzásához és keresettség, erőltetés nélkül megtalálja a stílusos formát. Ez az aktuális életszerűség már önmagában is drámaiságot, elevenséget biztosít verseinek; ez utóbbit azonban még fokozza a belső történést leglényegesebb mozzanataira sürítő kompozíciója, továbbá stílusának képszerű elemekben, metaforákban, újszerű hasonlatokban és megszemélyesítésekben való gazdagsága. Költői stílusa látszólagos egyszerűsége és igénytelensége mellett az érzések és hangulatok minden árnyalatához művészien idomul; nyelve az élő nyelvanyagot aknázza ki, átveszi a nyelvújításból az életbe átment elemeket és fensőbb egységbe forrasztja a nép nyelvével, amelynek szellemét, szerkezetét, törvényszerűségeit a forrásnál, a magyar nép körében, gyermekkorában és vándorlásai közben szívta magába.

Petőfi a költészetnek minden ágát művelte, igazi valója szerint azonban lirikus. A lírai műfajok mindegyikében

maradandó értékűt alkotott. Művészetének kialakulására a magyar népköltészeten kívül külföldi költők, Byron, Shelley, Heine és Béranger voltak némi hatással. Az előbbi kettő pesszimisztikus elborulásait táplálta, Heine az érzelmes és gúnyos elemek vegyítésével, Béranger szabadságszeretetével és forradalmi lelkületével ragadta meg érdeklődését; e hatások azonban legkevésbé sem érintik eredetiségét: Petőfi ihlete önmagából merített legtöbbet és minden élménye a legszemélyesebben sajátja. Legtöbb újságot a dal műfajában hozott. Népdalaival felülmúlta azokat az előzőit, akik Pálóczi Horváth Ádámtól kezdve Czuczor Gergelyig ezen a téren kísérleteztek; a népdalban is egyéni érzelmeit szólaltatja meg; eltanulta és alkalmazza a népdalok szerkezeti és előadási sajátságait: a verskezdő természeti képet, amely nála lélektani vagy logikai összefüggésbe kerül a tárggyal; a festői és hangulatkeltő képkapcsolatokat, kifejezésbeli fordulatokat, drámai beállítást és a természetes, egyszerű nyelvet. Népdalai nagyrészt átmentek a nép ajkára és ma is éneklik őket *(A virágnak megtiltani nem lehet, Befordultam a konyhára, Temetésre szól az ének, Kis furulyám szomorúfűz ága, Ez a világ amilyen nagy, Sikos a hó, szalad a szán, Az én torkom álló malom, Hull a levél a virágról)*. Ötletes és humoros bordalai a mámor okozta hangulaton kívül legtöbbször nemesebb érzést is fejeznek ki, leginkább a hazafias bánatot, amelyre a költő borban keres vigasztalást és feledést *(Egri hangok, Rég veri már a magyart a Teremtő, Részegség a hazáért)*. A népdalból és helyzetdalból Petőfi korán kiemelkedett az egyéni vagy személyes dal műfajába és megalkotta a sajátos magyar műdalt. Egyéni dalaiban nyilatkozik meg a legnagyobb művészettel az ő gazdag, mozgalmas és színes érzés- és gondolatvilága. A maguk korában egészen szokatlanok voltak azok a költeményei, amelyekben nyiltan és leplezetlenül feltárta diák- és katonaéletének, színészi pályá-

jának, kóborlásainak érdekes mozzanatait *(Deákpályám, Katona barátomhoz, Búcsú a színészettől, Tarka élet, Egy telem Debrecenben)*. Melegen, közvetlenül és őszintén megszólaltatta családi érzését is, amelynek eddig költőink alig mertek hangot adni. Fiúi gyengédséggel és bensőséges ragaszkodással csüng édesanyján *(Füstbe ment terv, Anyám, anyám)*; atyjához való viszonya eleinte nem volt zavartalan; a józan gondolkodású mészáros nem jó szemmel nézte fiának művészi hajlamait és rendetlen életmódját. Petőfi szelíd humorral, sőt némi gúnnyal rajzolja a köztük levő ellentétet *(Egy estém otthon, Apám mestersége és az enyém)*. Később azonban, midőn az élet csapásai alatt látta vergődni szüleit, elfeledte a félreértést és a legmélyebb hála érzésével osztozott gondjaikban *(A jó öreg kocsmáros, Szülőimhez)*. Egy megható költői levélben öccsének is lelkére köti szüleivel szemben való kötelességét *(István öcsémhez)*. Ódai hevülettel és elragadtatással ünnepli atyjában a szabadsághőst, midőn az ötvennyolc éves ember is a haza védelmére siet *(A vén zászlótartó)* és szívbe markoló elégiában sírja el bánatát, midőn elveszíti azokat, akik «szívük vérén» nevelték fel. *(Szüleim halálára)*. A barátság érzése is többször megszólaltatta lantját, barátaitól azonban nagy áldozatkészséget és alkalmazkodó képességet követelt és így könnyen szakított azokkal is, akikhez régebben meleghangú költeményeket intézett *(Tompa Mihályhoz, Jókai Mórhoz)*. Csak Arany Jánoshoz való viszonya maradt mindvégig bensőséges és zavartalan, ami a szelídlelkű Arany tapintatának és engedékenységének tulajdonítható *(Arany Jánoshoz, Levél Arany Jánoshoz, Arany Jánosnál)*.

Petőfi lirikus nagysága szerelmi költészetében tetőződik. Könnyen fellobbanó természet volt, a szerelemről való felfogása azonban eszményi és tiszta; a szeretett leányban a jövendő hitvest látta, a szerelem érzéki moz-

zanatai hiányoznak lírájából. Fiatal szívének nyugtalan sóvárgásával kereste az életben azt az ideált, akit ragyogó képzelete alkotott magának. Az első erősebb nyomot Csapó Etelka, egy tizenöt éves szőke leányka iránt való vonzalma hagyta szerelmi költészetében. Etelka azonban hirtelen meghalt s Petőfi jóformán utólag ébredt szerelme tudatára ; veszteségét a *Cipruslombok* (1845) lírai ciklusában siratja el. E szerelmi gyászénekek inkább képzelt, mint mélyen érzett élmények visszhangjai ; inkább meghatottságból, mint átélt szerelemből fakadtak a kedvesre visszaemlékező merengések és panaszok, amelyek a költő ajkáról feltörnek és a halál utáni egyesülés gondolatánál megenyhülnek *(Hull a levél a virágról, Te voltál egyetlen virágom)*. Bánatát csakhamar elmosta egy új ábránd, Mednyánszky Berta, Grassalkovich herceg jószágigazgatójának a leánya ; Petőfi vonzalma komoly és igaz volt, de a leány nem viszonozta érzelmeit, bár kedvesen fogadta udvarlását. Azonban egyetlen mosolya elég volt ahhoz, hogy a szerelmes költőt színes képzelgésekbe ringassa, egy nyájas, biztató szó százszoros visszhanggal felelt benne. *A szerelem gyöngyeinek* (1845) kecses verseit szelíden mélázó, érzelmes hangulat hatja át ; a képzelet játéka édeskés vallomásokkal, gyöngéd udvarlással, bájos ötletekkel elegyedik bennük ; a minden érzékiségtől ment, szűzies szerelem hangulatos megnyilatkozásai ezek a szép költemények, nem méltatlanok a későbbi Petőfihez sem. *(Éj van, Ha az Isten)*. A gazdag és előkelő leány részéről ért visszautasítás nyomasztóan hatott Petőfi lelkére ; pesszimisztikus hangulat fogta el, keserűséget és gyűlöletet érzett az egész világgal szemben. Szendrey Juliával történt megismerkedése (1846 szept. 8.) fordulópontot jelent életében és szerelmi költészetében. Megtalálta az igazit, az egyetlent és türelmetlen szenvedélyességgel követelte magáénak. A remény, kétség és csüggedés érzései váltották fel egy-

mást lelkében ; nagy nehézségek, küzdelmek után 1847 szeptember 8-án végre elérte célját : övé lett az imádott leány s zaklatott élete után a családi tűzhely melege várta. A zavartalan boldogság rövid idejét a közéleti szereplés, majd a szabadságharc nyugtalan időszaka váltja fel ; egyre gyakrabban kell távol lennie meghitt otthonától, de a messzeségben is folyton hitvesére gondol, akitől végül is csak a halál választhatta el. Júliához való viszonya az ihletanyagnak kimeríthetetlen bőségét jelentette Petőfi számára. Ez a vonzalma nem ábránd többé, hanem születése pillanatától kezdve egész valóját betöltő, lenyűgöző és egyúttal felemelő hatalmas érzés, izzó szenvedély, amely évek multán sem veszít erejéből. A szerelmi dalok, ódák, elégiák, himnuszok és dithyrambusok hosszú sora fakadt ebből a szerelemből, az epedő sóvárgás, mámoros elragadtatás, heves követelődzés, fájdalmas elborulás, féktelen lángolás végletes hangulatai találták meg bennük örökszép művészi kifejeződésüket. A költő Júliát megismerve, megtagadta régi szerelmeit, lelkileg újjászületett kedvesének birtokában megtalálta életének értelmét, örömét, kiárasztotta a természetre s az egész világmindenségre, minden megszépült és új színekben pompázott boldogságtól ittasult szemében. De a földi boldogság nem örökkévaló ; a bírás örömébe csakhamar belevegyül az elválás kínzó sejtelme, a gyönyör édes perceit megkeseríti az elmúlás gondolata, a képzelet gyötrő képeket vetít a távolba néző szem elé, a szív már előre vergődik a reá váró fájdalmak súlya alatt s a költő átéli boldogságának tragikumát, még mielőtt ez csakugyan bekövetkezett. Nemcsak a magyar költészetben, hanem a világirodalomban is párját ritkítja a szerelmi lírának az a dús és fenségesen művészi termése, amely Petőfinek és Júliájának szerelmi regényéből kisarjadt (*Álmodtam szépet, gyönyörűt, Hol a leány, ki lelkem röpülését, Mily szép a világ, Látom kelet leggazdagabb virányit, A csillagos ég, Beszél a*

fákkal a bús őszi szél, Minek nevezzelek, Itt benn vagyok a férfikor nyarában, Hogy volna kedvem, Szeretlek kedvesem, Itt van az ősz, itt van újra, Pacsirtaszót hallok megint. De a legszebb darabja ennek a gyönyörű termésnek egy halhatatlan költemény, amely a koltói mézeshetek alatt, egy ihletett őszi délután hangulatában született meg, a *Szeptember végén.* A költő a szerelmi boldogság elragadtatásában, fiatal hitvese oldalán szemléli a hervadó természetet és hirtelen átsuhan lelkén a mulandóság gondolata: elhull a virág, eliramlik az élet. Megsejti korai halálát, amely megfosztja üdvétől, szerelmétől; de fájdalmába egy még kínosabb gondolat vegyül: az asszonyi hűtlenségé: hogy a szeretett nő, aki most keblére hajtja a fejét, és akiért ő a szíve vérét adná, el fogja felejteni, eldobja özvegyi fátyolát és emlékét is megtagadja. A viszontszerelem sóvárgása a síron túl is tartó hűség vágyává mélyült lelkében, bár úgy érzi: hiába. Ő azonban csalódottan, vérző szívvel és mint halott is szeretni fogja hitvesét. A kompoziciójában is remek, a természet, szerelem és halál örök indítékait megkapó harmóniába olvasztó költemény hatását fokozza az a körülmény, hogy az idő igazolta a költő balsejtelmét; a jóslat beteljesült.

Hazafias költészete eleinte a hagyományos eszmék és érzések körében mozog; elmereng a nemzet multjának dicső képein, keserűséggel szemléli a jelen sivárságát, egyetértésre és összetartásra int *(A hazáról, A magyar nemzet).* Hazájában is legodaadóbban szereti szülőföldjét, ahol bölcsőjét ringatták, az Alföldet, az aranykalásszal ékes rónaságot *(Hazámban, Távolból).* 1846-tól kezdve új hangok szólalnak meg hazafias lírájában; elfordul a multtól és a jövőre irányozza tekintetét: tetteket sürget és a szabadság kivívását tekinti feladatának. A francia forradalom történetének olvasása közben egyre fanatikusabbá válik az a hite, hogy csak erőszakos úton,

a fennálló politikai viszonyok rombadöntésével lehet megvalósítani a népszabadságot, a nemzet szabadságát és a világszabadságot *(Bilincs, A nép nevében, Egy gondolat bánt engemet)*. Gyűlöli a zsarnokságot és az elnyomatást, a fajától idegen rabszolganépekkel is együtt érez, azokat is szívesen felszabadítaná. Ez a szolidaritás azonban nincs nemzetiségének rovására. Petőfi sohasem vált kozmopolitává ; 1847 elejétől kezdve pedig egészen a haza érdekébe állítja lantját. Meggyőződése, hogy Isten a költőt lángoszlopnak rendelte, amely a népet az ígéret földje felé vezérli *(A XIX. század költői)*. Megindultsággal, bensőséges szeretettel és melegséggel ragaszkodik a magyar földhöz, fájdalommal panaszolja renyheségünket, közömbösségünket és elmaradottságunkat *(Van-e egy marok föld? Magyar vagyok. A magyar ifjakhoz)*. Egyre fokozódó hévvel vesz részt a politika eseményeiben, ezekből merít ihletet, lelkesedést vagy gyűlöletet ; elragadja a pártpolitika s a költőt nem egyszer túlharsogja benne a szónok és a demagóg, izgat a királyság ellen s a köztársaság mellett *(A királyokhoz, Készülj hazám, Itt a nyilam, mibe lőjem?)* Azonban e forrongó időkben is alkot harmonikus és művészi hazafias ódákat ; kifogyhatatlan a lelkesítés, buzdítás eszközeiben ; hizeleg a nemzet hiúságának, a szabad és boldog jövő csábító képeit vetíti eléje, majd az ellenfél erejének ócsárlásával serkenti fel a nemzeti tetterőt *(Nemzeti dal, Ismét magyar lett a magyar, Élet vagy halál, A nemzethez)*. A szabadságharc véres napjaiban riadószerű költeményekben sugározza át harci szellemét a küzdő nemzetbe *(Csatadal, Csatában)*, kitartásra lelkesít akkor is, midőn hadiszerencsénk lehanyatlott és már maga sem mer hinni győzelmünkben *(Európa csendes, újra csendes. Föl a szent háborúra)*. Utolsó verse teljes kétségbeesésből fakadt *(Szörnyű idő)*.

Petőfi hazafias költészete esztétikai értékben nem éri el szerelmi líráját, azonban így is becses része irodalmunk-

nak és kortörténeti jelentősége is nagy ; hű tükre az egykorú eseményeknek, a nemzet heroikus korszakának szellemét művészi erővel érezteti egy vezető egyéniség temperamentumán keresztül.

Bölcselő költeményei közül nevezetes a *Felhők* című hosszabb lírai ciklusa, Petőfi világfájdalmas hangulatának emléke. Keletkezése idején a költőt sok bánat gyötörte ; a Mednyánszky Berta részéről történt visszautasítás, ellenségeinek rosszindulatú kritikái, barátaiban való csalódásai elkeserítették, Byron és Shelley olvasása pedig erősítette kedélyvilágának elborulását ; céltalannak látta az életet, sötétnek a jövőt, gonosznak az embert. Töprengései és lelki vajúdásai pesszimisztikus gondolatfoszlányokban szakadtak fel kebléből ; eszméiben sok a túlzás, szertelenség, bizarrság, de az ötletes szellemesség is gyakori bennük, az érzés pedig, amelyben fogantak, őszinte és igaz. *Az őrült* című lírai monológja az ember- és világgyűlöletnek rapszódikus, de művészi kifejezése. Az ember gyarlóságának, alacsonyságának problémája, a mulandóság gondolata ismételten visszatérő indítéka lírájának ; elkeseredése néha nem ismer határt *(A világ és én, Az ember, Az utolsó ember)*. A legégetőbb kérdésre : mi az emberi élet célja és van-e haladás az emberiség életében, a *Világosságot* című költeményében keresi a feleletet. Értelmünk fénye csak kis körben világít, tudásunk hiába kérkedik hatalmával, nem tudja eloszlatni az élet értelmetlenségeit, a kiáltó igazságtalanságokat, boldogságvágyunk illúzióknak esik áldozatául. Nincs haszna a nemes célokért való küzdelemnek, a haladás csak látszólagos, az emelkedéseket nyomon követik az elbukások és így tart ez szüntelen. Bölcselő költészetéhez sorozhatjuk *Dalaim* című költeményét, amely egyéniségének és költészetének tökéletes jellemzése ; kedélyéletének változását hat különböző hangulatú versszakban érzékíti meg s az önmagukban is kerek részleteket harmonikus egységbe forrasztja.

Petőfi természetszeretete megragadó költőiséggel nyilatkozik tájképeiben ; ezt a műfajt oly magasra emelte, hogy egyetlen külföldi költő sem múlja benne felül. Tájfestő költeményeiben sohasem nyújt merev rajzot, hanem vagy líraisággal szövi át őket, vagy drámai mozgalmassággal tölti ki a kereteket. A legbensőbb közösségben él a természettel, amely osztozik szíve bújában és örömében; oda menekül az emberi rágalom, ármány, vagy a balszerencse mostohasága elől ; megérti a patak csobogását, a folyam zúgását, a szellő suttogását s a fergeteg üvöltését ; az éjszaka méla csendje, a mérhetetlen róna, az égen úszó rózsafelhők titkokkal és sejtelmekkel töltik be fogékony lelkét. Képzelete az élettelen tárgyakat is megeleveníti ; stílusa tele van kapcsolattal, személyesítéssel, átvitellel. *Az Alföld* című költeményében szülőföldjéhez való ragaszkodása és szabadságszeretetének rendkívüli erejű érzése teszi hangulatossá a tájleírást. *A kutyakaparó*ban egy kívül-belül szomorú csárda sivár egyhangúságát a humor derűjével aranyozza költőivé. A *Csárda romjai* ódai felindulással kezdődik, a pusztát mint a szabadság képét dicsőíti ; a pusztulást látva azonban bánatos hangulat fogja el és költeménye elégiáva válik. Mozgalmas jellegű tájképei közül legszebb *A Tisza* leírása ; stílusán mintegy a folyó hangulatát követi szelíd ballagásától viharos száguldásáig. Többi tájképei is kiválnak változatosságukkal, szemléletességükkel, erős érzelmi hangulatukkal és zárt, kerek szerkezetükkel *(Kis-Kunság, Falun, A puszta télen, Az erdei lak)*. Életképeiben a fővárosi, vidéki, betyár- és honvéd élet számos jellegzetes alakját és helyzetét örökítette meg. Ezeknek a hangulata is többféle : komoly, elégikus, meghatódott, tréfás vagy szatirikus. Akár egyes genreképet rajzol *(Zöld Marci, Fürdik a holdvilág, Panyó Panni)*, akár egész csoportot mutat be *(A téli esték, Téli világ, Vándor élet)*, élesszemű megfigyelőnek mutatkozik ; néhány erős vonással felejt-

hetetlenül élethű képet jelenít meg előttünk *(Pál mester, A vándorlegény, Sári néni)*. Demokratikus érzése, a nép fiaihoz való vonzódása ezekben a költeményekben is gyakran megnyilatkozik; a *Falu végén kurta kocsma* hatásosan mutatja be a magyar paraszt szívjóságát; a *Magyar nemes* és *Pató Pál úr* csípős gúnnyal élezi ki a nemesség hibáit.

Petőfi lángelméje a lírai és leíró költészetben ragyogott legnagyobb fénnyel, de epikai munkássága sem jelentéktelen, bár a tárgyilagos előadásmódhoz hiányzott egyéniségéből a kellő nyugalom, a nagyobbszabású kompozícióhoz pedig nem volt ereje. Kisebb elbeszélő költeményei között vannak elbeszéléssé fejlesztett genreképek *(Csokonai, A tintás üveg)*, politikai célzatú, a királyság ellen izgató balladák *(Kont és társai, A király esküje, Dobzse László)* és romantikus költői elbeszélések *(Szerelem átka, Szilaj Pista, Salgó, Szécsi Mária, Tündérálom)*. Nagyobb elbeszélő költeményeinek sorát *A helység kalapácsa* (1844) című víg eposz nyitja meg; egy tréfás, mulatságos falusi történetet mond el benne a hősi eposzok gépezetének alkalmazásával és pompásan parodizálja a korabeli novellairodalomnak nagyképű, dagályos és cikornyás stílusát. Jelentősebb ennél a *János vitéz* (1845), első és egyúttal legsikerültebb művészi népmesénk. A huszonhét részből álló költemény meséje Petőfi leleménye, szelleme és motívumai azonban a magyar nép mesevilágának hangulatát éreztetik. Hőse Kukorica Jancsi, egy szegény juhászbojtár; forró nyári napon a falu végén legelteti nyáját, szíve pedig a kökényszemű, szőke Iluska iránt való szerelemtől lángol, aki a közeli patak vizében ruhát mos. Elbeszélgetik az időt, de megjelenik Iluska mostohaanyja és durván rátámad a késlekedő leánykára. Jancsi megvédi szíve választottját, eközben azonban úgy elszéled a nyája, hogy estig csak a felét tudja összeterelni; gazdája haragjában elkergeti házától. Jancsi világgá

bujdosik, de előbb érzékeny búcsút vesz Iluskájától. Rengeteg erdőben a tizenkét zsivány tanyájára vetődik; színleg közéjük áll, de mikor az ittas haramiákat elnyomja az álom, rájuk gyujtja a házat és elpusztítja őket. Bolyongása közben a franciák segítségére igyekvő magyar sereggel találkozik, felcsap huszárnak és Tatárországon, Taljánországon, Lengyelföldön és Indián keresztül eljut a huszárokkal Franciaországba. Megütköznek a törökökkel; Jancsi a török vezért kettéhasítja, fia kezéből pedig kimenti a francia király foglyul ejtett leányát. A francia királytól kapja a János vitéz nevet; elvehetné a királyleányt feleségül és reá szállna a korona, de hű marad Iluskához. Egy zsák aranyat kap ajándékul, hajóra száll, hogy hazatérjen, de hajótörés éri, kincse elveszik s az életét is csak úgy tudja megmenteni, hogy egy fellegbe fogódzik, majd egy griffmadárra kap és ezen jut haza. Iluskát azonban mostohája ekkorra már halálra gyötörte.

A boldogtalan vitéz elkeseredve búcsúzik kedvese sírjától, tovább vándorol, nagy hőstetteket visz végbe az óriások birodalmában, a sötétség országában kiirtja a boszorkányokat, köztük Iluska gonosz mostoháját is, majd elérkezik az operenciás tengerhez és ezen az egyik óriással átviteti magát Tündérországba. Itt az örök tavasz honában, az örök életű tündérek között még jobban fáj a szíve elvesztett boldogsága miatt, a tündértóba akarja magát ölni, előbb azonban belehajítja a vízbe azt a rózsát, amelyet kedvesének sírjáról vitt magával. De csodák-csodája: a rózsa az élet vizében Iluskává változik; a tündérek királyukká választják őket és a boldog pár azóta ott uralkodik Tündérországban. A cselekvény szövése eleven és érdekfeszítő, a kompozíció népmeseszerű, de bonyolultabb, a főhősben a magyar paraszt lelke van művészi módon eszményítve, a költemény a népi felfogásnak megfelelően erkölcsi tanulságot is rejt

magában : a jóságnak, jellembeli derékségnek s az ideális szerelemnek diadalát. A János vitéz jelölte ki a magyar népies irányú elbeszélő költészet útját és indította Arany Jánost is a Toldi megírására. Petőfi következő nagyobb elbeszélő költeményének, a *Bolond Istók*nak (1848) hőse egy bohém ifjú, aki bevetődik egy életúnt aggastyán alföldi tanyájára, elveszi ennek bájos unokáját s szivárványos optimizmusával boldoggá teszi egész környezetét. Bolond Istók szeretetreméltó alakjában kedves humorral önmagát rajzolja a költő. A hangulatos tájképekben bővelkedő, egészséges életfilozófiát tükröztető költeménynek szélsőséges ellentéte Petőfinek legnagyobb verses munkája, *Az apostol* (1848) ; hőse, Szilveszter, világboldogító eszméktől hevül, szabadsághősnek indul, de a nyomor, igazságtalanság és csalódások forradalmárrá, anarchistává változtatják s mint királygyilkos, vérpadon fejezi be életét. A költemény tele van bántó irányzatossággal : osztálygyűlölet fűti, lázít a papok, a vagyonos osztály és a királyság ellen és a köztársaság mellett. Megkapó részletei, ragyogó stílusa és helyenként mély gondolatai nem tudják ellensúlyozni nagy fogyatékosságait : kompozíciója szétesik, főhősének jellemrajza lélektani szempontból elhibázott. Az egész mű esztétikai értéke csekély ; inkább szubjektivitása miatt méltó a figyelemre : vallomásai mély bepillantást engednek a költő forrongó lelki világába.

Petőfi drámát *(Tigris és hiéna)* és regényt *(A hóhér kötele)* is írt ; a francia romanticizmus szertelenségei tobzódnak bennük és a maguk korában sem hatottak. Sikerültebbek népies novellái *(A nagyapa, A fakó leány s a pej legény)* ; a falusi életből veszik tárgyukat és természetes, folyamatos stílusukkal tűnnek ki. Egyéb prózai munkái közül nevezetesek felvidéki és alföldi útjáról készített *Úti jegyzetei* és *Úti levelei*, amelyekben fesztelen hangon, könnyed és eleven előadásban számol

be élményeiről. Levelei is híven tükröztetik eredeti és rokonszenves egyéniségét. Mint műfordító Shakespeare Coriolanusának művészi tolmácsolásával szerzett érdemet.

Petőfi hagyatéka költészetünknek világirodalmi viszonylatban is egyik legbecsesebb értéke, fejlődéstörténeti szempontból pedig korszakalkotó jelentőségű. A népdalban és személyes dalban kifejletre juttatta az előző korszak daltörekvéseit, a helyzetlírát művészi fokra emelte a genreképben, lírai szemléletmódjának és megelevenítő erejének eredetiségével új utakat tört élet- és tájképeiben, a líra anyagának területét kitágította egy gazdag lelki életű személyiség egész életszerűségére, újjáalkotta, az élet igazságához közelebb hozta a költői stílust és a differenciáltabb hangulatok kifejezésére is alkalmassá tette. Irodalmunk fejlődésére való hatásával vetekszik a magyar közlélekre való hatása: költészete közös kincse a népnek és a művelt osztálynak, úgyhogy Petőfi kétségtelenül a legnépszerűbb magyar költő.

5. §. *Arany János.*

Petőfi alanyi lángolásával szemben a nemzeti klasszicizmus másik költőfejedelme, Arany János, a tárgyilagos szemlélet, az erkölcsi érzésvilág képviselője. Költészetében nemcsak egy nagy egyéniség nyilatkozik meg, hanem egyúttal a magyar faj és nemzet évezredes történeti és tipikus valója is; nemzetünk egyéniségét Arany minden költőnknél gazdagabban és művészibben fejezi ki. Epikus és balladaköltészetében a lélektani kompozíció ereje, a hang és előadásmód rendkívüli változatossága, a nyelvnek gyökeres magyarsággal párosult művészi tökéletessége, plaszticitása és fensége a magyar költészet egyik csúcspontját jelzi. Az epikában ugyanaz a jelentősége, mint Petőfinek a lírában: Petőfi megteremtette a nem-

zeti műdalt, Arany nemzetibbé tette tartalomban és formában a magyar epikát ; a népmesékből, mondákból és krónikákból megteremtette a minden ízében nemzeti eposzt. Egész költészetében mintegy tetőződik költészetünknek félszázados küzdelme, legszebb vívmánya : a nemzeti és művészi irány teljes összeolvadása.

A biharmegyei Nagyszalontán született 1817-ben. Szülei egyszerű kálvinista földmívelők voltak ; tiszta, szép családi életet éltek és legkisebb gyermeküket gondos nevelésben részesítették. Tőlük örökölte vallásosságát, gyengéd erkölcsi felfogását és becsületességét. Irni, olvasni is édesatyjától tanult Arany ; első olvasmánya, a Biblia, mély nyomokat hagyott fogékony lelkében. A könyveket hamar megszerette ; nagyszalontai, majd debreceni tanulóévei alatt a régi népies költők, Gyöngyösi, Gvadányi és Dugonics munkái voltak a kedvelt olvasmányai, de Tassot, Voltaire Henriade-ját, Miltont is olvasta fordításban. Mivel szülei szegények voltak, tanítással igyekezett a maga fenntartásához szükséges pénzt előteremteni. Debreceni tanulmányait megszakítva, elemi iskolai tanító lett Kisújszálláson, ahol egy évig működött ; itt ismerkedett meg az újabb magyar költészettel, ekkor tanult meg németül és fogott bele a francia nyelv tanulásába. 1835-ben visszatért a debreceni kollégiumba, befejezte a filozófiai tanulmányok első évfolyamát és a másodikba is belekezdett, de csakhamar félbeszakította. Ábrándos lelke sivárnak láttatta vele az iskolai munkát, művész szeretett volna lenni ; a festés, szobrászat és zene felé fordult érdeklődése, végül színésznek állt egy Debrecenben játszó színtársulathoz. Mikor ez feloszlott, Arany vándorszínész társaival több várost bejárt és egész Máramarosszigetig jutott ; a nyomorúság, mellőztetés és az a nagy csalódás, amellyel rajongó lelke elképzelésével szemben a rideg valóságot látta, kiábrándították kalandos terveiből. Szegény, elhagyott szüleinek

sorsa is aggasztotta és midőn egyik álma édesanyja halálát jósolta meg, nem volt nyugta többé; öthónapi színészkedés után elhagyta a társulatot és gyalog visszatért Nagyszalontára.

Otthon nagy gondok vártak reá; anyja pár hét mulva csakugyan meghalt, atyja már előbb elvesztette szemevilágát; Arany fiúi kötelességérzetében állás után nézett, hogy atyját eltarthassa. A nagyszalontai gimnáziumhoz megválasztották segédtanítónak, majd írnok és végül aljegyző lett a városnál. 1840-ben megházasodott; Ercsey Juliannát, egy helybeli ügyvéd vagyontalan árváját vette feleségül, akivel boldog családi életet élt. Bár eddig hivatala mellett sem szakított irodalmi terveivel, most egészen le akart mondani róluk, hogy egészen családjának élhessen. Szerencsére egy jóbarátja, Szilágyi István, a nagyszalontai gimnázium rektora, nem engedte elfordulni az irodalomtól; olvasnivalókkal és tanácsokkal látta el és munkára ösztönözte. Ekkor tanult Arany angolul, foglalkozott Sophokles, Shakespeare és Byron műveivel és újból verselgetni kezdett. Az 1845. évi vármegyei mozgalmak hatása alatt, a személyesen is tapasztalt visszaélések ostorozására hexameteres szatirikus eposzt kezdett írni, a *Rák Bendét*, amely aztán *Az elveszett alkotmány* címet kapta. A Kisfaludy Társaság épen ekkor hirdetett pályázatot víg eposzra; Arany beküldte munkáját és pályadíjat nyert vele; a siker és Petőfi János vitézének példája arra ösztönözte, hogy a következő évi pályázatra megírja a *Toldit*. Költeménye nemcsak a Társaság koszorúját szerezte meg szerzőjének, hanem Petőfi barátságát is; e viszony bensőségét sohasem zavarta meg félreértés és egészen Petőfi haláláig tartott.

A szabadságharc eseményei akadályozóan hatottak a már országos hírű költő irodalmi munkásságára. Nemzetőrnek állt, majd résztvett egy néplap szerkesztésében,

végül fogalmazó lett a belügyminisztériumban. Petőfi halála, a világosi fegyverletétel, hivatalának és vagyonának elvesztése kétségbeeséssel töltötték el lelkét. Ebben a leverő hangulatban írta a *Nagyidai cigányok*at, a szabadságharcnak kínzó fájdalommal festett torzképét. Egyideig a Tisza-családnál nevelősködött, majd 1851 őszén a nagykőrösi református gimnáziumba hívták meg tanárnak, ahol kilenc évet töltött lelkiismeretes munkában. Nagyobbszabású költői alkotásokhoz nem volt meg a szükséges nyugalma és hangulata, lírai költeményeket és balladákat írt és tanulmányokba mélyedt; esztétikai dolgozatainak nagy része ebből a korból való.

1860-ban Pestre költözött, mint a Kisfaludy Társaság igazgatója, megindította a *Szépirodalmi Figyelő* című hetilapot, amely 1863-tól kezdve *Koszorú* címmel jelent meg. E kritikai és szépirodalmi folyóiratokban a nemzeti és művészi törekvések összeolvasztásán fáradozott. 1864-ben megjelent a *Buda halála*, amellyel az Akadémia Nádasdy-jutalmát nyerte el. A következő évben e legfőbb tudományos intézetünk meghívta titkárának, 1870-ben pedig főtitkárává választotta; ezt a tisztséget 1879-ig viselte. Költői dicsősége, tekintélye, sőt vagyona is egyre növekedett, de Arany még sem volt boldog; 1865-ben elvesztette forrón szeretett leányát, Juliskát, aki Széll Kálmán nagyszalontai lelkésznek volt a felesége. Régi terve volt Aranynak, aki a fővárosi életet sohasem tudta megszokni, hogy öregkorát szülőföldjén, leánya közelében tölti el; a gyászeset meghiúsította ezt a vágyát s ettől az időtől kezdve egyre zárkózottabb lett. Lelki szenvedéseit súlyosbította gyakori betegeskedése; éveken keresztül Karlsbadban keresett gyógyulást, Pesten pedig a Margit-sziget volt legkedvesebb pihenőhelye, különösen, amióta lemondott akadémiai tisztségéről. Utolsó éveiben befejezte a *Toldi szerelmé*t, amelynek megjelenése irodalmi életünknek ünnepi eseménye lett; az Akadémia 1880-ban

nagyjutalmával tüntette ki. Arany szellemi ereje betegségének elhatalmasodásával sem hanyatlott; félbenmaradt terveivel foglalkozott, töredékes munkáinak kiegészítésén dolgozott 1882 őszén bekövetkezett haláláig.

Arany János, mint ember, a legnemesebb egyéniségek közé tartozott; polgári köntösben fejedelmi lélek volt. Jellemének szeplőtelen tisztasága, komoly életfelfogása, páratlan szerénysége és minden kötelességének teljesítésében tanusított lelkiismeretessége a szülői ház vallás-erkölcsös szellemében bírja gyökerét, amelytől Arany sohasem szakadt el. Józan gondolkodásában, nagyfokú valóságérzékében, fajszeretetében és a hagyományokhoz való ragaszkodásában a magyarság sajátos jellemvonásaira ismerünk.

Arany János lelki életében — Riedl Frigyes szerint – sok a tragikus mozzanat. Kedélyvilága és akaratereje gyógyíthatatlanul beteg; az élet csak boldogsága árán adta meg neki a költői nagyságot. Tragikus diszpozíciói: a túlságos érzékenység, a kérlelhetetlen önkritikai hajlam, örökös tépelődés és lelki harc életkorának növekedésével mindig jobban erősödnek benne. A költészetről oly magas eszmény alakult ki lelkében, hogy meggyőződése szerint sohasem tudta megközelíteni. Ez okozza elégedetlenségét önmagával és önkínzó lelki harcait, amelyből lírájában sejttet legtöbbet. Az *Epilogus*ban a költészetet a Herakles-monda elperzselő Nessus-palástjának nevezi: titkos métely, az örökös kétség emészti őt fel. Idegennek érzi magát a földön, egyedülvalónak az emberek között, nyugtalanul, meg nem értve hányódik keresztül az életen. Emésztő nyugtalanságát gyakran idegrendszerének teljes elernyedése, kimerültsége váltja fel, amikor önkritikája még gyötrőbben érezteti vele, milyen elérhetetlen magasságban van költői eszménye; ilyenkor kételkedik költői tehetségében, annál is inkább, mert ihlete, ámbár fensé-

ges és biztos röptű volt, csak rövid ideig szokott tartani és gyorsan letört. Ezért van olyan sok töredéke; ha egyszer elhagyta az ihlet, kedve is lelohadt, akaratereje megbénult, az önkritika lehűtötte és kiábrándultan hagyta abba munkáját, bármilyen tűzzel fogott is hozzá kezdetben. Költőhöz képest feltűnő a józansága: bár megvolt természetében minden, amit a nagy költőkben csodálunk, eszmei mélység, az érzés ereje, alakító, kiegészítő és megelevenítő képzelet, másrészt a latolgató ész szerepe is oly nagyfokú munkáiban, amilyent csak a művészet egyáltalán elbír.

Hogy Arany nem pesszimista költő, azt eszményeinek köszönheti, amelyekhez egész élete folyamán szívósan ragaszkodott és amelyek kiemelték gyakori letargiájából. Hősies erőfeszítéssel igyekszik leküzdeni természetét, gyengeségeit, nem merül tétlen passzivitásba, hanem szüntelen foglalkoztatják nemzetének, az egész emberiségnek, az életnek nagy kérdései. Világnézetét a vallásról, költészetről, családról, hazáról és az emberiségről való felfogásából ismerjük meg költészete alapján.

Vallásos és hívő lélek; érzi a metafizikai világ mélységeit, csodálattal áll meg a végtelen fönsége előtt. Szerényen és alázatosan ismeri el emberi elménk végességét, korlátait, amely még a véges, a bennünket környező élet titkait sem tudja megérteni — hogyan foghatná fel a végtelent? Irónikusan bámulja a pozitívista bölcselőket, akik az anyagból és erőből mindent meg akarnak magyarázni. Nyoma sincs benne az Übermenschek gőgjének és elbizakodottságának, akik feloldozva érzik magukat minden törvény alól, hanem ellenkezőleg, szentnek tartja az isteni törvényeket és hódol előttük. Hisz a lélek halhatatlanságában, a másvilágban, ahol a mi életünk értelme feltárul s az erény diadalt ül. Leányának halálakor is az égi találkozás reménye enyhíti fájdalmát. A költészetről való felfogása is emelkedett szellemű;

az alkotás nemes gyönyörűségét élvezi benne és menedéke az élet bajai és csalódásai között. Alkotásait a legnagyobb fokú művészi tudatosság jellemzi; ismeri az esztétikai hatás eszközeit és biztos kézzel alkalmazza őket. A valóság iránt kifejlett érzéke a realitás felé vonzza; felfogása szerint a költészet nem a képzeletnek féktelenül csapongó játékában áll, hanem a való élet bemutatásában, az élethűségben. A költőnek azonban az életből ellesett vonásokat nem szabad nyers naturalizmussal tükröztetnie, hanem megnemesítve, eszményítve, az esetleges, lényegtelen jegyektől megtisztítva a lényegest és jellemzőt kell kidomborítania. Iránya kezdetben a népiesség; stílusában, előadásában, szellemében olyan művek alkotása, amelyeket költőiségük mellett az egyszerű nép is élvezhet. Fejlődésének további fokán a népiességet a nemzeti irány váltja fel, amely az előbbin épül fel, de már alig népies többé. Végül a művészinek hangsúlyozása és elsősége uralkodik alkotásaiban anélkül, hogy nemzeti jellegéből veszítene. Az igazi költő művei, még ha az általános, örök emberit fejezik is ki, magukon viselik annak a nemzetnek sajátos vonásait, amelyből az író származik; alakjaira, ha még olyan individuumok is, a couleur local sajátos színt lehel. Arany már Toldijában megtestesítette az ő költői eszményét, az ideálrealizmust: epikájában harmóniába olvasztotta azt a két elemet, amelyet előtte a lírában már Petőfi összeegyeztetett; alkotása egyszerűnek látszik, de művészi kultúrát érzünk minden sorában, a klasszikus fokra emelt egyszerű szépség magyarrá honosodott meg, a magyar ízlés klasszikus biztosságra fejlődött. Tartalom és forma, az egész és a részletek a legszebb összhangban vannak egymással, mindegyik népies és nemzeti egyszerre, magyar és egyetemes; alakjaiban a közös emberi tulajdonságok mellett a magyar nép lelke tükröződik. Az érzelmi és értelmi elemek, a teremtő géniusz és a legmélyebb ítélő erő ritka harmóniában

egyensúlyozódnak ki. A nemzeti klasszicizmus eszménye Arany epikájában valósult meg legtökéletesebben.

A valláson és költészeten kívül a családi élet Aranynak egyik legnagyobb emberi vigasztalása ; zárkózott lelkének szemérmes gyengédségével ragaszkodik hozzá, örömeit és bánatát egyaránt féltő gondossággal rejti el lelke mélyén. De ugyanilyen ragaszkodással csüng a nagyobb családon, a nemzeten, a hazán is ; sorsának fordulatait epedő gonddal, aggódó kétséggel és csüggedéssel, majd éledő reménnyel kíséri.

Nem szónokló hazafi, de midőn nemzetének szabadságáért fegyverrel kell küzdenie, habozás nélkül síkra száll érte. A haza szeretetén kívül a legnemesebb értelemben vett humanitást is hirdeti ; az ember szüntelen tökéletesítse önmagát, fejtse ki a benne rejlő tehetségeket az igazság, jóság és szépség szolgálatában, teljesítse kötelességét és így legyen hasznos tagja a nagy közösségnek, az emberiségnek. Hisz a haladásban, az emberi kultúra fejlődésében, de nem áltatja magát vérmes reményekkel a jövőre nézve, mert ismeri az örök emberi gyengeségeket, a sötét szenvedélyek hatalmát is, amelyek szüntelen uralomra törnek és időnként visszavetik a világot fejlődésében. Bármilyen nehéz egyébként az életsors, azért szép az élet fogytig ; ha teljes boldogságot nem is, de megelégedést találhatunk benne, ha vágyainkat kevesebbre mérjük ; önmérséklet és kötelességteljesítés feltételei az ember lelki békéjének.

Az Arany költői fejlődésére ható tényezők között jelentős helyet foglalnak el olvasmányai ; Arany egyike volt a legműveltebb magyar elméknek. Páratlan olvasottsága azonban nem ártott eredetiségének, mert minden hatást áthasonított rendkívüli egyénisége. Művészetébe olvasztotta a magyar epikai hagyományt, ösztönzést és bátorítást vett Petőfi példájából, átvette és kifinomította a magyar népköltészet formakészségét, eltanulta a nép-

mese egyszerű komponáló módját, elleste a néptől az érdekkeltés fogásait. Homeros természetes naívságát tudatos művészettel értékesítette, Vergilius, a Nibelungenlied, Ariosto és Tasso epikai sajátságai mellett még Firduszi is nyomot hagyott művészetén. Shakespeare hatása mutatkozott a tragikus tárgyakhoz való vonzódásában, az őrületnek büntetésként való alkalmazásában és a szellemjelenések rajzában. Byron példájára művelte a mindennapi történetet megéneklő, gyorsan haladó modern eposzt. A Szentírás nemcsak szellemével, gondolataival és képeivel hatott Aranyra, hanem stílusával is; különösen a Buda halálának archaizáló stílusán érezzük Károli Gáspár bibliafordításának ódon zamatát.

Arany költői tehetsége leghatalmasabban az epika terén bontakozott ki. Nyugodt, szemlélődő természete a valóságot pontos megfigyeléssel, hűen fogja fel, innét ered egészséges realizmusa. Eredetibb, leleményes mesealkotás helyett a néphagyományban, mondáinkban és nemzeti történetünkben készen kínálkozó adatokat szereti felhasználni, de leleményének ez a tárgyhoz kötöttsége korántsem akadályozza rendkívül fejlett képzeletének munkáját; a forrásaiban talált adatokat újakkal kiegészítve, gazdagon megmunkálja, a képzetelemeket költői eszméje érdekében mélyrehatóan átalakítja és hatalmas képekké formálja. Képzelete a psychologiai és egyben költői motiváció irányában a legtevékenyebb; megtalálja az események lélektani rúgóját, azaz kitalál olyan előzményeket, fizikai mozzanatokat és lelki mozgalmakat, amelyek az önmagában esetleges, vagy véletlen eseményt szükségszerűnek, belsőleg igaznak mutatják. A motiválás biztosságának, a lélektani megokolásnak és a logikai kapcsolatok megteremtésének következménye, hogy Arany epikumaiban a cselekvény szálai mindig erős fonállá sodródnak össze. Ebben gyökerezik költői nagyságának egyik legfontosabb tényezője, szerkesztő ereje; a

lélektanilag megalapozott, egységes, szilárd és tárt kompozíciónak irodalmunkban Arany János a legkiválóbb művésze. A biztos motiválás és szilárd szerkezet azonban nála nem öncél, hanem eszköz a költői gondolat, az egész művet átható alapeszme vagy szimbolum szolgálatában. Ugyancsak képzelete segíti őt emberteremtő, jellemformáló művészetében, amellyel a kitünően egyénített alakoknak egész sorozatát alkotta meg; hatalmas arcképcsarnokának minden hőse: a mondának és történelemnek szereplői, a főúri világnak és népéletnek képviselői, gyermek és agg, király és lovag, hitves és szerető, pap és cigány, mind a költő képzeletének eredeti alkotásai és valamennyien hamisítatlan magyar alakok.

Költészetének kifejező eszközei közül stílusának művészi érzékeltető és elevenítő ereje, az előadás hangnemének rendkívüli gazdagsága, változatossága és tárgyhoz idomítása mellett önmagukban tekintve is páratlan érték: nyelve és verselése. Nyelve kimeríthetetlen kincsesbánya, a gyökeres magyarosságnak épúgy, mint a képes beszédbeli mindennemű finom árnyalatnak, valamint a tárgyhoz illő színezésnek úgyszólván tökéletes mintája. Hatalmában van az egész magyar nyelv, a multé és jelené, az életé és a költészeté és ezekből az elemekből tüneményes nyelvgéniusza egészen eredeti nyelvet teremt magának; Vörösmartyé fenségesebb, Petőfié természetesebb és közvetlenebb, Jókaié színesebb, de változatosságban és árnyaló erőben minden magyar költőét meghaladja. Ami versformáit illeti, az antik, modern és magyaros verselésmódnak egyaránt mestere. Nemcsak elméletileg tisztázta sajátos magyar versidomunk törvényszerűségeit, hanem gyakorlatban is legnagyobb művésze nemzeti verselésünknek.

Első nagyobb epikus munkája, *Az elveszett alkotmány* (1845), még művészi önállóságának kezdő fokán mutatja Aranyt. Ez a héténekes, hexameterekben írt szatirikus

eposz Eötvös regényéhez, A falu jegyzőjéhez hasonlóan a vármegyei élet visszásságait, a liberálisok és konzervatívok torzsalkodásait gúnyolja, előadása pedig Vörösmarty iskolájának epikai stílusát parodizálja. Az eposz szerkezete elhibázott, meséje érdektelen, előadása színtelen, de egyes részleteiben már érezteti költőjének tehetségét.

Legnagyobb szabású epikai alkotása a *Toldi-trilógia*, amelyen egész életén át dolgozott. Első része, a *Toldi*, 1846-ban készült és a Kisfaludy Társaságban elért sikere után az egész irodalmi közvélemény lelkes csodálatát vívta ki. Anyagát Ilosvai Selymes Péter XVI. századi verses széphistóriájából merítette, amely fenntartotta ugyan a monda néhány töredékét, de szerkezet, cselekvény és jellemzés szempontjából egyaránt gyarló alkotás. Arany a töredékes anyagot szerves egésszé alkotta, egységes, logikus cselekvényt formált, főhősét sok oldalról jellemzett, élő alakká teremtette és gazdag lelki életű szereplőkkel vette körül. A párosrímű alexandrinusokban írt tizenkét énekes költői elbeszélés tárgya az ifjú Toldi Miklós bűnbeesésének, bujdosásának és az ország első daliájává emelkedésének története.

Toldi Miklós, a gazdag nemesifjú, bátyja irígysége és féltékenysége miatt parasztsorban nevelkedik Nagyfaluban özvegy édesanyja házában, pedig szíve és hatalmas testi ereje a vitézi életre vonzza. Bátyja, György, aki a királyi udvarban él, egy alkalommal lemegy Budáról Nagyfaluba, jólelkű öccsét durván megsérti, majd vitézeit küldi Miklós ingerlésére, aki hirtelen haragjában gyilkosává lesz az egyik csúfolódó vitéznek és menekülni kényszerül. Bujdosása közben Rákos mezejére ér és a temetőben találkozik egy özvegyasszonnyal, akinek két fiát egy cseh bajnok megölte Budavárában. Megfogadja, hogy bosszút áll értük és Pestre indul, ahol megfékez egy megvadult bikát. Édesanyja hű szolgájukkal, Bencével száz aranyat küldött utána, ezen lovagi öltözetet vásá-

rol és párviadalra kel a cseh vitézzel, akit egy magyar dalia sem tudott legyőzni. Miklós diadalmaskodik ellenfelén, megmenti a magyar becsületet, majd Lajos király elé járul kegyelemért, aki megbocsát neki, testőrei közé fogadja, az álnok Györgyöt pedig száműzi udvarából.

A Toldi jelentős esemény a magyar epikai költészet fejlődéstörténetében. Arany szakított benne a Vörösmarty-féle eposzi hagyománnyal és a fejlődést új irányba terelte. Elvetette a hexametert és visszatért a régi epikus versformához, a tizenkettőshöz. Mellőzte az antik eposzok hagyományaként reánk öröklődött technikai fogásokat, megújította a szerkezetet, stílust és a nyelvet ; a Toldi szerkezete drámai jellegű, előadása tárgyilagos és naív, nyelve pedig a Vörösmarty-féle eposzok ünnepi méltóságú, merész és emelkedett, de az élettől távol álló nyelvével szemben egyszerű és népiesen természetes, mégis költői. Az eposznak hagyományszerűen tipikus jellemző módjával ellentétben Arany a drámai, egyénítő jellemzést használja. De már maga a tárgyválasztás is újszerű volt ; addig epikus költőink a történelemből vagy a hősmondából merítettek, Arany a népmondához fordult ; költeményét azonban nemzeti jelentőségűvé fokozta azáltal, hogy Toldit a magyarság hagyományos erényeinek, a lelki derékségnek és a vitézségnek megtestesítőjévé emelte, az egész eposzt pedig minden ízében nemzeti tartalommal töltötte meg. Toldi fölemelkedése egyúttal a mult század negyvenes éveinek demokratikus törekvéseit és a nép sorából kiemelkedett Aranynak egyéni sorsát is szimbolizálja.

Arany a Toldit nem tervezte trilógiának ; csak miután megírta a *Toldi estéjét* (1847—48-ban), akkor gondolt Petőfi biztatására a középső rész feldolgozására, amelyet harminc évi munka után, 1879-ben adott ki *Toldi szerelme* címen. A Toldi férfikorát tárgyaló költeményt eredetileg *Daliás idők* címmel kezdte írni és hősét, mint bol-

dog szerelmest mutatta volna be ; mostani alakját a költemény a harmadik kidolgozásban nyerte. A *Toldi szerelme* is tizenkét énekre oszlik, azonban jóval terjedelmesebb és meséjében is bonyolultabb, mint Arany bármelyik eposza. Tárgya a hős szerelmi tragédiája, bűne és vezeklése. Lajos király harcjátékot hirdet és annak igéri Rozgonyi Piroska kezét, aki győz a lovagi tornán. Toldi egy bajtársa, a pulya Tar Lőrinc fegyverében és színeivel száll síkra és ennek szerzi meg a szép leányt, aki pedig Toldiba szerelmes. A mélyen megsértett Piroska dacból feleségül megy Tar Lőrinchez, pedig ekkor már Toldi is égő szenvedéllyel szereti és szívesen jóvátenné könnyelműségét. Mindkettő szerencsétlennek érzi magát. Toldi lelkét egyidőre leköti a német császár elleni háború, de hazatérése után annál hevesebben lobog fel elfojtott szenvedélye ; titokban párviadalra kényszeríti Tar Lőrincet és megöli. Piroska férje holttestének láttára összerogy, mint álhalottat eltemetik, de mikor Toldi éjnek idején megjelenik a sírboltban, hogy még egyszer láthassa, magához tér és megátkozza szerelmesét. A boldogtalan asszony kolostorba vonul, Toldi pedig gyilkosság és sírrablás vádjával gyanusítottan, az esztergomi érsektől egyházi átokkal sújtva elbujdosik. Álruhában résztvesz Lajos nápolyi hadjáratában, számos hőstettet visz végbe és kétszer is megmenti a király életét. Végre kiderül, hogy Tar Lőrincet szabályszerű viadalban ölte meg, a sírrablást más követte el, mire a király visszafogadja kegyébe, az egyház is felmenti, Piroska pedig halálos ágyáról küldi neki bocsánatát. Toldi nem találja ugyan meg boldogságát, de kiengesztelődik önmagával és vigasztalásául szolgál, hogy boldognak látja unokahúgát, a pajkos Anikót, György bátyjának leányát, akit a maga gyermeke gyanánt szeret és örökbe fogad.

A trilógia második részének cselekvényéhez Arany kevés anyagot talált Ilosvainál ; főmeséjét egészen a

maga képzeletében alkotta meg. Szerkezete nem olyan átlátszó, mint az első részé, de művészibb ; epizódjai szorosan hozzáfűződnek a cselekvényhez. A mese érdekessége mellett leköti a figyelmet a magyar lovagvilágnak színes, hű rajza és a Shakespeare művészetére emlékeztető jellemzés, amely különösen Toldi és Piroska egyénítésében éri el tetőpontját. Miklósnak jellemvonásai alapjában ugyanazok, mint a trilógia első részében, de ezek kifejlődve, gazdagabban kiképezve jelennek meg. A nyerserejű, bátor fiúból igazi középkori lovag lett, akiben megvannak a lovagi erények : a vitézség, vallásosság és a nők tisztelete, de régi hibái sem vesztek ki, a szenvedélyesség és hevesség, amelyek miatt tragikus válságba sodródik. Rozgonyi Piroska Vörösmarty Szép Ilonkája mellett irodalmunk legbájosabb nőalakja ; benne Arany a saját lelkében élő női eszményt teremtette meg. Tragikus hervadásának ábrázolásában a költő egyéni fájdalmát is érezteti, azt a gyógyíthatatlan bánatot, amelyet leányának elvesztésén érzett.

A *Toldi estéjé*nek (1854) tárgya a hős utolsó nagy bajnoki tette, haragjának utolsó heves fellobbanása után kiengesztelődése és halála. Az öreg Toldi meghasonlott királyával az udvarban meghonosodott olaszos szokások miatt ; már három év óta elvonultan él Nagyfaluban vén szolgájával, Bencével, a halálra készül és megássa sírját. De újra feléled harci kedve, midőn meghallja, hogy Budán egy győzhetetlen olasz bajnok bitorolja az ország címerét ; fellovagol Budára, kámzsás barátnak öltözve megvív az olasszal és leveri. A nép lelkesedve ünnepli a nemzet becsületének megmentőjét, a király pedig udvarába hívja. Toldi épen akkor lép a palotába, midőn az ifjú apródok gúnydalt énekelnek róla ; haragjában hármat agyonsujt közülük buzogányával és a királyt is megsérti. A király el akarja fogatni, de mikor meghallja, hogy az indulatának kitörése után hirtelen összeomlott öreg baj-

nok haldoklik, elmegy halálos ágyához és kibékül vele. Koporsóját Nagyfaluba viszik és ott temetik el magaásta sírjába.

A trilógia hatékes befejező részéhez Ilosvai volt Aranynak egyetlen forrása. Az Ilosvainál lazán összefűzött, szervetlen eseménysorozat azonban nála a legtökéletesebb psychologiai egységbe fonódik; az ősz bajnok halála lélektani következménye azoknak a nagy testi és lelki izgalmaknak, amelyek összeomlását megelőzik. A költeményen az elmúlás melancholikus hangulata borong, míg helyenkint mély humor csillan fel benne. A két főhős alakjában két korszak ellentétes világnézetének összeütközését látjuk; Toldi, a régi világ képviselője a nyers erőt, vitézi ügyességet, személyes bátorságot vallja az egyén és a nemzet legnagyobb támaszának, míg Lajos király, aki a tudomány és műveltség eszközeivel akarja felvértezni nemzetét, a lovagkort felváltó új idők szimboluma. Toldi eszménye még egyszer diadalmaskodik, midőn a kérkedő olaszt legyőzi, de az új nemzedék már csúfolódik rajta, nem érti meg: az ő ideje lejárt. Fájó érzést kelt a nagy ember tragikuma, amely az első részben naív szellemű, a másodikban romantikus trilógiát a Toldi estéjében ily mélabús akkorddal fejezi be.

Aranyt már az ötvenes években egy másik nagy trilógia terve is foglalkoztatta: a hún nép történetét eredetétől bukásáig egy három részre tagolódó eposzban akarta feldolgozni. Az egész mű nem készült el, csak az első része, a többiből pedig töredékek, de maga a nagyszerű kompozíció terve ránk maradt és érezteti a költő elgondolásának monumentalitását. A tulajdonképeni cselekvényt Arany a húnok életének arra az aránylag rövid időszakára korlátozta, amidőn nemzetté alakulva, nagyarányú szerepet játszottak a világtörténelemben, a történeti előzményeket pedig mint a hegedűsök énekét, megfelelő helyeken betétként illesztette a cselekvénybe. A moz-

galmas cselekvény eseményeit három központ: Attila, Krimhilda és Csaba köré csoportosította és egy tragikus fenségű költői eszme hordozójává tette: «Attila, a legnagyobb hún, a maga és népe hatalmát csak testvérgyilkosság árán alapíthatja meg, de a bűn fejére lázad, a végzet fiaiban megbosszulja, amit atyjuk vétett, s a hún nép, melyet Attila naggyá akart tenni, a világon uralkodóvá, szétzüllik, elpusztul». (Császár Elemér.)

A trilógia első része, a *Buda halála* (1864) magában is kerek egészet alkot. A párosrímű tizenkettősökben írt eposz középpontjában két testvér, Buda és Etele viszálykodása áll. A húnok öregedő királya, Buda megosztja hatalmát öccsével, a hős Etelével, a nemzet bálványával oly módon, hogy Etele legyen a kard, Buda pedig a pálca. A hűbéres gót nemzet fejedelme, a fondorkodó Detre azonban éket ver a testvérek közé, féltékenységet ébreszt bennük, amelyet a két királyné, Gyöngyvér és Ildikó gyűlölködése is szít. Etelében csakugyan felébred a nagyravágyás és untatja bátyjának örökös bizalmatlansága, de mikor a Mátrában tartott vadászat alkalmával a halál torkában hagyhatná Budát, legyőzi a kísértést és megmenti bátyját. Önuralmáért az Isten kardja jut osztályrészéül; a világ fáján az a végzet van felírva Eteléről, hogy «úr az egész földön, ha ez egy hibáján». A szent karddal felövezett hősnek egyre növekedő népszerűsége, Detre és Gyöngyvér izgatása azonban újra feléleszti Buda féltékenységét és míg Etele hadban jár, ellopatja az Isten kardját. Háragjában Etele Buda városa ellen vonul seregével, testvérét párviadalban megöli, a szent kardot pedig, amely csak az ő kezében győzhetetlen, az egyeduralommal együtt birtokába veszi azzal az eltökéléssel, hogy megalapítja a hún világbirodalmat, amelynek sohasem lesz vége. — A második rész címe *Ildikó* lett volna: Etele jóslatot kap, hogy birodalma elenyészik, de Csaba fia újra helyreállítja. Ettől fogva

Etele Csabát és a fiú anyját, Rikát kedveli és miattuk mellőzi régi feleségét Ildikót, aki azonos a Nibelung-ének Krimhildájával. Ildikó bosszúból elteszi láb alól Rikát, mire Etele fiával, Aladárral együtt száműzi. A trilógia befejező része a terv szerint *Csaba királyfi* címet viseli. Tartalma lett volna Etele halála, akit Mikolttal való menyegzője alkalmával Krimhild öl meg. A húnok Csaba és Aladár vezetése alatt kettészakadnak és szörnyű testvérharcban pusztítják egymást. Aladár elesik, Csaba elbujdosik az őshazába, de maradék embereit letelepíti Erdély szélén. Csaba véréből származnak a magyarok, akik idővel Árpád vezérlete alatt visszafoglalják őseik örökét és így a régi jóslat teljesül.

A *Buda halálá*nak szerkezeti felépítése egészen drámai; a cselekvény a megindító mozzanattól kezdve végzetszerű következetességgel halad szomorú vége felé. A minden részletében megokolt, szükségszerűen fejlődő mese keretében a költő a hún nép életének rendkívüli erővel jellemzett képét helyezte el; vallási képzeteiket, családi, társadalmi, hadi viszonyaikat, szokásaikat realisztikusan rajzolt vonásokkal vetíti elénk. E vonások nagy részét a magyar nép lélekből vette, azonkívül a mondákból, krónikákból és Priskos rétor egykorú leírásából. A magyar történelemnek néhány indítékát is visszavetítette a népvándorlás korába, a két királyné alakját pedig a Nibelung-ének királynéiról mintázta. Hősei lélektani igazsággal jellemzett, igazi húsból és vérből való emberek; erényeik és bűneik nemcsak saját sorsukat alakítják kikerülhetetlen szükségességgel, hanem nemzetükét is. Arany a *Buda halálá*ban Hadúr kivételével és az Etelének csupán egy látomásban feltűnő Ármányon kívül nem szerepelteti a régi isteneket és a tragikus cselekvényt teljesen emberi indító okokra építi fel. Az eposz mélyen erkölcsi értelmű alapeszméjének, a magyarral testvérnemzetnek festett hún nép sorsrajzának korszerű hatása

is van. Valamint ugyanis Vörösmarty a politikai közélet elernyedése idején a honfoglalást megéneklő eposzával a nemzetet fenyegető veszély ellenében egységre, összetartásra buzdított és a dicső mult képeinek bemutatásával önbizalmat öntött a csüggedő magyarság lelkébe, szintúgy Arany a szabadságharc után írt hősköltemény ével egyrészt megrendítő tanulságul mutatta be, hogy a belső egyenetlenség még egy hatalmas, erős nemzetet is romlásba dönthet, másrészt fölemelő érzést keltett azzal, hogy a rokon hún nép hősi erényeiben a magyar a saját nemzeti kiválóságaira ismerhetett. Az eposznak még sajátos értéke tárgyilagos előadása; Arany egészen belefeledte magát Attila korának szellemébe, egynek érzi magát vele és nincs egyetlen képzete sem, amely annak a régi világnak képzeteitől elütne. Eposzának álláspontja — Négyesy László szerint — olyan, mintha a mű Etele kora után nem sokkal keletkezett volna valami régi énekmondó szerzeményeként. Ódon színezetű, törzsökös, zamatos és fordulatos nyelve a művészi archaizálásnak legszebb példája irodalmunkban.

Az önkényuralom idején jelent meg Arany négyénekes víg eposza, *A nagyidai cigányok* (1852). Puk Mihály német generális már harmadik hete ostromolja Nagyida várát, amelynek kapitánya, Gerenday Márton az élelem hiánya miatt megszökik és a várban tanyázó gyülevész cigányok vajdáját, Csórit teszi meg parancsnokká. Csóri elhatározza, hogy megalapítja Cigányországot, megvesztegetéssel félretolja vetélytársát, Diridongót és kikiáltatja magát a cigányok örökös királyává. Az országalapítás örömére nagy lakomát csapnak és minden puskaporukat ellövöldözik, aztán nagyot alusznak rá. Csóri álmában megütközik Puk Mihály seregével és tönkreveri; már rendezi is országát és jutalmazza vezéreit, midőn a sivár valóságra ébred. De azért nagy a cigányok öröme, mert a német generális bölcs haditanácsának javaslatát kö-

vetve, pocsolyába került és midőn ebből nagynehezen kiszabadul, kezd elvonulni a vár alól. Csóriék szívesen lőnék az ellenséget, de mivel puskaporukat oktalanul elpazarolták, csak nagyhangú fenyegetéssel kísérik a németek mozdulatait. Puk észreveszi fegyvertelenségüket, seregével beront a várba és a cigányokat vezérükkel együtt kiebrudaltatja.

Arany ebben az eposzban egy régi anekdotát alakított kerek egésszé. Tárgya, alapeszméje, alakjai egyaránt komikusak; komikus helyzet, hogy a léha, komoly munkára képtelen cigányokra bizzák egy vár védelmét. Nevetséges ennek a gyülevész népségnek katonáskodása és vezérüknek, Csóri vajdának álmadozása. De az ellenfél sem külömb; a bárgyú labancgenerális és korlátolt vezérkara a véletlennek köszönhetik győzelmüket és így is felsülnek, mert az a kincs, amelyet a várban sejtettek, nincs sehol. A kitünően felépített cselekvény bővelkedik mulatságos helyzetekben, tarka jelenetekben és nevettető fordulatokban. Arany paródiává is tette eposzát: a hősi eposzok torzképét adja benne. De mélyebb jelentése is van költeményének: a világosi fegyverletétel utáni idők kétségbeesett hangulatában a költő hangot ad benne annak a szívettépő fájdalomnak, amelyet a szent ügy bukása ébresztett benne és elkeseredésében megrajzolja a szabadságharc torzképét, megcsúfolja a nagy küzdelem árnyoldalait, az egyenetlenkedést, szalmalángot, titkos önzést és merész ábrándozást. A látszólag komikus eposz tehát ezáltal humoros eposszá válik, mert Arany a maga fájdalmát és szenvedéseit fejezi ki keserű kacajban.

Töredékben maradt Aranynak harmadik víg eposza, a *Bolond Istók*. Csak két éneket írt meg belőle; az első 1850-ben, a második 1868-73 között készült. Az első ének egy törvénytelen születésű parasztfiú szomorú sorsáról szól, akit iszákos keresztanyja elveszt az úton;

a gyermeket kóbor cigányok találják meg és eladják egy tolvaj parasztnak. A második énekben Bolond Istókot a debreceni kollégiumban találjuk. A lélekölő tanulást megúnva, vándorszínész lesz, beleszeret az egyik színésznőbe, Klárcsi kisasszonyba, de midőn ez erkölcstelenségre csábítja, megundorodik az egész társaságtól, hazamegy, tanító lesz és paraszt életet él. Míg az első énekben sivár realizmussal festett, sötét hangulatú falusi életképet kapunk, a második át van szőve a költő önéletrajzi adataival; ez a rész is reális, de nem olyan komor, mint az első, a költő csendes öniróniával mondja el élményeit, humora nem keserű, hanem szelíden enyelgő. Arany mintaképe Byron *Don Juan*ja volt; mint a modern eposz megalapítója, Byron, ő is mindennapi embereket szerepeltet, a cselekvényben a modern élet pesszimisztikus színezetű rajzát nyujtja, előadásmódja a régi eposzok tárgyilagosságával szemben szubjektív, hangja pedig tréfás, humoros. Byron hatását mutatja még Aranynak néhány epikai töredéke *(Édua, Öldöklő angyal, Az utolsó magyar)*, azonkívül egy nagyobb elbeszélő költeménye, a budetini mondát értekesítő *Katalin* (1850), amelyben Byron *Parisiná*jának példájára a titkos szerelemből eredő összeütközést tragikusan oldja meg.

Arany az említett epikai alkotásokon kívül még számos költői elbeszélést írt, amelyeknek tárgya és hangja egyaránt változatos. Ilyen a Wesselényi Ferenc és Széchy Mária történetét tárgyaló *Murány ostroma*, a húnok és rómaiak élethalálharcát megéneklő *Keveháza;* mondai tárgyat értékesít egyik kitűnő humoros elbeszélése, a *Pázmán lovag*. A víg legenda nehéz műfajában kiválik *A hegedű*, komoly legendái, *Szent László füve, Szent László* pedig híven tükrözik a magyar középkor hangulatát. A *Jóka ördöge* humoros magyar népmese; *Az első lopás* erkölcsi okulást célzó példának, *Losonczy István* krónikás elbeszélésnek készült a nép számára. Népies

adomákat dolgozott fel derült komikummal *A bajusz*ban és a *Fülemülé*ben.

Kisebb epikus művei között a legművészibb fokon állnak balladái; az ötvenes évek nyomasztó hangulatában (1853—1856) és élete vége felé (1877) alkotta legnagyobb részüket, és a műfajnak oly tökéletes remekeit hozta létre, amelyek a világirodalom legkitünőbb balladáival is állják a versenyt. Méltán nevezte őt Gyulai a ballada Shakespearejének. Míg előtte Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor, Garay német példák után indultak, Arany a magyar, különösen a székely és a skót népballada tanulmányozása nyomán találta meg a műfaj igazi hangját és teremtette meg a sajátos magyar műballadát. Legtöbb balladája borongós háttérben, rembrandti félhomályban lejátszódó tragédia: bűnös, vagy szenvedélyes embereknek jellemükből és helyzetükből kikerülhetetlen kényszerűséggel következő bukása. A cselekvény a szereplő személyek drámai élénkségű párbeszédeiből elevenedik meg előttünk; Arany mestere annak, hogyan lehet hatalmas szenvedélyek végzetes összeütközését néhány rövid versszakba, egy-két jelenetbe összeszorítani; az eseménynek csak azokat a mozzanatait beszéli el, amelyek feltárják az előzményeket és sejtetik a bekövetkező jövőt: mint a szobrász, a legtermékenyebb pillanatot rögzíti képbe. Az előadásnak ez a hézagossága a drámai lüktetést erősíti, segíti elő és fokozza a tragikus tárgy keltette nyugtalanságot. Lélektani problémák alkotják e tragikus történetek magját; akár a történelemből (*V. László, Szondi két apródja, A walesi bárdok*), akár a népéletéből (*Ágnes asszony, Tengeri-hántás, Vörös Rébék, Az ünneprontók*), a modern életből (*Hídavatás*), vagy képzeletéből (*Éjféli párbaj, Bor vitéz, Tetemre hívás*) veszi tárgyát Arany, mindig a lelkiismeret költőjének mutatkozik; a bűnnel terhelt lelkiismeret mardosó kínjai gyakran őrületbe kergetik áldozatukat. A lélek indu-

latainak festésére jelképesen illeszti balladáiba a természet képeit, amelyek mintegy a szereplő személyek lelkével együttérző és ráható erőként jelennek meg. Szerkezet tekintetében a legbonyolultabb feladatokat bámulatos könnyedséggel oldja meg; nyelvének kifejező ereje, tömörsége, hangulatkeltő ereje, előadásának plaszticitása és zeneisége balladáiban éri el tetőpontját.

Arany mint lirikus is legnagyobb költőink közé tartozik. Lírája mintegy kiegészíti Petőfiét: az érett férfikor költészete. Érzelemvilága inkább mély, mint gazdag; rendkívül érzékeny természet, de zárkózott kedélye, bizonyos gyengéd szemérmesség visszatartja attól, hogy lelkét közvetlenül és egészen feltárja. Érzelmeit nem foganásuk pillanatában, hanem csak akkor önti költői alakba, amikor már lehiggadtak, az emlékezés ködén át képekké váltak vagy az elmélkedésben gondolatokká kristályosodtak; érzései tehát nem a maguk tisztaságában, hanem a nyomukban fakadt gondolatokkal összeolvadva jelennek meg lírájában. Az erősebb indulat, vagy szenvedély hangja ritkán szólal meg lantján; míg a szerelem érzelmét elbeszélő költeményeiben a legváltozatosabb alakban fejezi ki, lírai költeményei között csak két szerelmi verset ismerünk.

Mint hazafi, lelkének egész odaadásával csüng nemzetének válságos sorsfordulatán. Lírájának első korszaka a szabadságharc idejére esik; lelkesedéssel köszönti Erdély egyesülését az anyaországgal, az önvédelmi harc kezdetén pedig a hon védelmére lelkesíti népét. Reményeit aggódó tűnődés, sötét balsejtelem, az összeomlás után pedig csüggedt lemondás váltja fel; lantját is le akarja tenni végkép, mert úgy érzi, hogy oda van lelke ifjúsága *(A dalnok búja, Letészem a lantot, A rodostói temető)*. Hazafi bánata azonban sohasem sülyed kétségbeesésbe, elégiáiban kiemelkedik a reménytelen fájdalom hangulatából és bátorítóan szól a kishitűség ellen *(Koldus-*

ének, Ősszel, Ráchel siralma). *Széchenyi emlékezetére* írt fenséges ódájában, amely a legnagyobb magyar nemzetnevelő munkájának bölcselmi megvilágítása, fájdalma reménnyé magasztosul és bátran hirdeti, hogy az olyan nép, amely dicsőt és magasztosat úgy magasztal, mint a nemzet Széchenyit, abban van az életre hit, jog és erő. *Rendületlenül* című ódája Vörösmarty Szózatának gyönyörű visszhangja; arra buzdítja nemzetét, hogy árban és apályon hűsége megálljon. Hazafias ódáiban megteremtette az újabb magyar ódaköltészet mintáit.

Aranynak szemlélődésre, elmélkedésre hajló természetéből következik, hogy költeményeiben sok a reflexió. Gyakran tépelődik az emberiség sorsán, az élet értelmén, a lélek halhatatlanságán és ha néha hajlik is a pesszimizmusra, megnyugtatja mélységes hite *(Dante, Magányban, Honnan és hova, Gondolatok a békekongresszus felől)*. Meghiúsult ábrándjaiért, csalódásaiért családi otthonának melege és a költészet kárpótolja *(Fiamnak, Juliskához, Télben)*. A költészet lényegét vizsgálja és az eszményítés elvét fejtegeti töredékben maradt tanító költeménye, *Vojtina ars poétikája*. Büszke költészetének színmagyarságára és ostorozza a fiatal költők nemzetköziségét *(Kozmopolita-költészet)*. Öregkori költeményeinek, az *Őszikék*nek elégikus mélabú az alaphangjuk; szétfoszlott reményeire, elenyészett ábrándjaira csendes megadással tekint vissza, bánatos visszaemlékezései szelíd humorban enyhülnek meg *(Tamburás öreg úr, Vásárban, A tölgyek alatt, Visszatekintés, Epilogus)*. Objektív szemléletét művészi realizmussal rajzolja és mélabús humorával színezi leíró költeményeiben és életképeiben *(A vén gulyás, A vén gulyás temetése, A rab gólya, A tudós macskája, Családi kör)*. A műfaj legsikerültebb példái közé tartoznak népdalai *(Kondorosi csárda mellett, Elesett a Rigó lovam patkója)*. Egész lírájának jellemző sajátsága a belső forma kristályos tisztasága, a hangnem változa-

tossága és stílszerűsége, a dallamos verselés és a nyelv plasztikai ereje.

Arany nyelvművészetének nagysága Shakespeare három remekének *(Hamlet, János király, Szentiváneji álom)* és Aristophenes vígjátékainak fordításaiban is teljes fényben ragyog; a görög költőnek eredeti fordulatosságait, ötletes szójátékait is bámulatos könnyedséggel tolmácsolta. Prózai dolgozataiban behatóan foglalkozott a magyar ősi eposz kérdésével *(Naív eposzunkról)*, Zrínyi és Tasso viszonyával, Katona Bánk bánjával. Irt néhány értékes írói arcképet, a magyar nemzeti versidomról és asszonáncról szóló értekezéseiben pedig az ősi magyar ritmus és a magyar rím főbb törvényszerűségeit határozta meg. Tudományos alapossággal, pártatlan és éles ítélettel készült bírálatai a legjobb magyar kritikusok közé emelik.

Arany János költői munkássága irodalmunk aranykorának Petőfié mellett legértékesebb hagyatéka. Bessenyei gondolata, művelt európaisággal átitatott gyökeres magyarság az ő költészetében valósult meg legteljesebben: a magyar irodalmi hagyomány, a népiesség, a magyar faj sajátos jellemvonásai, nemzetünk vezető eszméi nyugati műveltséggel és a világirodalom remekein fejlett ízléssel párosulva tökéletes harmóniába olvadtak költészetében.

6. §. Tompa Mihály.

A nemzeti klasszicizmus korának kiemelkedő költői egyénisége Tompa Mihály. Nem olyan nagy tehetség, mint Petőfi vagy Arany, de irányuk közös, azonkívül Petőfihez rövidebb ideig, Aranyhoz pedig sírig tartó benső barátság is kapcsolja. Költészetének legnagyobb értéke eredetisége és magyarsága. Alig van még egy hasonló költőnk, akinek olyan kevés kapcsolata lenne idegen irodalmakhoz, mint Tompának; nemzeti tárgyak, erős hazafias érzés, honi földhöz rögzöttség jellemzik köl-

tészetét, amely a maga egészében nem áll ugyan olyan magas művészi fokon, mint nagy költőtársaié, de állandó emelkedést mutat pályája végéig és néhány halhatatlan értékű alkotással is gazdagította irodalmunkat.

Életében sok gond, csapás és szenvedés jutott osztályrészéül. 1817-ben született Rimaszombatban, nemesi eredetű, de szegény iparos családból. Gyermekkora anyja korai halála után rideg és örömtelen volt és csak úgy tanulhatott a sárospataki református kollégiumban, hogy két vagyonos nemes-úrfi mellett inaskodott. Közben egy évig Sárbogárdon mint segédtanító működött, majd visszatért Sárospatakra, beöltözött tógátusdiáknak és jómódú nemes ifjak tanításával kereste kenyerét. Költői tehetsége korán feltűnt, 1841-ben az Athenaeum is közölte már verseit és összeköttetésbe került több neves pesti íróval. Iskoláit elvégezve Pestre ment, ügyvéd szeretett volna lenni, de a városi élettől elkedvetlenedett, egészsége is gyenge volt, azért elfogadta a gömörmegyei Beje falu meghívását és mint lelkész 1846-ban hívei közé költözött. Irói sikerei ekkor már oly tekintélyt szereztek neki, hogy a következő évben a Kisfaludy Társaság tagjai közé választotta, Arany János pedig szoros barátságba lépett vele. A falusi magány, elszigeteltsége és állandó betegeskedése azonban nyomasztóan hatott kedélyére, búskomor lett és már ekkor felmerült lelkében az öngyilkosság gondolata, amely élete végéig gyakran kisértette. A szabadságharc alatt egy ideig tábori lelkész volt, azután Kelemérre költözött, feleségül vette Soldos Emiliát, akivel boldog családi életet élt. 1851-ben hanvai lelkész lett és ebben az állásában maradt haláláig. A világosi fegyverletétel után súlyos megpróbáltatások érték. Két fiának halála, felesége és a maga betegeskedése, hazájának balsorsa feldúlták lelki világát ; de nyomasztó hangulatában is volt ereje ahhoz, hogy költészetével vigasztalja, bátorítsa és a jobb jövő reményével biztassa nem-

zetét. A Gólyához című költeményéért két ízben is fogságba hurcolták. Testi és lelki gyötrelmektől kínozva, egyre jobban meghasonlott önmagával, tépelődések, kétségek és az öngyilkosság szándékával való szüntelen viaskodás közben teltek napjai. Még megérte a kiegyezést és azt az örömet, hogy a M. T. Akadémia nagy jutalmával tüntette ki; néhány hónappal utóbb, 1868-ban meghalt.

Tompa mint epikus aratta első sikereit. *Népregéi és népmondái* 1846-ban jelentek meg; mondáknak ő határozott helyhez fűződő elbeszéléseit nevezi, a többieket pedig regéknek. Ezek a regék költött történet keretében valamely természeti jelenség vagy általános emberi tulajdonság jelképes magyarázatát adják. Történeti helyekhez és nevekhez kapcsolt mondái között kevés igazi népmonda akad; ezekben szimbolum helyett erkölcsi oktatásokat ad. Néhány népmesei indítékokból szőtt története *(A jávorfáról, Az árvalányhajról)* érezteti a népköltészet báját és üdeségét, a többieknek szellemében és előadásában alig van népiesség, de újszerűségükkel és a kor hangulatának megfelelő demokratikus irányukkal a maguk idején figyelmet ébresztettek. Tompára mindezekben a költeményeiben Ovidius Átváltozásai és Musäus János Volksmärchen der Deutschen című gyűjteménye hatottak. A női olvasóközönség körében különösen kedveltek voltak Tompa *Virágregéi*, amelyek 1854-ben jelentek meg. Ez a műfaj német eredetű; leghíresebb művelői Rückert és Freiligrath voltak a XIX. század első negyedében. Tompa virágregéin azonban ezeknél erősebben érzik Ovidius és Andersen hatása. Allegorikus formában érzelmes meséket mond bennük a virágokról és általános emberi tulajdonságok hordozóivá teszi őket. Az ibolya a szerénységnek, a rózsa a büszkeségnek, a liliom az ártatlanságnak, az örökzöld a reménynek, a csalán a rágalomnak jelképe ezekben a történetek-

ben, amelyeknek egy része tanítómesévé laposul, költőibb részük pedig a tündérregéhez közeledik. Megkapó bennük Tompa rajongó természetszeretete s az előadásnak szinte nőies bája; a túlzott allegorizálás azonban egyhangú és fárasztó és a törékeny virágokhoz nem illenek azok a súlyos erkölcsi eszmék, amelyeknek hordozására a költő kényszeríti őket.

Elbeszélő költeményeit eleinte Bajza, Garay és Czuczor stílusában írta, később egyre jobban önállósult. Többnyire rövid történeteinek meséjét részben a történelemből, részben a korabeli vidéki magyar életből vette. Komoly tárgyú epikus műveinél *(Szécsi Mária, Bosnyák Zsófia)* sikerültebbek történeti tárgyú tréfás elbeszélései és népies adomái *(Szuhay Mátyás, Árokháty Lőrinc, A vámosújfalusi jegyző, A pipás kántor, Három a daru)*. Meséjük kerek, bonyodalmuk természetes, előadásukban egészséges és jóízű humor nyilatkozik, alakjai pedig eredeti magyar típusok. A népies hang és szellem sokkal erősebben uralkodik elbeszéléseiben, mint a regékben és mondákban.

Tompa művészete a lírában emelkedett legmagasabbra. Költeményeit egyéniségéből és élete körülményeiből érthetjük meg. Természetének veleszületett érzékenységét betegeskedései, a csapások, amelyek érték, hazafias aggodalmai, a magányos élet rendkívül kifejlesztették, hangulata egyre jobban a búskomorság, sőt pesszimizmus felé hajlik. Sokat foglalkoztatja az elmúlás gondolata, uralkodó érzése a bánat, sajátos műfaja az elégia, amelynek irodalmunkban ő a legnagyobb mestere. Falusi elvonultsága, ezzel kapcsolatban az élmények változatosságának hiánya folytán sokat foglalkozik önmagával, befelé él és kifejlődik reflektáló hajlama. A Bibliában való szüntelen elmélyedése, papi hivatása és működése költészetében is erős nyomot hagy ; némelyik költeménye valóságos versbe foglalt prédikáció. Szorosan vallásos költeménye

ugyan kevés van, de az erkölcsi elem, az okulás célzata annál többször érezhető versein. Stílusára is hatott a Szentírás állandó olvasása; öntudatlanul is használja a szent könyvek emelkedett, ünnepi, de sokszor nehézkes és körülményes előadását. A szimbolumok és allegóriák kedvelése is elsősorban a Biblián alapul. Jellemző vonása egyéniségének és költészetének a természet, különösen a növényvilág szeretete. Majdnem minden költeményeiben vannak természeti képek, rövidebb vagy hosszabb leírások. Tájképei változatosak, színekben és vonalakban gazdagok ugyan, de hiányzik belőlük Petőfi tájképeinek egyéni hangulata, Arany alföldi képeinek plaszticitása. Tompa a maga érzéseit ruházza át a lelketlen természetre; ezért kedélyének megfelelően legtöbbet foglalkozik az ősszel, a hervadás és mulandóság képeivel. Még halála előtt írt költeményei is, amelyekben szeretett feleségétől búcsúzik, megragadó őszi képekben fejezik ki érzéseit.

Lírája eleinte Vörösmarty és Bajza hatása alatt áll. Az Athenaeum költőinek érzelmessége, mesterkéltsége, képei és verstechnikája érezhető versein. Majd Petőfi példájára a népies irányhoz csatlakozik, új hang és stílus, közvetlenség és természetesség jelenik meg költészetében. Művészi népdalai között van néhány, amely e műfaj legszebb termékei közé tartozik *(Télen-nyáron pusztán az én lakásom, Békót tettem kesely lovam lábára)*. Vallásos verseiben fájdalmas lelki vívódások és tusakodások tükröződnek, de hívő lélekkel megnyugszik a Gondviselés rendelésében. Legszebbek a Harangszó-ciklus versei. Szerelmi költeményeinél értékesebbek családi versei, amelyeknek írásárą otthonának szeretete, feleségéhez való odaadó ragaszkodása és két fiának elvesztésén érzett fájdalma ihlették. Otthona egyszerűségével és szerénységével a csendes béke és nyugalom óráit nyújtja a költőnek *(Falusi órák, Az én lakásom, Tornácomon)*. A hitvestársát megbecsülő komoly férfiúnak mély vallo-

másai hangzanak föl feleségéhez írott költeményeiben (*Szeretlek, Estve*). Hangja borongóssá válik, midőn fájdalmai rabul ejtik lelkét és a korai halál érzete az elválás fájdalmát tépi fel szívéből (*Jösz te kedves, Nálad nélkül, Utolsó verseim*). Fiai elvesztését sirató költeményei közül legmegrendítőbb az *Isten akaratja*. Fájdalma kétségbe sodorja hitét, de az élet és halál kérdéseiről való gondolatai végül mégis vallásának vigasztaló tanításában találnak kibékítő megoldást.

Tompa legmaradandóbb értékű költeményei a hazafias líra körébe tartoznak. Míg a negyvenes évek küzdelmeinek viharában Petőfi lantja fejezte ki a nemzet közérzését, az abszolutizmus korának hazafias bánata Tompa lírájában tükröződik leghívebben. Ennek az időszaknak ő a legnagyobb lírikusa. Elégikus lelkiségéhez a kor hangulata bő ihletforrásul szolgált s egyéni érzésében az egész nemzet szíve dobogott. A cenzúra miatt az allegorikus ábrázolásmódhoz kellett fordulnia, de ez a forma egyéni hajlamának is megfelelt. Allegóriái az önkényuralom kezdetétől a kiegyezésig végig kisérték a nemzet sorsának minden változását; kifejezték a magyarságnak az árulók és a zsarnokság elleni gyűlöletét, vigasztalták és bátorították, óvták az ellenség csábításaitól, kitartásra intették, növelték hitét és önérzetét és hirdették a boldogabb napok eljövetelét (*A gólyához, Pusztán, Tél, A madár fiaihoz, Terebélyes nagy fa, Új Simeon, Ikarus*). Allegóriáiban a kép és a jelentés összefűzése néha erőltetett és mesterkélt, de érzése, hazafias fájdalma mindig megindító; nem merül el bánatába, elégikus panaszaiból hitével, nemzetéért való rajongásával néha az óda fenségéig szárnyal. A Gondviselés megengedte, hogy megérje a szebb napok kezdetét, amelyet az *Új Simeon*ban hirdetett. Allegóriáival a nemzet életének nehéz napjaiban küldetést teljesített és akkor távozott el az élők sorából, midőn nemes hivatását betöltötte.

7. §. *Petőfi és Arany követői. Gyulai Pál.*

A szabadságharc utáni idők költői között alig van olyan, aki ne érezte volna két nagy klasszikusunk lenyűgöző, vagy megtermékenyítő hatását. A kisebb szellemek nem értették meg Petőfit; népköltőnek tartották és egyéniségének különösségeit, költészetének eltanulható külsőségeit utánozták. Ezek a petőfieskedő költők teremtették meg a sallangos tájköltészetet; mélyebb költői tehetség és finomult ízlés hiányában etnográfiai érdekességekkel, szeszélyes egyénieskedéssel és szertelenséggel akartak feltűnni. Leghangosabb volt közöttük *Lisznyai Damó Kálmán* (1823—1863), sujtásos magyarságú, sírva-vigadó hangulatú, féktelen színbőségben tobzódó palóc dalok szerzője, *Szelestey László* (1821—1875) a Kemenesaljáról hozott tájnyelvű költeményeivel vált híressé, mások a Rábaközt, a Bakony vidékét, a székelységet, Nagy-Kunságot, az Alföld népét és tájszólását ismertették meg verseikben a közönséggel. *Székely József*et (1825—1895) és több társát a szeszélyes Petőfi ragadta meg; önérzetességét hányi-veti büszkeséggé, keserűségét világmegvetéssé, szomorúságát alaptalan és mesterkélt pesszimizmussá növelik lírájukban. Akadtak azonban folyékonyabb költők is, akik megérezték Petőfi lírájának igazi varázsát: őszinteségét, egyszerűségét, meleg közvetlenségét és eltanulták tőle a maguk szerényebb érzés- és gondolatvilágának természetes, mesterkéletlen eldalolását. *Tóth Endre* (1821—1885) finom érzékenységű lelkének csendes vágyódásait, szerelmi álmait és vallomásait, elmélázó busongását hangulatkeltő erővel szólaltatta meg lantján; a szenvedély kifejezésében azonban mesterkélttté és túlzóvá válik. *Losonczy László* (1812—1879) néhány kedves népdallal, *Boruth Elemér* (1833—1886) pedig nőies lágyságú, panaszos hangú költeményekkel gazdagította irodalmunkat. *Zalár József* (1825—1914)

érzelmes világfájdalmát szintén Petőfi módján tolmácsolta ; később Arany hatása alatt több sikerült balladát (*Bánk bán, Hunyadi László*) is írt.

A Petőfit követő költők sorából egyéniségével és eredetiségével legjobban *Tóth Kálmán* emelkedik ki. Baján született 1831-ben. Bencés kispap volt, azonban betegsége miatt elhagyta a Rendet ; részvett a szabadságharcban, Világos után egy ideig bujdosott, majd újságíró lett. Korának ismertnevű költőnőjével, Majthényi Flórával kötött szerelmi házassága boldogtalan volt. Költői népszerűsége azonban egyre fokozódott s a politikai életben is tevékeny és eredményes munkásságot fejtett ki. Ő indította meg az első magyar politikai élclapot, a Bolond Miskát s a Fővárosi Lapok című szépirodalmi folyóiratot. Az alkotmányos élet megindulása után mint képviselő bejutott a parlamentbe és éveken keresztül munkás tagja volt. 1879-ben agyszélhüdés érte és hosszú, kínos szenvedés után halt meg 1881-ben.

Tóth Kálmán költészete külső motívumaiban Petőfihez kapcsolódik ugyan, azonban a terméketlen utánzástól megóvta eredeti egyénisége ; költeményeit személyes tartalommal, sajátos élményekkel és hangulatokkal formálta eredetivé. Könnyen hangolódó, nyugtalan, csapongó természet ; lelke állandó érzelmi hullámzásban vibrál, szívét kielégíthetetlen boldogságvágy sebzi, képzelete elérhetlen álomképeket hajszol. Az álom és valóság ellentéte nem kavarja fel benne az indulatok és szenvedélyek sötét viharát, csak önmagát emésztő tépelődésre, vigasztalan szomorúságra, panaszos vergődésre készteti. Mint valami modern trubadúr, egész életében az eszményi szerelem ábrándját kergeti, szeszélyes és kiszámíthatatlan természete miatt azonban minden idillje csalódást, kiábrándulást és szenvedést hoz számára. Élményei nem friss közvetlenségben és drámai aktivitásban öltenek költői formát, hanem az emlékezés bizonytalan, elmosódó

hangulatiságában jelennek meg. Szerelmi epedését, csendes vívódásait, busongó panaszait és révedezéseit megható elégiákban *(Minek is van a szív, Ború, Lemondani, Halál)* fejezte ki. Személyes tartalom hatja át népdalait is, amelyek közül sokat megzenésítettek nótaszerzőink. Festői kezdőképük, könnyed dalnyelvük, naív hangjuk és változatos hangulatuk a műfaj szebb termékei közé sorozzák őket *(Befútta az utat a hó, Sírjon-ríjjon a hegedű, Felleg borult az erdőre, Naptól virít, naptól hervad a rózsa)*. Hazafias költeményei a maguk korában vigasztaló, felemelő és felrázó hatásuak voltak; a nemzet fájdalma és büszkesége szólal meg bennük *(Ki volt nagyobb? Előre, Kik voltak a honvédek? A meghalt Széchenyi, Az aradi tizenhárom)*. Tóth Kálmán a drámaírás terén is működött; különösen két vígjátékával *(A király házasodik, Nők az alkotmányban)* ért el zajos sikereket.

Petőfi hatásánál eredményeiben jelentősebb, értékben gazdagabb azoknak a költőinknek munkássága, akik szellemben és műformákban Arany Jánoshoz állnak közel. Ezek között több eredeti talentum van, akik a nemzeti klasszicizmusnak műteremtő elveit sok önállósággal és igazi költői elhivatottsággal érvényesítették művészetükben. Ennek a csoportnak legkiemelkedőbb alakja *Gyulai Pál;* nálánál munkásabb és hasznosabb tagja kevés van irodalmunknak.

Kolozsvárott született 1825-ben; ott járta iskoláit is a református kollégiumban; teológiát és jogot végzett. Atyját korán elvesztette és így kénytelen volt nevelőséget és tanítást vállalni, hogy megélhessen. Tanulmányainak befejezése után a református kollégium tanára lett; az ötvenes években Nádasdy Tamás gróf utitársaként hosszabb időt töltött Német- és Franciaországban és értékes ismeretekben gazdagodva tért haza. Feleségül vette Szendrey Máriát, Petőfi özvegyének nővérét és előbb szülővárosában, majd 1862-től kezdve Pesten működött

mint gimnáziumi tanár. Ebben az időben már országszerte ismerték nagyarányú írói és költői munkássága révén; a hatvanas évektől kezdve évtizedeken keresztül ő volt irodalmi életünk vezéralakja. 1876-ban a budapesti egyetem meghívta a Toldy Ferenc halálával megüresedett magyar irodalomtörténeti tanszékre; ezt az állását több mint egy negyedszázadig töltötte be és a kiváló tanítványok egész sorát nevelte az irodalomtudománynak. Az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának titkára, a Kisfaludy Társaságnak elnöke volt; szerkesztette a Budapesti Szemlét, a nagyközönség számára pedig megalapította az Olcsó Könyvtárt. Érdemeiért a király 1885-ben a főrendiház tagjává nevezte ki. A sors nem kímélte meg a nagy szenvedésektől; felesége fiatalon meghalt, két gyermekét is eltemette. 1902-ben mint egyetemi tanár nyugalomba vonult, a Budapesti Szemle szerkesztését azonban 1909-ben bekövetkezett haláláig megtartotta.

Sokirányú munkásságát határozott egyénisége és acélos jelleme foglalja egységbe. Éles elme és mély érzés egyesült benne ritka harmóniában; az igazságnak szinte szenvedélyes szeretete, tiszta és nemes erkölcsi felfogás, elveihez való hűségért és a költészetért való rajongás hatja át egész valóját. Meggyőződését bátor szókimondással hirdette; a nemzeti klasszicizmus eszményének tántoríthatatlan híve volt, kritikáiban és költői munkásságában egyaránt ennek az iránynak diadaláért harcolt. A költészet céljának a szépséget tartotta, ez azonban szerinte épen úgy nem jöhet létre erkölcsiség, mint igazság nélkül. Az igazság követelménye nála a lélektani és tárgyi realizmus alakjában jelenik meg. Védelmezte és őrizte a kritikának Bajzától kivívott függetlenségét, de egyúttal esztétikai jelentőségét is elmélyítette; ízlése fogékonyabb, finomabb, látóköre szélesebb, műveltsége többoldalú, mint Bajzáé. Esztétikai elveit nem annyira elméleti rend-

szerek tanulmányozásából, mint inkább a világirodalom klasszikusainak és hazai nagyjaink műveinek gondos elemzéséből alakította ki. Meggyőződéssé érlelt elveinek és igazságainak védelmében mindig kész volt a polémiára, amely szerinte azért ment ki a divatból, mert a kritikusok sokkal kevésbbé hisznek elveikben, hogysem védjék. Tudatos elfogultság, hizelgés vagy rosszindulat sohasem vezette kritikáiban, ellenben kérlelhetetlenül üldözte a tehetségtelen és hivatás nélküli írókat és költőket s a gúny fegyverének használatától sem riadt vissza az ellenük való harcban. Az irodalmi radikalizmussal szemben józan konzervativizmussal igyekezett ápolni irodalmunk értékes tartalmi és formai hagyományait.

Gyulai azonban nemcsak a legnagyobb kritikusunk, hanem mint irodalomtörténetíró is jelentős. Nem voltak ugyan újszerű célkitűzései, az irodalomtörténet problematikája kevésbbé érdekelte, azonban gyakorlati munkásságával mégis elmélyítette tudományunkat. Az irodalom fogalmát egészen a költészetre szorította. Az irodalmi jelenségek vizsgálatában ezek megértetését és értékük meghatározását tekintette feladatának. Evégből különösen a psychológiai és esztétikai módszerrel dolgozott. Érdeklődésének legfőbb tárgya a magyar irodalom fénykora és ennek klasszikusai ; értékmegállapításait az ízlés kiforrottsága és az esztétikai ítélet biztossága jellemzi, azért legnagyobb részük ma is érvényes. Míg Toldy irodalmunk multjának adatait gyüjtötte össze és megjelölte a korszakos beosztás határvonalait, Gyulai tartalommal töltötte meg a keretet, meghatározta irodalmunk értékrendjét. Legszebb tanulmányai : *Petőfi Sándor és lírai költészetünk, Katona József és Bánk bánja; Vörösmarty életrajza.* Ezekben, valamint klasszikus emlékbeszédeiben, színi birálataiban és irodalmi kritikáiban is a kompozíció és stílus mesterének mutatkozik ; irodalomtudományunk általa az előadásnak művészi fokára jutott

és ez a vonás azóta mint magától értetődő követelmény jelenik meg e tudományszak művelőinél.

A kritikus és esztétikus Gyulai emléke mellett a költő képe elhalványult irodalmi köztudatunkban, pedig mint lirikus és epikus is jelentős. Bíráló objektivitása lírájában is megnyilatkozik ; érzelmeit nem kitörésük közvetlenségében ragadja meg, hanem az emlékezés és reflexió tompító elemeivel összeolvasztva alakítja és tudatos szerkesztő tevékenységgel, zárt és befejezett kompozíciókban rögzíti meg. Igazságérzéke még legszubjektívebb énjével szemben is érvényesül és alapjává lesz lírai realizmusának. Motívumai : a szerelmi és családi érzés, egyéni szenvedései és fájdalmai és a hazaszeretet. Gyengéd szelídséggel veszi körül szeretteinek alakját és különösen korán elhúnyt hitvesének emléke ihleti elégikus hangú költeményekre *(Virágnak mondanálak, Margit emléke, Szeretnélek még egyszer látni, Bálteremben)*. Hazafias költeményeiben az elnyomatás éveinek nyomasztó hangulatát énekli meg *(Szüreten, Szüreti lakomán, Erdély, Szülőföldemen)* és maró szatirával ostorozza a társadalmi és politikai élet veszélyes kinövéseit, a nagy eszmékkel való önző visszaélést, az érdekhajhászást és a népszerűsködést *(Horatius olvasásakor, A népszerűség, Széchenyieskedők)*.

Verses elbeszélő költeményei közül a hang naívsága, a stílus művészi népiessége és a kompozíció kereksége tünteti ki gyermekmeséit *(A gonosz mostoha, Krisztus és a madarak)*, példázó tanítómeséit *(A szél és a nap, Az igazság és hamisság)* és balladaszerű költeményeit *(Éji látogatás, Hadnagy uram, Pókainé)*. A régi magyar mondai hagyomány anyagából a székely népballadák stílusában, archaizáló nyelven és lélektani elmélyítéssel dolgozta fel *Szilágyi és Hajmási* történetét. Töredékül maradt verses regénye, a *Romhányi*, Byron és Puskin hatása alatt készült és hősének alakjában azt a változást rajzolja meg, amelyre

a negyvenes évek társadalma a szabadságharc és önkényuralom eseményein keresztül eljutott.

Novelláiban és rajzaiban Gyulai a tárgyi és lélektani realizmus úttörőjének mutatkozik. Kötöttebb képzőerejének tudatában bonyolult és szövevényes mese fejlesztését meg sem kísérli, egyszerű, kisigényű, de tökéletes szerkezetű történeteiben a jellemrajz hűségére és belső igazságára fordít legnagyobb gondot. Alakjai cselekedetükben jellemzik önmagukat, sőt egész környezetüket; tipikus vonásaik mellett is húsból-vérből való emberek és élesen elhatárolt egyéniségek: az idegenbe szakadt szűcsmester, a civakodó paraszt, az elcsábított nő, a kedvesétől elhagyott leány, a vén színész, a tükör előtt hivalkodó nő; sorsukban a magyar életnek egy-egy élesen megfigyelt darabja jelenik meg komor, érzelmes vagy humoros megvilágításban. Legjobb novellája, *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1867), Radnóthy Elek, a korából kiesett nemes úr alakjában a régi nemesi világ hanyatlásának és pusztulásának tragikus hangulatát érezteti. Gyulai a szépprózai stílusnak is mestere; magyaros, tömör, hajlékony és árnyaló erejű nyelve minden hangnemhez harmonikusan simul.

Arany János körének Gyulai mellett legtevékenyebb tagja *Szász Károly* (1825—1905). A nagykőrösi gimnáziumban Aranynak tanártársa volt, később református lelkész, országgyűlési képviselő, végül a dunamelléki református egyházkerület szuperintendense. A költészet minden ágában működött. Mint lirikus, Arany és Gyulai követője a belső formában; külföldi mintaképek, Heine és Bodenstedt is termékenyítően hatottak rá. Tág fogékonyságú, érzékeny természetű, könnyen hangolódó egyéniség; érzelmeinek eleven hullámzásában kevés a belső feszültség, kifejezése aktív drámaiság helyett inkább képszerű és reflexiv elemekben bővelkedik. Benső megindultsággal és költői melegséggel tolmácsolja családi

érzését (*A kis Ilonka emlékezete, Iduna, Családi kép, Emlékezés apámra, Szép öreg asszony*). Hazafias érzése nagyjainkat dicsőítő, emelkedett szellemű ódákban (*A magyar irodalom újjászületése százados évfordulójára*) és csípőshangú politikai szatirákban (*A gavallér-politikusok*) nyilatkozik meg. Verses elbeszéléseiben mondai hagyományainkból merít (*Trencséni Csák, Salamon*); enemű munkáiból és történeti drámáiból azonban hiányzik a művészi kompozíció és a mélyebb jellemrajz ; inkább az alapeszme költőiségével és stílus szépségével hatnak. Szász Károlyt nagy műveltsége, fejlett verselő technikája, stíluskészsége és műgondja hivatott műfordítóvá tették ; Dante Isteni színjátékának, Shakespeare néhány tragédiájának, a Nibelung-éneknek, Goethe, Schiller, Heine, Victor Hugo, Lamartine, Béranger, Moore, Burns és Byron költeményeinek átültetésével gazdagította irodalmunkat.

Egészen lirikus egyéniség volt *Lévay József* (1825—1918), borsodmegyei alispán, akinek költői pályafutása a szabadságharc előtt kezdődött és a világháború vége felé fejeződött be. Halála előtt pár héttel írta utolsó versét és szülei iránt való szeretetét szólaltatta meg benne. Közvetlensége Petőfire emlékeztet, motívumai Tompára, művészi készsége, jelleme, életfelfogása Arany Jánosra. Költészete a legszorosabb kapcsolatban van a népdallal ; érzésmódjának naivitása, a természet életével, jelenségeivel és képeivel való összeolvadása, a kifejezés egyszerűsége, igénytelensége mutatja a rokonságot. Lévay lírája a harmonikus életű, tiszta erkölcsű, bölcs ember érzés- és gondolatvilágát tükrözi ; a Gondviselés intézkedésében való megnyugvás, szerelem, családi érzés, természet és haza a legfőbb indítékai. Hazaszeretetének legszebb emlékei az önkényuralom hangulatát éreztető elégikus hangú költeményei : *Szüreten, A babyloni vizeknél, Mikes.* Mint műfordító (Burns) is szerzett érdemeket.

Arany nagykőrösi tanítványai közé tartozott *Tolnai*

Lajos (1837—1902), aki eleinte a lírában és a verses epikában tűnt fel, a kiegyezés után pedig a széppróza terén aratott sikereket. Népies balladái *(Fehér Sándor, A szegény vándorló legényről)* a műfaj java terméséhez tartoznak. Ugyancsak kiváló balladaköltő II. Rákóczi Ferenc korának fáradhatatlan kutatója, *Thaly Kálmán* (1839—1909) is ; a kuruc költészet indítékainak felhasználásával, archaizáló nyelven, Arany művészetén csiszolódott formaérzékkel és mély átérzéssel alkotta remek kuruc balladáit *(Esztergom megvételéről, Ocskay Lászlóról, Bezerédi nótája, A kölesdi harcról, Balogh Ádám nótája, Rákóczi búcsúja)*, amelyeknek szerzőségét azonban hazafias lelkesedésében eltitkolta és mint egykorúakat jelentette meg őket *Adalékok* és *Tanulmányok* című köteteiben az összegyüjtött kuruc énekek között.

A verses epikának tehetséges művelője volt *Arany László* (1844—1898), Arany János fia, akit azonban közgazdasági és politikai tevékenysége korán elvont költői hivatásától. Az *Elfrida* című kisebb költői elbeszélésével tűnt fel 1867-ben, midőn megnyerte a Kisfaludy Társaság pályadíját. Athelwold angol vitéz alapjában tragikus történetét finom komikummal dolgozza fel benne. Legjelentősebb alkotása egy négyénekes, stancákban írt verses regény: *A délibábok hőse* (1873). Byron és a divatos orosz írók, Puskin és Lermontov hatása érzik rajta ; stílusa, nyelve és verselése Arany János művészetén fejlődött ki, azonban a mű egészében és részleteiben is eredeti költői egyéniség értékes alkotása. A szalmalángos lelkesedést rajzolja hősében, Hübele Balázsban, aki mintegy fajának szimboluma tulajdonságaiban és sorsában. Balázs nagy terveket sző, hatalmas tettekről ábrándozik ; atyja dicső emlékéhez híven, aki a szabadságharcban elesett, az a leghőbb vágya, hogy nemzetének nagy szolgálatot tehessen. Pestre megy jogot hallgatni, de állhatatlanságában komoly tanulmány helyett léha mulatozásba merül.

Majd a költészet, színészet és szerelem hevíti, azonban csalódások érik. Az olasz hadseregben harcol az osztrákok ellen hazája felszabadulásáért, de a megkötött béke letarolja reményét. Angliába vándorol és a békés munkában keresi boldogulását; sokat lát és tanul, de kitartó munka helyett céltalan tünődésben emészti önmagát. A kiegyezés után hazajön, hazánk elmaradt állapota új tervekre izgatja; beleveti magát a közéletbe, értékesíteni akarja tapasztalatait, új eszméket hirdet, amikért aztán hóbortosnak tartják és gyanúba fogják. Kiábrándulva vonul el nagybátyja falusi házába, ahol víg cimborák közé kerül; mámorában durvaságot követ el egykori szerelmével szemben, elveszti önbecsülését és öngyilkosságra gondol; de felülkerekedik ős állhatatlansága, feledi a szégyent, bánatot és elfásulva indul neki újra az életnek. Arany László a magyarság természetéből folyó szomorú sorsot példáz hőseinek történetében; lírai reflexiókkal, mély humorral és csípős gúnnyal vegyített előadását pesszimista felfogás hatja át. A magyarság jövőjének nagy akadályai aggasztják: a vak idealizmus, a képzelet ragyogó játékaitól mámoros remény, hamar lohadó lelkesedés, mohó nekikezdés és hirtelen elfásulás. A verses regénynek könnyed meseszövésén, hű korfestésén, gondos stílusán és verselésén kívül a realisztikus jellemrajzban rejlik ereje. Arany László utolsó nagyobb alkotása *A húnok harca* (1873) szatirikus, ódai szárnyalású rajza annak a tragikus harcnak, amelyet Attila utódai Aladártól és Csabától kezdve a költő koráig, ősi ellenségükkel a német fajjal vívnak fennmaradásukért. E harc most gazdasági téren folyik s a költő az új idők követelései szerint buzdítja nemzetét tettre, haladásra, a modern munka fegyvereinek használatára.

A nemzeti klasszicizmus korában a katholikus vallásos lírának is buzgó művelői akadtak, akik a kifejezésben alkalmazkodtak az új formakészlethez. Legkiemelkedőbb

tehetség közöttük *Mindszenty Gedeon* (1829—1877) egri székesegyházi szónok, tanítóképző-intézeti igazgató, később szenterzsébeti plébános. Élet és katholikum a legbensőbben összeforrnak nála; küzdelmeit, lelki vívódásait, szenvedéseit, hazafiságát egyaránt áthatja hite; mindent ez utóbbinak sugárzatában szemlél. Az örök igazságok az egyéni átéltség varázsával, korszerű vonásokkal színeződve jelennek meg lírájában. Ihletének intenzításával azonban nincs arányban formakészsége; a belső kompozíció ritkán kristályosodik ki költeményeiben, hajlik a bőbeszédűségre, szónokiasságra, stílusa néha dagályosságba téved. Legszebb költeményei: *Mária méhei, Igére vár a nép, A szentek unokáihoz, A hon szava.* Mindszentyéhez hasonló fogyatkozások csökkentik *Kemenes Ferenc* (1829—1905) piarista tanár eszméiben magasan szárnyaló, gazdag termésű vallásos költészetének értékét is. Sem magasztos érzéseinek bő áradatát, sem dús fantáziáját nem tudja megfékezni; szerkezetei szétesnek, fenséges gondolatai sokszor elvesznek a szavak és színek féktelen áradatában. Pedig elmélkedéseiben üdülést talál az Istent kereső lélek, bensőséges, imaszerű fohászai a szív mélyéből fakadnak. Mindszenty és Kemenes mellett a katholikus líra szorgalmas munkásai voltak: Sujánszky Antal (1815—1906), Pájer Antal (1817—1881), Nyulassy Antal (1820—1900), Szulik József (1841—1890), Rosty Kálmán (1832—1905), és Kalocsay Alán (1862—1906); költészetükre jellemző a vallásos és hazafias indítékok összeolvadása, ideális értékeink megőrzése és ápolása abban a korban, midőn egyre rohamosabban terjedt közéletünkben a materialista életfelfogás. Ez a vonás kisebb költői tehetségük ellenére is érdemessé teszi működésüket és tiszteletre késztet bennünket emlékük iránt.

8. §. *Kemény Zsigmond.*

A magyar irodalmi köztudat legkiválóbb esztétikusaink egybehangzó értékelése alapján mint a legnagyobb magyar történeti regényírót ismeri Kemény Zsigmond bárót.

Pályája sok mozzanatában hasonlít Jósikáéhoz, akivel benső barátságban élt és akinek példája a regényírásra indította. Alvincen született, Alsófehérmegyében, 1814-ben. Erdély vadregényes vidékein és gazdag történelmi hagyományaiban nőtt fel. Itthoni jogi tanulmányai után a bécsi egyetemen orvosi és természettudományi előadásokat hallgatott, szorgalmasan látogatta a Burgszínház előadásait, ahol a romantika nagy alkotásai fejlesztették művészi fogékonyságát ; Goethe és Schiller költészetének mély ismeretét is ebben az időben szerezte. Magyarországra visszatérve erdélyi birtokain gazdálkodott, szabad idejét pedig történelmi és irodalmi olvasmányokkal töltötte. A politikai pályára lépve, Pestre költözött és a centralisták elveiért küzdő Pesti Hirlap szerkesztőségébe lépett. Mivel élénk részt vett a szabadságharc eseményeiben, a világosi fegyverletétel után egy ideig bujdosnia kellett, végre kegyelmet kapott. Az önkényuralom alatt írta regényeinek nagy részét, de a közvélemény irányítására is nagy hatással volt mint a Pesti Napló szerkesztője. Lapjában Deák Ferenc politikai irányának szellemében harcolt a nemzet alkotmányos jogaiért és az uralkodót kíméletre, a nemzetet nyugalomra intő cikkeivel segítette a kiegyezés létrejöttét. Tagja volt a kiegyezést megalkotó országgyűlésnek és híven kitartott Deák reális politikája mellett. A hetvenes évek elején a megfeszített munka visszahatásaként megrendült az idegrendszere és elborult az elméje. Pusztakamaráson halt meg 1875-ben.

Politikai röpiratai és hirlapi cikkei, amelyeket a magyar közéletnek mélyreható ismerete, széleskörű törté-

nelmi tudáson és az általános európai helyzet ismeretén alapuló biztos államférfiúi ítélet jellemez, a magyar hirlapírás fejedelmévé avatják. Történeti tanulmányai, különösen a két Wesselényiről és Széchenyi Istvánról írt jellemrajzok, eszmei gazdagságukkal, korfestő és léleklátó művészetükkel ragadják meg az olvasót. Irodalomelméleti és esztétikai dolgozatai (Eszmék a regény és dráma körül, Klasszicizmus és romanticizmus, Élet és irodalom), felfogásuk eredetiségével, szempontjaik emelkedettségével tűnnek ki és részben megértetik velünk Keménynek, mint regényírónak elveit és törekvéseit.

Szépirodalmi működése 1837-ben indult meg; ifjúkori kísérletezéseinek emlékei közül csak a *Gyulai Pál* című történeti regény jelent meg nyomtatásban (1847). Kéziratban maradt két történeti regénye, *Izabella királyné és a remete* és az *Élet és ábránd*. Az előbbi részben a francia romantika indítékainak felhasználásával azt a nagy küzdelmet vázolja, amely Erdélyben a királyné és Martinuzzi között a XVI. század ötvenes éveiben dúlt és a kor külső képének aprólékos rajzában Jósika hatását tükrözteti, de a jellemrajz mélységével és a tragikus mozzanatok iránt való érzékével már a későbbi Keményre mutat. Jósika hatása alól már az *Élet és ábránd*ban megszabadul. Ennek hőse Camoens, az eszményekért hevülő portugál költő, akit csalódásai az őrület szélére kergetnek. A valóság és a költészet, a magasbatörő vágy és köznapi érdek, a lángész és a prózai társadalom ellentéte, a művészet halhatatlanságának gondolata hatja át ezt a romantikus indítékokkal átszőtt regényt, amely azonban a hősök lelki életének gondos és valószerű elemzésével élesen elválik a korabeli romantikus regényektől. Harmadik töredéke, *A hirlapszerkesztő naplója*, társadalmi regénynek indult; hősének, az újságíró főúrnak jellemzéséhez a szerző a saját egyéniségéből is vett vonásokat.

A *Gyulai Pál* a realizmus felé hajtó romantika jellemző alkotása. Főhőse a fiatal Báthory Zsigmond fejedelemnek kegyence, akit hálaérzet kapcsol urához ; a hűségről vallott felfogása arra kényszeríti, hogy ábrándjait, sőt becsületét is feláldozza a fejedelemért, akinek trónját népszerű, daliás öccse, Báthory Boldizsár veszélyezteti. Hogy ezt törvénytelenségre, ragadtassa és így elveszítse, megöleti kedves emberét, a kalandor Sennot. De csalódik, mert Senno neje, aki rajongott jellemtelen férjéért, bosszút áll rajta ; a csapodár fejedelmet színlelt szerelemmel hálójába keríti és ráveszi, hogy leghívebb emberét, Gyulait végeztesse ki. Bár a regény bonyolult, változatos és érdekes mesét ad, mégsem ezek a tulajdonságai teszik értékessé ; Kemény érdeklődésének fő tárgya itt már az emberi léleknek gazdag világa, a bűnnek és erénynek titokzatos kapcsolata, a lelkiismeretben megszólaló erkölcsi törvény, amelynek szavát senki sem vetheti meg büntetlenül. Ellentétes jellemű egyének végzetes találkozása, az egyénnek természetével és hajlamaival össze nem férő viszonyok közé ékelődése, egyazon lélek mélyén küzdő ellentétes szenvedélyek összeütközése tragikus sorsok örvényeibe hajtja embereit. A magyar regényirodalomban első példáját nyujtja Kemény a bonyolult, különböző lelki erők összetételéből eredő jellemek művészi rajzának. Ugyanilyen gazdag szövedékű a kor is, amelylyel hőseit teljesen összeforrasztja. A XVI. századi Erdély állami élete, a feslett életű fejedelem udvara, a vallásfelekezetek harca, a renaissance bölcselet és a keresztény hit küzdelme a világnézetben alkotják elemeit.

Szerkezeti tekintetben a *Gyulai Pál*ban az írói nagyság kétségtelen jelei ellenére még sok a fogyatkozás, amelyektől Kemény későbbi regényeiben sem tudott egészen megszabadulni ; technikája kezdetleges, a cselekvény menete vontatott, a részleteket oly mértékben halmozza, hogy a főcselekvény nehezen fejlődik. Stílusa is

nehézkes és nem mindig magyaros. Az egészből hiányzik a remekműhöz szükséges összhang.

Következő történeti regénye, az *Özvegy és leánya* (1855), I. Rákóczi György idejéből veszi tárgyát. Szalárdi János Siralmas krónikája és Kemény János Önéletírása szolgáltatta hozzá az anyagot. A két Mikes-fiú, Kelemen és János elrabolja Tarnóczy Sárát, a vakbuzgó református özvegynek, Tarnóczynénak leányát, akit az özvegy nem akar a katholikus Mikes Kelemenhez nőül adni. Sára nem ellenkezik, mert azt hiszi, hogy János számára rabolták el, akit szívből szeret, de mikor megtudja, hogy Kelemen akarja feleségül venni, sértett önérzetében visszatér anyjához és ennek parancsára szerelem nélkül az öreg Haller Péter neje lesz. A nőrablókat az országgyűlés Tarnóczyné vádjára halálra és jószágvesztésre ítéli. De mielőtt ezt végrehajtanák, János a Sára nevének tisztaságáért vívott párbajban súlyosan megsebesül. Az özvegy kárörömmel közli ezt a hírt leányával, aki még mindig forró szerelemmel szereti Jánost és most kétségbeesésében öngyilkos lesz. Tarnóczyné még leányának halálát is bosszúvágyának kielégítésére akarja felhasználni; Mikesvárra siet, hogy megvigye a hírt és gyönyörködjék Mikesék fájdalmában. De ott nagy vigasságot talál, mert a fejedelem közben megkegyelmezett a fiúknak. A gonoszlelkű asszony nem bírja ki terveinek összeomlását, amelyet fanatizmusból és kegyetlen bosszúvágyból alkotott: erős felindulásában az ünneplő társaság előtt holtan esik össze.

Tarnóczyné, Sára és Mikes János tragikus életsorsa oly művészien fonódik össze a regényben, hogy egyik a másikat fokozza. Az a féktelen romantikus képzelet, amely előző regényeiben alig tűrte a szerkezet korlátait, itt fegyelmezettebbé vált; a kompozíció egységes, az érdeklődés középpontjában mindvégig a három főalak sorsa marad, a cselekvény pedig izgalmas drámaisággal

bonyolódik a katasztrófa felé. Megdöbbentő erővel fejlődik ki előttünk a lemondó szerelemnek és az önző anyai szívnek sötét tragikuma.

A *Rajongók*ban (1858) egy vallásos szekta, a szombatosok szerepelnek, akik a református vallást össze akarták egyeztetni a zsidó vallás tételeivel, és a XVII. században nagyon elterjedtek Erdélyben. A regény azt mutatja meg, miként lesz a vallásos hit a legtisztább erkölcsiségnek éltető elemévé, vagy az elvakult szenvedélyek martalékává — tűzzé, amely tisztít és nemesít, de amelyet az önző és nemtelen szándék sokaknak boldogtalanságára is felhasználhat. Két tragédia játszódik le a regényben. Kassai István, az öreg Rákóczi György fejedelem hatalmas kancellárja kegyetlen rendszabályokat hozat a szombatosok ellen ; ezektől reméli a rajongó felekezet vezérének, Pécsi Simon volt kancellárnak vesztét, aki leányát, Deboraht nem adta nőül Kassai unokaöccséhez, Elemérhez. Kapzsiságában azt reméli, hogy Pécsi hatalmas vagyonát az elkobzás után megszerezheti. Szőke Pistát, a szombatos papot, akiről kideríti, hogy az ő szökött jobbágya, arra kényszeríti, hogy elárulja hitsorsosait. A szerencsétlen ember megtántorodik, de később beleőrül lelkiismeretének mardosó szemrehányásaiba. Kassai is megbűnhödik, mert Elemért, aki meg akarja menteni Pécsit, félreértésből megölik a szombatosok ; Pécsi vagyonát sem kapja meg, sőt kénytelen kancellári állásáról is lemondani.

Kemény utolsó történeti regénye, a *Zord idő* (1862), Buda elfoglalásának idejét eleveníti meg, midőn a régi Magyarország felbomlik és a török lesz úrrá a hazában. Nem is igazi regény, hanem inkább hatalmas méretű korrajz, amely a nemzet hanyatlásának korát egyéneiben, az egyének jellemét tragikus küzdelmeikben vetíti elénk. A korrajzból kiemelkedő történetnek két szála van ; az egyik Komjáthi Elemér és Deák Dóra szerelme.

Elemér kedvesének meghitt családi köréből a török közeledésének hírére Budára siet, hogy a vár védelmében hírt, dicsőséget szerezzen és így méltó legyen az előkelő leányhoz. A török azonban csellel elfoglalja Budát, Elemért pedig meggyilkolja a démoni lelkű Barnabás deák, aki szintén féltékenyen szerelmes Dórába. A cselekvény másik szála Izabella királyné köré füződik, akit a török félretol és aki optimista tanácsadójával, Verbőczyvel együtt a mohamedán cselszövény áldozata lesz. Kemény megrázó erővel érezteti itt az egyének végzetszerű katasztrófája mögött a nemzet tragikumát, amelynek egyik fő forrása vezetőinek határtalan hiszékenysége és naív optimizmusa.

A *Zord időben* bontakozik ki leghatalmasabban Keménynek tragikus világfelfogása. Ennek gyökere kétségtelenül vallásának a predesztinációról vallott komor tanításából ered és a költő egyéni életsorsának csalódásokban, emberi és hazafias fájdalomban gazdag alakulásával erősödik. Mint művész, alkotás közben érezte a lelkében élő eszmény és a valóság közötti különbséget, mint ember csalódott szerelmében, nélkülözte a harmonikus családi otthon boldogságát, mint hazájának hű fia, átélte a nemzet legszebb reményeinek meghiusulását és legnagyobb szellemeinek, Széchenyinek, Vörösmartynak lelki összeomlását. Egyoldalúan sötét világkép alakult ki lelkében ; az egyén és a közösség sorsának intézésében egyre kevesebb szerepet juttat a szabadakaratnak és fontosabbat a végzet hatalmának, amely kénye-kedve szerint dúlja fel az emberi életet, bünteti a gonoszt, de sujtja a jót is. Hősei hiába küzdenek, gyengék a természetnek és a metafizikai világnak titkos erőivel szemben, sorsuk determinálva van, elkerülhetetlenül eléri őket a nemezis. A legfájóbb ebben a világrendben az a körülmény, hogy nemcsak az erkölcsi vétség elkövetőit, a jóhiszeműen tévedő nemes jellemeket, hanem még az egé-

szen ártatlanokat is eltiporja a végzet. Kemény művészetének nem ez a komor és kiábrándító világnézeti alap és költői hangulat az erőssége, hanem az a mód, amellyel a tragikus sorsokat fejleszti. Mindent megokol, a fejlődés egyes mozzanatai szervesen belekapcsolódnak egymásba és szükségszerű következetességgel hozzák létre a rendesen tragikus kifejletet.

Művészetének legegyénibb és legmaradandóbb értéke a jellemrajz. Ebben Kemény még Arany Jánost is fölülmúlja és eszközeinek finomságával és gazdagságával Shakespearere emlékeztet. Balzactól tanulta a lélekelemzés módszerét, de az alkalmazás merészségében felülmúlja mesterét. Balzac személyeiben egyetlen uralkodó érzés, szenvedély részletekbe ható analízise lep meg bennünket, míg Kemény a lelket a maga bonyolultságában mutatja be ; végtelen sok és gyakran ellentétes indulat, érzés, szenvedély küzd egymással ugyanabban a lélekben, s az író kikutatja, miként hatnak egymásra, hogyan gyengítik vagy fokozzák egymás hatását. Éles szemmel figyeli és rajzolja a lélek működésének testi reflexét, azt a titokzatos összefüggést, amely anyagtalan valóságunk és testünk között van. Igy jellemeit meglepően egyéníti, nem típusokat teremt, hanem élesen elhatárolt, plasztikus, húsból-vérből való embereket, akikben a mindnyájunkkal közös testi adottságok és lelki alaptulajdonságok sajátos összetételben vannak meg. Ez a jellemző módszer tehát nem idealizáló, hanem realisztikus ; Kemény a lélektani realizmus legnagyobb művésze irodalmunkban.

A történelem költői megelevenítésében külső és belső igazság jellemzi Keményt. Ő is mint Arany, gondosan vigyáz arra, hogy nemcsak a történelem ismert eseményeinek és szereplőinek rajzában, hanem még önálló leleményében sem kerüljön szembe a történeti tudattal. Alapos forrástanulmánnyal szerzi meg egy-egy kornak

ismeretét, a hiányokat, hézagokat pedig kiegészíti képzeletével, de úgy, hogy a történeti és költött elem szerves egységbe olvad regényében. A külsőségeken túl mindig a mult idők lelkét kutatja, s a korszak uralkodó eszméit az egyének és a tömegek érzéseiben, szenvedélyeiben tünteti fel. Nemcsak hőseit, hanem bennük és mögöttük a régmult korszakokat is egyéníti. A XVI. és XVII. századi Magyarországot és Erdélyt nagyobb hűséggel és igazsággal rajzolta meg regényeiben, mint bármely történelmi munka.

Abba a sajátos, külön világba, amelyet ennek a kiváló alkotó szellemnek regényköltészete jelent, fáradságos úton lehet bejutni. Stílusa minden jellemzetessége mellett is nehézkes és ma már régiesnek tűnik fel. Előadását a sok kitérés, a közbeszőtt elmélkedések súlyos eszmetömege akadályozza. Képei, hasonlatai, amelyeket rendesen nem a természetből, hanem a tudomány és művészet köréből vesz, az átlagosnál nagyobb műveltséget feltételeznek. A közönség nagy része pesszimisztikus világnézete miatt is mindig idegenkedett tőle. Mert Kemény ugyan lélektanilag gondosan megalapozza hőseinek tragikumát és megrázó erővel hirdeti általuk az erkölcsi törvény szentségét, de nem ad hitet a boldogsághoz való jogunkhoz, reménytelennek rajzolja az eszményekért való harcot, és szétfoszlatja ábrándjainkat. Igy tehát nem tud közel jutni szívünkhöz, csak művészetét csodáljuk. Ez már Keménynek, az írónak tragédiája.

9. §. *Jókai Mór.*

A népies nemzeti költészet szellemében újította meg a szépprózа nyelvét a legnagyobb magyar mesemondó, a legolvasottabb hazai regényíró: Jókai Mór.

Régi nemesi családból született Komáromban, 1825-ben. Pápai diák korában benső barátságot kötött Petőfi-

vel. Ügyvédi oklevelének megszerzése után az írói pályára lépett. Első regénye, a Hétköznapok (1846), megalapozta hírnevét. Petőfivel együtt része volt 1848 március 15-én a pesti események intézésében. Ebben az évben vette nőül Laborfalvi Rózát, a híres színművésznőt. Mivel lelkesen résztvett a szabadságharc eseményeiben, az önkényuralom beköszöntésekor halálra ítélték és csak feleségének segítségével menekült meg. Midőn az írók kegyelmet kaptak, és elhagyhatta vidéki rejtekhelyét, Pestre költözött és rendkívül termékeny írói munkát végzett. Regényei, elbeszélései, színdarabjai és költeményei sűrű egymásutánban jelentek meg és bízó, reménykedő hangulatukkal, a mult nagy emlékeinek költői képeivel ébresztően hatottak az elnyomott nemzetre. A kiegyezés után a politikai életben is résztvett, lapokat szerkesztett és mint kormánypárti képviselő az országgyűlésnek hosszú időn át tagja volt. Írói működésének félszázados jubileuma alkalmával (1896) az egész ország ünnepelte, összes munkáit kinyomatták és fényes nemzeti ajándékban részesült. Élete végén a főrendiháznak is tagja volt. Lankadatlan erővel dolgozott 1904-ben bekövetkezett haláláig.

Jókaiban korán felébredt írói kedve. Első sikerét még kecskeméti diák korában aratta a *Zsidó fiú* című történeti drámájával, amely az Akadémia egyik pályázatán dícséretet nyert. A színműírás később is gyakran csábította és különösen az elnyomatás korában és a kiegyezés éveiben sikerrel adták több darabját. Színműveiben az életet romantikus túlzásokkal ábrázolja, de jó magyar nyelvük és hatásos jeleneteik miatt figyelmet érdemelnek *(A szigetvári vértanuk)*. Regényei közül is átdolgozott egyeseket színdarabbá (Az arany ember, Fekete vér). Újabban Hevesi Sándor dramatizált néhányat.

Igazi működési területe azonban a regényírás. Termékenységben nemcsak nálunk, hanem a világirodalom-

ban is az első helyek egyike illeti meg. A szabadságharcig igazi nagyszabású regényt nem írt, inkább novellákat, amelyekben Vajda Péter hatása alatt a mesés keletre, vagy a messze multba kalandos tárgyakért. Ragyogó képzelet, színes előadás jellemzi ezeket a műveit, de feltűnnek hibái is: az alakító műgond hiánya, a szertelen túlzás, a lélektani követelmények megvetése. A külföldi irodalomból láthatóan Victor Hugo és Sue romantikája hatott képzeletére és írói modorára. Fejlődésére a negyvennyolcas idők élményei voltak döntő hatással. Maga is résztvett a nemzet önvédelmi harcának minden dicsőséges és gyászos mozzanatában, és annyira szívéhez nőttek ezek az idők, hogy valósággal a nemzet hőskorát látta bennük. A szeme előtt lejátszódó események a romanticizmus irányából a valószerűség felé térítették képzeletét. Erősödött történeti érzéke, amely a képzelet teremtette mult helyett a valósággal megtörtént históriai események költői feldolgozására ösztönözte.

Pályájának ez az újabb mozzanata Jósika hatása alatt írt történeti regényekkel kezdődik *(Erdély aranykora, Törökvilág Magyarországon, A janicsárok végnapjai)* és három legnépszerűbb regényében *(Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Az új földesúr)* érte el fejlődésének tetőpontját.

Az *Egy magyar nábob* (1854) a közelmultból vette tárgyát. Főhőse az öreg Kárpáthy János, aki léha tivornyázással tölti napjait iszákos naplopók társaságában, míg unokaöccse és egyetlen örököse, Abellino, Párisban szórja a pénzt. A magyarságot lenéző Abellino addig keseríti durva tréfáival az öregurat, míg ez újra megnősül, fia születik és ezzel megsemmisíti az anyagilag teljesen tönkrejutott unokaöccs minden örökösödési reményét. A nábob neje, Mayer Fanny, egyszerű, de nemeslelkű polgárleány, aki híven ragaszkodik öreg férjéhez, jóllehet Szentimrey Rudolf grófba szerelmes. Fia születése életébe kerül, férje is hamarosan meghal, a fiút, Zoltánt

pedig Szentirmayék nevelik fel. A regény folytatása a *Kárpáthy Zoltán* (1854), a fiú sorsát beszéli el, aki jellemes és tehetséges ifjúvá serdül, de Abellino és gonosz jogtanácsosai aljas eszközökkel meg akarják fosztani nevétől és örökségétől. Megrágalmazzák, hogy ő tulajdonképen Szentirmay fia és így nincs joga a Kárpáthy vagyonhoz. De az igazság győzedelmeskedik, a rágalmazók megbűnhödnek, Zoltán pedig elveszi szerelmét, Szentirmay Katinkát. E két regény eszmei rokonságban van Fáy Bélteky házával; a nábob és környezete a régi Magyarország nemességének képviselői, akik szellemi elmaradottságukban önző kedvteléseiknek élnek és nem ismerik hazájuk és a közügy iránt tartozó kötelességüket. Szentimrey grófban és Kárpáthy Zoltánban viszont az a típus jelenik meg előttünk, amely Széchenyi hatása alatt a nemzeti reform nagy munkájába állította erejét, tehetségét és műveltségét.

Az új földesúr (1863) Jókainak legharmonikusabb, legművészibb alkotása. Két családnak története fonódik benne össze. Az egyiknek feje egy régi szabású magyar földesúr, Garanvölgyi Ádám, aki idősebb kora ellenére derekasan végigküzdötte a szabadságharcot, az elnyomatás éveiben pedig teljesen visszavonult otthonába, hogy ne kerüljön érintkezésbe az önkényuralom rendeleteivel és hivatalnokaival. A szomszédja egy nyugalmazott osztrák tábornok, Ankerschmidt lovag, aki megvette a Garanvölgyi birtok egy részét. Az öreg magyar úrnak van egy derék unokaöccse, Aladár; ez Kufsteinben raboskodik, mert hősiesen kivette részét a szabadságharcból; a tábornoknak pedig van egy kedves leánya, Eliz, aki titokban magyarul tanul, mert nagyon megszerette a tiszamenti szép magyar vidéket, a földet, amelyen él és derék lakóit. A cselekvény bonyodalmai folyamán Ankerschmidt is egyre közelebb kerül érzelmileg a magyarsághoz, végül egészen megmagyarosodik, közbenjár a fiatal

Garanvölgyi kiszabadítása érdekében, aki hazatérése után megszereti és elveszi az új földesúr leányát. A regény a magyar föld átalakító erejét rajzolja; problémáját, hogy hogyan lesz a lélekben tőlünk teljesen idegen, a szabadságharc alatt ellenünk küzdő osztrák katonatisztből lelkes magyar hazafi, lélektani igazsággal és meggyőzően oldja meg. Mindvégig lebilincselő, érdekes meséje bővelkedik hangulatos jelenetekben, alakjai valószerűek és rokonszenvesek. Festői, színes tájképek váltakoznak a háttérben. Az osztrák rendszer uralmának és az elnyomott magyarság magatartásának hű rajzát adja ez a szerkezet tekintetében is egységes regény.

Ezen legsikerültebb művei után szakadatlan sorban jelentek meg Jókainak történelmi, társadalmi és politikai regényei: legszívesebben a szabadságharc korát eleveníti meg *(Politikai divatok, A kőszívű ember fiai, Egy az Isten, A tengerszemű hölgy)*, de a magyar történelem más korszakai is foglalkoztatják képzeletét, a középkor *(Minden poklon keresztül, Bálványos vár)*, a felvilágosodott abszolutizmus időszaka *(Eget vívó asszonyszív, Rab Ráby, Az elátkozott család)*, és különösen a török uralom ideje. Legtöbb regénye magyar földön játszódik, ritkán viszi a cselekvényt külföldre. Merész képzelete még a jövő történetének titkait is kutatta. *A jövő század regényé*ben (1873), megálmodja a világháborút és a bolsevizmust. Bár későbbi regényeiben egyre feltűnőbbek fogyatkozásai, nem fékezi csapongó képzeletének túlzásait, nem törődik a lélektani és történeti hűséggel és a hatásnak minden művészi követelményt feláldoz, még öreg korában is alkot egy olyan regényt, amelyben tehetsége folt nélkül ragyog. A *Sárga rózsa* (1893) a magyar Alföld régi jellegzetes alakjait, a hortobágyi puszta eredeti világát megragadó képekben őrzi meg a jövő számára. Decsi Sándor, a csikós és Lacza Ferkó, a gulyás egy leányt szeretnek: Klárit. A két vetélytárs udvarlását egyformán elfogadja az ingatag leány.

Kitűnő lélekismerettel rajzolja Jókai, miként gyülemlik fel az indulat a két legényben, hogy végül kirobbanjon abban a pusztai párbajban, amely az alattomos gulyás vesztével végződik. Az önérzetes csikós faképnél hagyja a leányt és elvágtat a viharos rónán.

A *Sárga rózsa* volt Jókainak utolsó írói diadala. Aggkori alkotásai jellegzetes képviselői a tárcaregény műfajának, amely a rohamosan fellendült napi sajtó szükségleteit elégíti ki és az érdekkeltés eszközeiben nem válogatva, nem esztétikai célokat szolgál, hanem pusztán szórakoztatni akar.

Jókait novellaíróink között is előkelő hely illeti meg; kisebb széppprózai alkotásaiban több a valószerűség, mint regényeiben és mivel itt nem kell részletes lélekrajzot adnia, alakjai sokszor igazak és élethűek. Novellagyűjteményei közül legnépszerűbb a *Dekameron*, hosszabb elbeszélései közül a *Kedves atyafiak* és *A debreceni lunátikus*. Humora és komikus tehetsége kisebb elbeszéléseiben is bájosan érvényesül.

Jókai regényköltészetének alapja: romanticizmusa. Ereje és gyengesége, erényei és hibái ebből az alaptulajdonságából származnak. Victor Hugo, Sue és Dumas voltak a mesterei, de csak annyiban hatott rá a francia romanticizmus, hogy tudatosabbá vált művészetében mindaz, ami a romantika lényege, elsősorban az érdekfeszítő mesére való törekvés, a képzelet jogának határtalan érvényesítése. Egyetlen célja a gyönyörködtetés; ezt szolgálja nála minden tényező, ennek van alárendelve minden más szempont. Képzelete, leleményessége a világirodalomban is párját ritkítja. Sem az idő, sem a tér korlátai nem akadályozzák képzeletének csapongását; kifogyhatatlan a csodálatos, megkapó, lebilincselő mesék kitalálásában. Tapasztalatainak, élményeinek, olvasmányainak gazdag tárházából veszi hozzájuk az anyagot, de fantáziájában minden átalakul, új színt és fényt

nyer, egy költött világ alkotórészeivé válik. Mint a magyar népmesék szerzői, Jókai sem törődik a meglevő világrend törvényeivel és maga is gyönyörködik a rendkívüli, kalandos és fantasztikus történetekben, amelyeket hallgatói mulattatására kieszelt. A történelem tényeivel, adataival is önkényesen bánik; hiányzik az érzéke a mult szelleme, a kor lelke iránt. Azért nemcsak hogy nem fejlesztette tovább ezt a műfajt, hanem lesülyesztette újra Jósika színvonalára. A kor festésén is képzelete uralkodott. Csak akkor ad megbízhatóbb korrajzot, ha a közelmult eseményeit választja tárgyul. De a társadalom életének mélyebb ismeretéről ezekben sem tesz tanuságot. Nem érdeklik az emberi léleknek vívódásai, küzdelmei, rejtett erői, csak a fordulatos, hatásos, meglepő mesére fordítja gondját. Az eseményeket nem indokolja, nem kapcsolja belső összefüggésben egymáshoz, de oly fordulatosan tér át egyik mozzanatról a másikra, annyira izgalomban tartja a részletekkel az olvasót, hogy elhitető művészetével egészen uralkodik képzeletén. Egyik leghatásosabb művészi fogása, hogy szereti tárgyát hozzákapcsolni a nemzet életének emlékezetesebb eseményeihez, vagy olyan elemi csapáshoz, amelynek emléke még élt a köztudatban; így szerepel regényeiben az utolsó nemesi felkelés *(Névtelen vár)*, az olasz háború *(Egy az Isten)*, az 1763-iki komáromi földrengés *(Az elátkozott család)*, az 1838-as pesti árvíz *(Kárpáthy Zoltán)*, a Tisza áradása *(Az új földesúr)*. Lírai hangulatú magyar tájképei képzeletének elbűvölő fényével elárasztva illeszkednek bele regényeibe; a Bükk, a Hortobágy, Kúnság, Erdély, Tisza és az Alduna szépsége romantikus megvilágításban elevenedik meg előttünk.

Előadó művészetének varázsát fokozza nyelve és stílusa. Szókincse minden más magyar írónál gazdagabb és legbővebben használja fel a népnyelvet. Stílusa könnyed, eleven és szemléletes, közvetlen és fesztelen, mint

Petőfié. Egyszerűségében is sokszínű, változatos és bájos. A szépprózai stílust a művészetnek olyan magas fokára emelte Jókai, hogy hatása alól a későbbi szépírók legnagyobb része nem tudott szabadulni. A népies nemzeti irányt a széppróza stílusában ő vitte diadalra.

Értékes elem költészetében derűs humora, amely gyakran felcsillan műveiben, és amely az emberi félszegségeken, fonákságokon és gyengeségeken nem gúnyos keserűséggel, hanem szelíd mosolygással síklik el. Jóízű élcekkel, tréfákkal és adomákkal is gyakran deríti fel olvasóit még komoly regényeiben is. Érzelmes ellágyulással és szeretettel nézi a szenvedőket és elnyomottakat és jószívű részvétével könnyeket tud fakasztani. Különösen ezzel a sajátságával lett a női közönség dédelgetett írójává.

E sok fényes tulajdonság azonban nincsen árnyék nélkül. Amint kiszabadulunk abból a bűvös világból, amelybe Jókai tüneményes képzelete elragadott bennünket, gyakran kiábrándultan érezzük, hogy élményünk alig volt több szép álomnál. Lelki gazdagodást keveset nyújt ez a költészet. Az írónak nincs tartalmas, egységes világnézete. Az élet metafizikai értelme nem vonzza, sem a történelemben, sem saját korának társadalmi életében nem látja meg az örök emberit, a szociális problémák kínos vajúdását, a nagy ellentéteket, az eszményiség és anyagiasság harcát. Felületes, naív optimizmussal szemléli a világot és színes, de csalfa ábrándokba ringatja olvasóit. Vallási és bölcseleti elmélkedései megdöbbentően felszínesek ; a katholikus egyház történetéről, intézményeiről, tanításáról és személyeiről a közönség kritikátlan és fogyatékosabb műveltségű része sok balvéleményt és valótlanságot tanult Jókai regényeiből. Szellemeskedéseivel gyakran kegyeletes érzéseket bánt és sért. Erkölcsi érzéke különösen öregkori regényeiben az erotikus hatások keresésétől sem tartja vissza ; fantáziája

élénken kiszínezi az érzéki jeleneteket, bár ebben a tekintetben regényeinek nagyobb része kifogástalan. A nőről és szerelemről való felfogásában nem egyszer erősen eltávolodik a keresztény etika elveitől.

Jellemábrázolásából hiányzik az esztétikai hatás legelemibb követelése, a lélektani igazság. Hőseit ugyan gondosan leírja külső megjelenésükben, de mint kész és befejezett egyéniségek jelennek meg és a cselekvény folyamán nem alakul, nem fejlődik jellemük. Főhősei vagy rendkívül nemes, minden testi és lelki kiváltsággal, eszményi szépséggel, bátorsággal, tudással felruházott férfiak és nők, vagy ördögi aljassággal, gonoszsággal és hitványsággal bélelt kalandorok és démonok. Egyoldalúan idealizált alakjainak természetesen nincs valószerű, igazi lelkiéletük, cselekedeteiket nem előzik meg belső töprengések, vívódások, elhatározások, tetteik indokolatlanok. És mégis rokonszenvesek, mert az író a magyar életből vett vonásokat eszményít bennük, külsőleg magyarokká teszi őket. Viszont amikor mellékalakjaiban a magyar népi életnek jellegzetes alakjait jeleníti meg rövid időre, a csikóst, gulyást, hajdút, parasztot vagy a pusztai betyárt, felejthetetlenül élethű és igaz képet tud rajzolni.

A szerkesztésnek Jókai nem volt művésze ; a cselekvény egységére nem ügyel, az epizódokban messze elcsapong a tárgytól, az érdekfeszítő részleteken nem uralkodik az író biztosan irányító keze. Kisebb elbeszélései között ellenben sok befejezett, zárt, harmonikus szerkezetű alkotás akad. Ezek Jókai művészetének legbevégzettebb és legbájosabb emlékei.

10. §. A szépprózа többi művelői.

Regény- és novellairodalmunk, amely Jósika, Eötvös, Kemény és Jókai munkásságában európai színvonalra emelkedett, rajtuk kívül még sok érdemes munkással

gazdagodott a nemzeti klasszicizmus korában. A politikai dermedtség időszakán túl, a hírlapok, folyóiratok elszaporodásával nagy fellendülést látunk az elbeszélő műfajokban. Íróinkat eleinte különösen Jókai példája vonzotta ; a romantikus ízlés a kiegyezésig megtartotta uralkodó szerepét és csak fokozatosan engedett a realizmus európai áramlatának. Ez az utóbbi irány ebben az időben már virágkorát élte a külföldön, különösen az angol (Dickens, Thackeray, George Elliot), orosz (Tolsztoj, Turgenyev, Dosztojevszkij) és francia (Stendhal, Balzac, Flaubert, Daudet) irodalmakban. Terjedését a természettudományi világfelfogás megerősödése magyarázza, amely nemcsak az emberi gondolkodásmódot alakította át, hanem a költészetről való felfogást is módosította. Az irodalomnak alkalmaznia kellett azokat az eredményeket, amelyekre a tudomány az élet törvényszerű megismerése folytán jutott ; a közönség a képzeletre ható romantikus mese helyett szívesebben kezdte látni az emberi léleknek, a társadalmi és politikai életnek részletekbe ható, analitikus rajzát. A valóságérzék erősödése azonban egyoldalú fejlődés volt ; az érzékelhető realitásokkal szemben meggyengült az érzékfölötti valóságokkal szemben való fogékonyság, az ideális javak áldozatául estek a materializmusnak. Mivel ez a pozitívista világfelfogás nem adhatta meg az élet értékének megnyugtató magyarázatát, az önmagát és a társadalmat számtalan kínzó problémájával elemző ember a látszólagos értelmetlenségek, ellenmondások és igazságtalanságok tömkelegébe jutott, amelyekkel szemben kénytelen volt a szkepszis vagy a pesszimizmus álláspontjára helyezkedni. Regényirodalmunk a kiegyezés után e világnézeti és stílusbeli változásnak mind több nyomát viseli magán ; az íróvilág és a közönség lelkébe gyökerezett romanticizmust és idealizmust azonban az új irány sohasem tudta egészen kiszorítani. Az uralkodó műfaj a társadalmi és

politikai regény ; a történeti regények száma csekélyebb és esztétikai értékben is jelentéktelenebb.

A romantikus irányú írók közül népszerű volt az ötvenes évek humoristája, a fiatalon elhúnyt *Beöthy László* (1826—1857) ; természete és hajlama a víg hangnemre utalta ; rövid, vázlatos elbeszéléseit, könnyed humoreszkjeit *(Lacikonyha, Puncs)* nagyon szerették ; a francia romanticizmus hatása alatt álló társadalmi regényében *(Goldbach & Comp.)* a bűnös fővárosi társadalom képét, öröklött hajlamok és a környezet romboló hatását mutatja be egyoldalú megvilágításban. *Degré Alajos* (1820—1897) is a francia romantika szélsőséges eszközeinek alkalmazásával írta történelmi *(Salvator Rosa)* és társadalmi *(Kék vér, Itthon)* regényeit, ez utóbbiakban korszerű kérdéseket fejteget irányzatos, néha szatirikus éllel ; emberábrázoló ereje nincs, de könnyed és kellemes stílusban ír. *Péterfalvi Szathmáry Károly* (1831—1891) Jósika majd Jókai nyomdokán haladt ; egyik legszorgalmasabb művelője a történeti *(A magyar hon fénykora, Bethlen Gábor ifjúsága)* és politikai regénynek ; korrajza külsőséges, lélekábrázolása gyenge, bő leleményű képzelete fegyelmezetlen, előadása nehézkes és színtelen, azonban mozgalmas cselekvényt tud költeni, amely miatt inkább az ifjúság köréből kerültek ki olvasói. *Abonyi Lajos* (1833—1898), igazi nevén Márton Ferenc, Jókai tanítványa ; történeti és társadalmi regényeiben féktelenül tobzódik a romantika ; legjobb regénye, *A mi nótáink* (1864), sokágú és bonyolult meséjében eleven korképet nyújt ; a vidéki nemesek, a nép, a betyárok világa, a vármegye gyűlései, tipikus alakjai, az úri családok szórakozásai és a falu mindennapi élete érdekes cselekvényben megjelenítve és a valóság színeiben bemutatva tárulnak fel előttünk. Elbeszélései a magyar népvilágból sarjadzanak ki ; természetes, tiszta és romlatlan nyelve, egyszerű és magyaros stílusa jobb elbeszélőink közé sorozzák. *Pálffy Albert*

(1823—1897) eleinte Jósika nyomain járt, később Jókait választotta mintaképül. Romantikus lélek, de képzelete szegényes, nem tud érdekkeltő mesét formálni; egyszerű bonyodalmakat ad és gondosan ügyel a szerkezet kerekségére. Stílusa nem színes, de magyaros szellemű, előadását helyenkint kedves humorral élénkíti. A történeti és társadalmi regényt egyaránt művelte; legharmonikusabb alkotása, az *Anya és grófné* (1886) a társadalmi ellentétekből, a különböző osztályok eltérő felfogásából fejlő küzdelmekbe és a kor politikai mozgalmaiba világít vele. *A régi Magyarország* (1894) regényes korrajzában jellemző és hű képet nyujt Kossuth korából, a konzervatívok és liberálisok küzdelmeiről, Metternich uralmának erőszakosságáról és a márciusi eseményekről.

A XIX. század második felének Jókai mellett legnépszerűbb írója *Vas Gereben* (1823—1868), családi nevén Radankovics József. Jogot végzett és egy darabig mint ügyvéd működött, később azonban egészen az irodalomnak élt; munkásságának javarésze az abszolutizmus korához kapcsolódik. Tudatos tervszerűséggel dolgozott élete feladatán: regényes korrajzokban akarta megörökíteni a közelmultnak azokat a művelődési és politikai eseményeit, eszméit és törekvéseit, amelyek az utolsó nemesi fölkeléstől a szabadságharcig vezettek. Regényeinek nagy része időrendben sorakozik egymás mellé és így lazán összefüggő történeti tableaut nyujt *(Régi jó idők, Nagy idők, nagy emberek, A nemzet napszámosai, Egy alispán)*; két regénye *(Garasos arisztokrácia, Pörös atyafiak)* a jelenben játszódik le, egy pedig a történeti multban *(II. József császár kora Magyarországon)*. Műveiben megjelennek a kor vezető egyéniségei, a konzervatívok és liberálisok küzdelmei, kultúrtörekvéseink vajúdásai, a régi romjaiból új életre serkent ifjú Magyarország. Alkotásai nem mind harmonikus, művészi regények, sikerük magyarázata a részletekben rejlik.

Vas Gereben regényei a cselekvény, korrajz, jellemábrázolás és lélekfestés tekintetében súlyos fogyatkozásokban szenvednek. Nincs érzéke a művészi szerkesztés iránt, a cselekvény lazán összefüggő epizódokból tevődik össze; fantáziája, leleménye szegényes, sohasem sző gazdag bonyodalmú, változatos mesét. A korrajz töredékes és pusztán a külső élet képét mutatja be, közte és a főcselekvény között hiányzik a szerves kapcsolat. A lélek világába nem tud behatolni, alakjainak belső életéről, érzelmeikről, indulataikról és szenvedélyeikről semmit sem tudunk meg. A következetesen fejlesztett jellemábrázolást meg sem kísérli; épen a főhősök egyéniségéről csak halvány, elmosódó képet nyerünk.

E fogyatkozásokat azonban ellensúlyozzák írói erényei. Jószemű megfigyelő, erős érzéke van az élet apró, de jellemző mozzanatai iránt és a sovány főcselekvénybe a reálisan felfogott, érdekes epizódok változatos és eleven sorát illeszti be. Főhőseinek színtelen alakjaival szemben éles és hű pillanatfelvételeket tud adni epizódfiguráiban; a magyar életnek számos tipikus alakja nyüzsög regényeiben és nyomul be felejthetetlenül emlékezetünkbe. Írói sikerét előmozdította ötletessége; a legkitűnőbb magyar anekdotázók egyike: csattanó élcek, bohókás ötletek, tréfák és anekdoták teszik kedvessé előadását. Stílusa gyökeresen magyaros, fordulatos, bővelkedik képekben és hasonlatokban, színes és egyéni; Jókai mellett Vas Gereben korának legjobb stilisztája. Alakjait mindig a maguk nyelvén beszélteti, alkalmazkodik hozzájuk; a parasztok, prókátorok, nemesek eljárását és nyelvét egyaránt kitünően ismeri. Megkapó az a lélek, amely minden művét áthatja: izzó fajszeretete, rajongása, amellyel a magyar nemzeten, a hazai földön és népen csüngött: olyan érték, amely megérdemli az utókor elismerését.

A kiegyezés utáni időben szépirodalmunk iránya a költői realizmustól külföldi, különösen angol, orosz és

francia hatásra a szélsőbb realizmus felé való elhajlást mutat. Angol nyomon jár *Tolnai Lajos* (1837—1902), igazi nevén Hagymássy Lajos regényköltészete. A magyar társadalmi regényben ő valósította meg a következetesen alkalmazott realizmust. Tolnai a társadalommal és önmagával meghasonlott egyéniség; sivár pesszimizmus, rideg embergyűlölet hatja át. Mint mestere, Thackeray, ő is a «hiúság vásárának» látja az életet, önzőnek, aljasnak és elvetemültnek az embert. Lélektani és társadalmi regényei majdnem mind a falusi és kisvárosi élet talajából sarjadnak ki; parasztok, kispolgárok, köznemesek és főurak szerepelnek bennük; meséjük nem kelt nagyobb érdeket, az írónak főgondja a lélekrajzon és a társadalom festésén van. Legjobban elgondolt regénye *A polgármester úr* (1885); főhőse egy kisváros polgármestere, akit gerinces egyénisége összeütközésbe sodor önérdeket hajhászó környezetével. Elhagyja állását, Pestre megy lapszerkesztőnek, azonban elveihez való ragaszkodása ellene fordít minden politikai és irodalmi pártot, lapja megbukik, maga pedig nyomorba jut. Színésznek csap fel és mint ilyen, társulatával elkerül szülővárosába, nagy sikert arat, azonban játék közben lelki fájdalmában megőrül. A mese alapgondolata az, hogy az egyeneslelkű embernek romlott közéletünkben el kell buknia, ezt a tragikus kifejletet azonban Tolnainak nem sikerült hőse jellemből kifejlesztenie. Ugyanez a motívum visszatér más regényeiben is és alkalmat ad az írónak arra, hogy társadalmunk iránt való ellenszenvét a kegyetlen szatira, epés gúny, vagy a megvetés hangján ostorozza. Elvakultságában az emberi lélekben csak a rútat és visszataszítót látja meg, azért alakjainak jellemét rendesen eltorzítja; jóság, tisztesség, lelki nemesség szinte ismeretlen fogalom előtte. Rideg világnézete elidegeníti az olvasót, pedig vannak értékes írótulajdonságai: eredeti egyéniség, magyaros észjárás, gyökeres, erős, kifejező

nyelv, színes, választékos, tömör és minden helyzethez alkalmazkodó stílus.

Ugyancsak az angol realizmus (Thackeray) hatása alatt írta *Beöthy Zsolt* (1848—1922) egyetlen regényét, a *Kálozdy Bélát* (1875), amely egy férfi sorsát mutatja be az élet forgatagában a valóság hű színeivel; főhősében Beöthy egy összetett jellemnek igaz és művészi rajzát adta.

Az orosz realista irodalom hatása jelentkezik *Vértesi Arnold* (1836—1911) elbeszélő műveiben. Rendkívül termékeny író volt: közel félszáz regényt és másfélezer novellát írt. A főváros élete, a vidéki kisemberek, hivatalnokok és a középnemesség sorsa foglalkoztatja társadalmi regényeiben; fájó szívvel rajzolja a gentrynek, e negymultú és jobb sorsra érdemes társadalmi osztálynak elszegényedését, züllését és pusztulását. Magyar levegőjű történeteiben a nemzetien jellegzetes alakok hosszú sorát szerepelteti atársadalom minden rétegéből. Világképe sötét tónusú, felfogása pesszimisztikus: a társadalom züllöttsége, a nyomor és szenvedés még a becsületes embert is romlásba kényszeríti. A francia lélektani, analitikus regény első tipikus hazai példáját *Toldy István* (1844—1879) alkotta meg *Anatole* (1872) című egyetlen regényében; egy ifjú szerelmi csalódását, kiábrándulását és öngyilkosságba vezető elfásultságát rajzolja meg benne; a megoldás nem megnyugtató, de a szerző mélyen belevilágít hőseinek vergődő lelkébe.

Érdemes elbeszélők még e korban: *Pákh Albert* (1823—1867), aki éleven és humoros életképeiért volt népszerű; *Balázs Sándor* (1830—1887), vonzó előadású vidám novellák szerzője; *Vadnay Károly* (1832—1902), a Fővárosi Lapok szerkesztője, akit finom ízlésű, tiszta erkölcsi légkörű novellái és regényei miatt kedvelt a hölgyközönség; *Ágai Adolf* (1836—1916), korának legszellemesebb tárcaírója; *Győry Vilmos* (1838—1885), novellaíró és kiváló műfordító (*Frithjof-monda, Don Quijote*) és *Bérczy Károly*

(1823—1867), aki művészi novelláin (*Életutak, Gyógyult seb*) kívül Puskin *Anyéginjének* remek fordításával szerzett maradandó érdemet.

11. §. Szigligeti Ede és a népszínműírók.

Drámairodalmunk a lassú és fokozatos fejlődés ellenére sem mutathat fel e korban a líra és epika diadalaihoz hasonló eredményeket. Vörösmarty követői a nyelv költőiségére, ragyogó dikcióra törekvésük közben megfeledkeztek a színpadi hatás feltételének, az igazi drámai cselekvénynek követelményéről; pezsgő élet helyett deklamáció uralkodott darabjaikban. Ezért a közönség szívesebben látta az érdekfeszítő, izgalmas jelenetekben bővelkedő, indulatoktól és szenvedélyektől fűtött francia romantikus drámákat, a mozgalmas és látványos német tündéries vígjátékokat, vagy ezeknek magyar utánzatait. Az irodalmiság igényét a színi hatás eszközeivel a legtermékenyebb magyar drámaíró, *Szigligeti Ede* egyeztette össze sikeresen. Szigligeti negyven éven keresztül látta el eredeti darabokkal a Nemzeti Színház műsorát és megalapította a majdnem félszázadig virágzó népszínművet.

Nagyváradon született, 1814-ben; családi neve Szathmáry József. Már fiatal korában nagy érdeklődést mutatott az irodalom és színészet iránt. Atyja a kitünően tanuló fiút papnak szánta, de mivel erre a hivatásra nem erőltethette, mérnöki tanulmányokra fogta; a Körösszabályozásnál végzett hosszas gyakorlat után Szigligeti Pestre jutott, hogy a mérnöki oklevelet megszerezze. Ehelyett azonban kóristának állt be, amivel atyja engesztelhetetlen haragját vonta magára. Kénytelen volt letenni az ősi családi nevet és művésznévvel felcserélni. Mint színész nem nagyon érvényesült, de megismerte a színpad világának minden titkát és értékesítette darabjai-

ban, amelyekkel mindjárt kezdetben jelentős sikereket aratott. A Nemzeti Színháznak rendezője, dramaturgja, majd titkára és igazgatója lett s hosszú ideig vezette ezt a fontos nemzeti intézményünket. Mint színműíró, nálunk páratlan tevékenységet fejtett ki; több mint száz eredeti darabot írt és életében több mint ezer estén szerepeltek művei a Nemzeti Színház műsorán. Érdemekben és kitüntetésekben gazdag életpályáját 1878-ban fejezte be.

Szigligeti a dráma minden válfaját művelte és mindegyikben teremtett maradandót. Rendkívül termékeny, gazdag leleményű színműíró; nem kutatja az életnek mélyebb problémáit, sőt szinte érzéketlen irántuk; ellenben könnyen megtalálja a történelemben és a mindennapi életben a drámailag értékesíthető tárgyat s a benső vajúdás alkotó láza nélkül, inkább hideg és biztos számítással önti hatásos színpadi formába. Nem az ihlet, hanem a számító okosság vezeti; eljárásában idővel bizonyos begyakorlott készség nyilatkozik, amely csalhatatlanul biztosítja számára a közönség tapsait. A cselekvény érdekessége, élénksége, ötletes fordulatossága mellett kevesebb gondot fordít a következetes jellemfejlesztésre és a stílus költőiségére; nyelvéből hiányzik a drámai erő, szín és a lendület. Nagy érdeme azonban egész drámai világának magyarsága; a hazai történelem és saját korának magyar élete és alakjai elevenednek meg darabjaiban.

Munkássága a francia romanticizmus hatása alatt indult és ennek az iránynak nyoma különösen történeti szomorújátékaiban érezhető mindvégig. Ezek közül a *Gritti*, *Béldi Pál*, *A fény árnyai* és *A trónkereső* tartották magukat legtovább a színpadon. Legjobb tragédiája *A trónkereső* (1867), amelyet az Akadémia is megkoszorúzott. Hőse, Borics, azt hiszi magáról, hogy ő Kálmán király törvényes fia, joga van a magyar trónra és midőn a II. Béla uralmával elégedetlen magyar urak küldöttsége felajánlja neki

a koronát, hadba száll vélt jogának érvényesítéséért. Egy másik magyar küldöttség a nádor vezetésével a Boriccsal szövetkezett lengyel urak jelenlétében a trónkövetelő elé tárja azt az okmányt, amelyből kiderül, hogy anyja hűtlen volt, származása tehát törvénytelen, követelése alaptalan. A lengyelek erre elfordulnak tőle, Borics azonban igazában bizakodva és anyja megrágalmazói ellen boszszúra gyúlva, tovább harcol. Szövetkezik a kúnokkal, de midőn szerelemféltő neje, Judit a trónkövetelő anyjának bűnvalló levelét eléje tárja és bebizonyítja igényének tarthatatlanságát, Borics erkölcsi létalapja megsemmisül. Mivel nem akarja a kúnokat hazája ellen vezetni, a feldühödött szövetségesek meggyilkolják.

Szigligetinek a darabjában megvan a tragikai elgondolás; Borics igazi tragikus hős ugyan, sorsának alakulása azonban nem annyira jelleméből következik be, mint inkább rajta kívül álló események összejátszásából. Cselekvénye nagyszabású és drámai menetű, dikciója szabatos, de a mélyebb költőiség és igazi lélekábrázolás hiánya miatt nem tesz ránk fenséges hatást. Történeti drámái közül nevezetes még a hazafias szellemű *II. Rákóczi Ferenc fogsága* és a Constantin császár korában játszódó *Világ ura*, amelynek romantikus feszültségű cselekvényében a pogányságból kereszténységbe átmenő emberiség lelkének bemutatását is megkisérelte.

Komoly drámáinál is nagyobb hatást ért el Szigligeti vígjátékaival. Ezekből is hiányzik a belső kiépítés ereje, inkább helyzetkomikumra épülnek fel; szerzőjük leleménye kifogyhatatlan a mulatságos helyzetek, kacagtató jelenetek, tréfás ötletek kitalálásában; a minden fanyarság nélküli, természetes jókedv, egészséges derű hangulata uralkodik bennük. Célja mulattatás, azonban gyakran rejtőzik darabjaiban bizonyos erkölcsi célzat, vagy vidám tanulság. Tárgyukat kora társadalmának köréből veszi, cselekvényüket könnyedén, természetesen bonyolítja a

mindennapi élet jól megfigyelt eseményei köré. Alakjai részben Kisfaludy Károlynak és követőinek ismert vígjátéki típusai, de újakkal bővülve, különösen a családi élet jellegzetes alakjaival, amilyenek : az uralkodni vágyó anyós, a papucskormány alatt sinylődő férj, a rangon felüli házasság reményében fényűző életmódot színlelő anya és leánya, a könnyen összezördülő és hamar kibékülő házastársak, akiket a *Házassági három parancs*, *Fenn az ernyő nincsen kas*, *Mama*, *Nőuralom* és számos más vígjátéka figuráz ki. A családi élet intim jeleneteinek közvetlen színpadi bemutatása új volt irodalmunkban. Vígjátékai néha a bohózathoz közelednek ; legsikerültebb víg darabja a *Liliomfi* (1849) pedig valódi bohózat. Szilvai professzor elutazik Kolozsvárra, hogy hazavigye nevelt leányát, Mariskát és öccsének, Szilvai Gyulának adja feleségül. Gyula, aki Liliomfi néven színészkedik, már előbb megismerkedett a leánnyal, megszerették egymást, azonban azt hiszik, hogy Mariskát az özveggyé lett professzor akarja feleségül venni. Midőn a professzor meghallja, hogy nevelt leánya egy Liliomfi nevű színészbe szerelmes, személyesen kíván ezzel beszélni. Gyula, hogy bátyja meg ne tudja színészkedését, maga helyett barátját, Szellemfit küldi a professzorhoz ; ez pénzzel ráveszi, hogy mondjon le a házasságról és magával viszi Mariskát. Liliomfi és barátja utánuk mennek ; Telegden betérnek egy kocsmába, amelynek gazdája, Kányai nem akarja leányát, Erzsikét a becsületes Gyuri pincérhez adni feleségül. Gyuri Liliomfiban régi adósára ismer és ez csak úgy tudja hallgatásra bírni, hogy megigéri szívügyének támogatását. Sok furfanggal egymáshoz segíti a szerelmeseket és maga is célhoz ér ; Szilvai professzor is ugyanabban a vendéglőben száll meg, kiderül, hogy nagybátyja neki szánta Mariskát és miután megigéri, hogy felhagy a színészkedéssel és munkához lát, a professzor beleegyezik házasságukba.

Szigligeti drámaírói működésének nagyjelentőségű mozzanata a népszínmű megteremtése. Már pályája kezdetén észrevette, mennyi drámai lehetőség van a nép életében, amelynek alakjai addig is megjelentek ugyan a vígjátékban és tündéries bohózatban, de csak mint komikus epizódfigurák. Szigligeti a nép fiait emberi mivoltukban fogta fel, a cselekvény középpontjába helyezte őket, cselekvő, küzdő és szenvedő hősöket alakított belőlük. A népi élet külsőségeinek, viseletének, dalainak és táncainak beillesztésével a látványos tableaukhoz szokott közönség ízlésének is eleget tett. Első népszínműveiben (*Szökött katona*, 1843, *Két pisztoly*, 1844) a romantikus-szentimentális mese, hatásos drámai képek mellett kevés a belső valószerűség. Sikerültebb a *Csikós* (1847), amelyben már a magyar nép lelke szólal meg becsületes, józan, derék képviselőiben. Andris, a csikós Rózsiba szerelmes, azonban vetélytársa is van: Asztolf úrfi. Ezt egyik unokabátyja, Bence, szeretné eltenni láb alól, hogy birtokát megkaparíthassa. Felingerli a csikóst Asztolf ellen és midőn a becsületes Andris visszaretten a gyilkosságtól, maga öli meg öccsét; a gyanú Rózsi atyjára irányul; végre azonban kiderül ártatlansága, a gyilkos a bíróság kezére kerül, Rózsi meg Andris egymáséi lesznek. A demokratikus tendenciájú drámában híven ábrázolt népi hősöket teremtett Szigligeti. A *Cigány*ban (1853) idealizálva jelennek meg egy addig megvetett faj tipikus alakjai. *A lelenc* (1863) a népszínművet a realizmus irányában fejleszti tovább; a dalbetétek, táncok, komikus tulzások sallangjai elmaradtak és komoly drámai összeütközés fejlődik ki benne; ez a darab már a népdrámának első, értékes példája. Szigligeti a dráma elméletével is foglalkozott; *A dráma és válfajai* című könyvében sokoldalú tudását és gazdag tapasztalatait foglalta össze.

Szigligeti kezdeményezésének sok folytatója akadt. *Szigeti József* (1822—1902), egyik legnagyobb színészünk,

A vén bakancsos és fia a huszár (1855) című darabjában egyéni lelki tartalomból fejlesztett jóízű komikus bonyodalmat és a vígjátéki népszínmű válfajának típusát alkotta meg. A legköltőibb népszínművet a korán elhalt *Tóth Ede* (1844—1876) írta ; kereskedősegéd, majd vándorszínész volt, sokat nyomorgott és midőn színműveivel hírt és népszerűséget szerzett, tüdőbaja sírba vitte. Első nagysikerű népszínműve *A falu rossza* (1875) egészen a falu világában játszódik le és a nép életének eszményített képét nyujtja. Hőse, a duhaj Göndör Sándor, Bátki Tercsibe szerelmes, azonban csalódik benne, mire elkeseredésében dorbézolni kezd. Rá akarja bírni Tercsit, hogy kedvéért hagyja el vőlegényét és mikor a leány ellenkezik, reá lő, de nem találja el. Börtönbe kerül és mire kiszabadul, Tercsi férjhez megy. Sándor bánatában örökre el akarja hagyni a falut, azonban egy jólelkű parasztleánynak, Feledi Boriskának hűséges szerelme visszatartja és új életre téríti. A darab szerkezete széteső, cselekvényének fejlesztése elhibázott és a drámai feszültség hiányzik belőle ; azonban mesteri karrikaturák szerepelnek benne, etnografiai érdekességről is bőven gondoskodott a szerző és bizonyos meleg líraiság ömlik el rajta ; stílusa is emelkedett és költői. Másik két darabja, *A kintornás család* és *A tolonc* már nem szorosan a nép köréből meríti tárgyát ; az előbbi a kézművesek és molnárok világában játszódik le, az utóbbinak egy szobaleány a hőse. Mindkét dráma azt mutatja, hogy a szerző tehetsége még fejlődőben volt ; szerkezetük jobb, mint A falu rosszáé, pompás komikus figurák kelnek bennük életre és a realisztikusabb életábrázolás nyomai tűnnek fel rajtuk.

A népszínmű gyors fellendülésében nagy része volt a Népszínház felállításának és ebben Blaha Lujza és Tamási József működésének. E két nagy művészünknek kiváló szereplése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a közönség megkedvelte a népszínművet és lelkesen fogadta a már

említetteken kívül Csepreghy Ferenc *(A sárga csikó, A piros bugyelláris)*, Abonyi Lajos *(A betyár kendője)*, Lukácsy Sándor *(A vereshajú, Kósza Jutka)*, Almási Balogh Tihamér *(A milimári)*, Rátkay László *(Felhő Klári)*, Géczy István *(A gyimesi vadvirág, Az ördög mátkája)*, Moldován Gergely *(Szép Iliána, Falu ládája)* és mások darabjait. E szerzők azonban a műfajt minőség tekintetében nem fejlesztették tovább ; egyrészt a bohózatos elem gyarapításával, másrészt etnográfiai szokások és érdekességek bevonásával igyekeztek hatni, nem mertek leszállni a nép lelkének mélyére, nem bíztak a népélet sajátos, egyéni drámájának általános emberi értékében. E tekintetben csak későbbi íróink, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond és társaik működése jelentett egészségesebb fordulatot.

12. §. Madách Imre. A magyar mesedráma.

Korának irodalmi ízlésétől függetlenül, egyéni szenvedései, tanulmányai és elmélkedései alapján érlelődött meg egy zárkózott, tépelődő magyar ember, Madách Imre lelkében a világirodalomnak egyik legkiválóbb bölcseleti drámája : *Az ember tragédiája.*

Szerzőjének élete gazdag volt csalódásokban és megpróbáltatásokban. Egy kis nógrádmegyei faluban, Alsósztregován született 1823-ban, előkelő, nagymultú nemesi családból, amelynek egyik tagja, Madách Gáspár a XVII. században költő volt : vallásos elmélkedéseket írt verses formában. Madách Imrét erős katholikus szellemben nevelték szülei. A gimnázium hat osztályát magánúton végezte, a filozófiát és jogot Pesten tanulta. Tanulmányai befejeztével vármegyei szolgálatba lépett s az ügyvédi oklevelet is megszerezte. Alig huszonhárom éves korában megnősült, feleségül vette Fráter Erzsébetet és Csejtvére, birtokára vonult gazdálkodni. A szabadság-

harcban gyenge egészsége miatt nem vett részt. Az önkényuralom elején menedéket nyujtott házában Rákóczi Jánosnak, Kossuth titkárának és emiatt börtönbe hurcolták. Midőn egyévi raboskodás után kiszabadult, keserű sors várt rá ; könnyelmű, mulatozó feleségével meghasonlott, elvált tőle és visszavonult alsósztregovai kastélyába, ahol édesanyjával élt. Bánatát elfojtotta, de zárkózottságában csak lassan talált feledést és megnyugvást. Gyermekeinek nevelése és a gazdálkodás gondjai mellett sokat foglalkozott költészettel, de irodalmi munkásságáról barátján, Szontagh Pál földbirtokoson kívül alig tudott valaki. 1859-ben kezdett nagy művének, Az ember tragédiájának megírásához és egy évig dolgozott rajta. Midőn 1861-ben a balassagyarmati kerület megválasztotta képviselőnek és Pestre utazott az országgyűlésre, magával vitte a kéziratot és átadta Arany Jánosnak, aki felismerve a drámai költemény elgondolásának és felépítésének nagyszerűségét, átjavította kissé darabos nyelvét és verselését és bemutatta a Kisfaludy Társaság októberi ülésén. Művét a közönség is nagy lelkesedéssel fogadta és Madách a nemzetnek egyik legünnepeltebb költője lett. A Kisfaludy Társaság és a M. T. Akadémia tagjai közé választotta. Madách megújult munkakedvvel tért vissza otthonába, de nem sokáig örülhetett írói dicsőségének, mert régi szívbaja erőt vett rajta és 1864-ben meghalt.

Madáchot már fiatal korában foglalkoztatták irodalmi tervek. Bajza és Eötvös hatása alatt írt érzelmes versekkel kezdte, de elbeszélő költeményei is vannak. Lírájában ugyanaz a sötét, pesszimizmus felé hajló hangulat uralkodik, amely több ifjúkori drámájában is érezhető. Madách már mint gyermek komoly, érzékeny, zárkózott természet volt és korán foglalkoztatták az élet nagy kérdései. Sokat tanult, olvasott és elmélkedett, ideális világnézet alakult ki lelkében és midőn közelebbről megismerte az életet, nagy csalódások érték, amelyek kiábrándítóan

hatottak rá. Jellemző ebből a szempontból 1843-ban írt drámája, a *Férfi és nő*, Herakles és Deianeira történetének jambusos feldolgozása. Herakles heves szerelemre lobban egy fiatal leány iránt és ennek kedvéért eltaszítja magától feleségét. Szenvedélyébe belepusztul, de a máglyáról az égbe emelkedik. A lobogó vérű hős a költő nőgyűlöletének szócsöve; Herakles hiába keresi a női eszményt a földön, csak női hitványságot talál. Madách pesszimizmusa itt csak egy emberi érzésre, a szerelemre vonatkozik, ennek hiábavalóságát hirdeti. A *Csák végnapjai*, *Mária királyné* című történeti drámái és *Csak tréfa* c. társadalmi drámája is tanuskodnak nőgyűlölő hangulatáról; az utóbbi darabjában a gúny és kételkedés hangján hirdeti azt a meggyőződését, hogy a nő csak addig jó, amíg rossz nem lehet. E sivár nőgyűlölő darabok megírása után következett Madách házassága és a sors kegyetlen iróniájának tünhetik fel, hogy épen azt a nőt választotta hitvesül, aki csakugyan igazolta Madách igazságtalan felfogását. Családi katasztrófája most már mélyen meggyökereztette lelkében a pesszimizmust, ilyen érzéssel fogott hozzá Az ember tragédiájának megírásához, amelyben költőien alakította életének legnagyobb és legállandóbb problémáját: mi az ember rendeltetése a földön és mi a nő szerepe ebben a sorsban? A mű kidolgozása alatt a költő lelke megenyhült, világnézete tisztult, forrón szeretett édesanyjának alakja a nőről való felfogását is átalakította és a nagy probléma megoldása vigasztalóbb lett.

Nagy kérdésére Madách a történelem, filozófia és a vallásos hit segítségével találja meg a feleletet. Tizenöt színből álló hatalmas drámai költeményében megjeleníti az emberiség egész életét, a multat, jelent és jövőt és végül megadja a választ. Az első három bibliai szín az expozíció, ahol Ádám felveti a kérdést, mi az ember célja? A következő tizenegy szín történeti képekben mutatja be az ember küzdelmét, az utolsó bibliai

szín pedig a kifejlet, amely a felvetett kérdésre megadja a feleletet.

Az Úr dicsőségének fényétől övezve ül égi trónján; befejezte a teremtést és a mennyei karok ujjongva magasztalják. Csak Lucifer, a tagadás szelleme hallgat és vakmerő hangon követeli osztályrészét, hogy bebizonyíthassa, milyen tökéletlen a teremtett világ. Az Úr két elátkozott fát jelöl ki számára a paradicsomban, ahol boldogan él az első emberpár. Lucifer a tudás csábító varázsával elégedetlenséget kelt bennük; megszegik az Úr tilalmát, esznek a tudás fájáról, mire az Úr angyala kiűzi a bűnösöket az Édenből. Eddigi nyugodt boldogságukat küzdelem váltja fel. Ádám büszke önerejére, függetlenségére, de tudni szeretné jövőjét. Lucifer álmot bocsát rá és feltárja előtte az emberiség jövendőjét. Az álomképek mindegyikében fellép Ádám és Éva s Lucifer is más-más alakban. Az első álomkép Egyiptomban játszódik; Ádám mint fáraó önző dicsőséget keres, de hatalma tetőpontján sem érzi magát boldognak. Az elnyomott nép jajkiáltása eljut trónjához és midőn a szerelem szava megtanítja, milyen igazságtalanság az, ha milliók szenvednek egy miatt, megszabadítja a népet bilincseiből. Athénben mint Miltiades önzetlenül harcol hazája javáért és a közboldogságért, de a hálátlan nép megbuktatja és vérpadra hurcolja. Rómában mint Sergiolus az érzéki örömök mámorában keresi boldogságát. De megundorodik a kéjtől és tisztább, nemesebb élet után sóvárog. A kereszténységben keresi azt az eszmét, amelyért érdemes élni. Tankréd lovag alakjában lelkesen küzd a kereszt ügyéért, de fájó szívvel kénytelen látni, hogy a kereszténység tanításait is ferdén értelmezik az emberek, a szeretet helyett gyűlölet uralkodik, ő pedig nem egyesülhet Izórával, akit fogadalma kolostorhoz köt. A vallástól a tudományhoz és a családi élethez fordul. Prágában mint Kepler, az igazság kuta-

tásával szeretné tölteni idejét. De kortársai többre becsülik a babonát, mint a tudományt s ő kénytelen alkalmazkodni hozzájuk, hogy elég pénzt keressen feleségének, aki pedig megcsalja. Olyan korról ábrándozik tehát, amelyben a nagy eszmék testet öltenek és áthatják a tömegeket. A következő kép álom az álomban. Ádámot, mint Dantont, hatalma tetőpontján a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében lefejezik. Kepler felébred, egyik tanítványának kifejti az élettől elvonatkozó tudomány értéktelenségét és biztatja, hogy élje az életet. Londonban belekerül a szabad verseny vásári zajába. Látja a boldogtalan munkástömeget, az általános nyomort és bűnt. A létért való elkeseredett küzdelem kiirtja az emberekből az erkölcsöt és az eszményeket. A jövő képe még vigasztalanabb: a kommunizmus elnyomja az egyént, ki akarja irtani a szerelmet. Ádám elkeseredésében szeretne elszakadni a földtől, de a világűrből visszatérésre kényszerül. Mint aggastyán érkezik vissza régi küzdelmeinek színterére. A föld kihülőfélben van, mindent jég borít, csak az egyenlítő táján él még néhány ember, akik nyomorúságukban szinte állattá aljasultak. E rettentő látványra Ádám felébred; az álom hatása alatt kétségbeesésében öngyilkosságot akar elkövetni, hogy vele, az első emberrel, kihaljon az emberi nem és megmeneküljön attól a sorstól, amely reá várna. De megjelenik Éva és bevallja, hogy anyának érzi magát, öngyilkossága tehát hiábavaló volna. Ádám megnyugszik, elfordul Lucifertől és az Úrhoz fordul kétségeivel. Az Úr nem felel meg kérdéseire, de biztató szózattal küldi nagy útjára: küzdj és bízva bízzál!

Az Úr tehát az emberiség földi sorsául és rendeltetéséül a küzdést nevezi meg és azzal, hogy biztatja erre, egyúttal megnyugtatja Ádámot, hogy e harc az emberiség történeti életében mutatkozó szakadatlan kudarcok és csalódások ellenére sem céltalan és hiábavaló. Madách

drámájának igazi küzdőtere a metafizika világa, amelynek rejtelmeibe csak a hit fénye világít be. Lucifer a tagadás és rombolás szelleme, a kárhozott lélek a teremtés koronájáért harcba száll a Teremtővel, az élet alkotójával és mint Jób könyvében, itt is teret kap arra, hogy lábát megvethesse és romboló munkáját kifejtse. A kisértés itt az az egyoldalú megvilágítás, amelyben Lucifer Ádámmal fajának sorsát a történelem folyamán láttatja. Az emberiség atyja és így mintegy megszemélyesítője egymaga éli végig a csalódásoknak, eszményekből való kiábrándulásoknak azt a hosszú sorát, amelyet a valóságban évezredek láncolata alatt éltek át az emberek. Lucifer történeti képei, ahogyan az első ember elé vetíti őket, azt a meggyőződést akarják Ádámban meggyökereztetni, hogy a küzdelem meddő, nincs haladás az emberiség életében, s az utolsó ember a földön épen olyan gyarló és tökéletlen lesz, mint az első. Lehet-e ennél kétségbeejtőbb gondolatot elhinteni annak a férfiúnak lelkében, aki a paradicsom önfeledt boldogsága után vétkezett és elbukott ugyan, de az Édenen kívül is megőrizte a boldogság emlékét, sóvárog utána és azt hiszi, hogy munka és verejték árán újra megszerezheti. És Ádám Lucifer műve folytán az álom minden mozzanatában egy-egy tragédiát szenved át ; minden új eszményért való lángolása és hősi erőfeszítése után kénytelen látni a jónak és nemesnek elkerülhetetlen pusztulását. Az Úr pedig távol van ; nem ellensúlyozza Lucifer munkáját, nem mutatja meg Ádámnak az emberiség életének mélységei és szakadékai mellett a magaslatokat, nem fedi fel előtte, miként érvényesülnek a történelem folyamán a sátáni rombolás szüntelen eredményeivel szemben az ő örök tervei, hanem egy pillanatra látszólag győzni engedi Lucifert : Ádám kétségbeesik, mert az álomképek nyomán reménytelennek és céltalannak látja az emberiség jövőjét, hiábavalónak a küzdelmet ; az

örvény szélén áll, csak egy lépés kell, hogy belezuhanjon. És ekkor avatkozik be az Úr, hogy egyetlen tettével megsemmisítse Lucifer számítását, leigázza ellenfelét s hatalma és jósága végtelen erejével magához emelje az elbukó embert. Ádám érzi, hogy nincs ereje megakadályozni az Úr terveit, utódai az ő akarata ellenére is élni fognak és megvalósítják a világon a Teremtő gondolatait. Elfordul tehát a kisértőtől és elindul az Isten rendelte úton, amelyen küzdés vár rá és fajára; nem tudja meg ugyan, milyen lesz az igazi jövő, de hittel fogadja az Úr biztató szavát és megnyugszik benne.

Azt a nagy problémát tehát, amelyet Madách drámai költeménye fölvet és amely nemcsak az ő egyéni problémája, hanem minden emberével közös, az érzékfölötti világ realitásába vetett hit oldja meg. Az Ember tragédiája eszerint nem pesszimista mű, mert az érzéki látszathoz tapadó materializmus kétkedésével és tagadásával szemben hirdeti a metafizikai lét valóságát és az örök élet színhelyére utal, ahol a történelem és az ember földi életének díszharmonikus mozzanatai megoldást nyernek. Ebben a magasabb viszonylatban az eszmények örök értéke is nyilvánvaló; az emberek félreérthetik ezeket az ideálokat, esetleg csak gyarlón, tökéletlenül valósíthatják meg őket, de azért értékük állandó, mert isteni eredetűek és így az embertől függetlenek. Az Ember tragédiája szerint az élet súlypontja nem az érzéki világban van s az a fájó sóvárgás, mellyel az ember küzdelmeiben a tökéletesedést és így a boldogságot keresi, a földi létben átszenvedett tragikus bukások ellenére is egykor kielégülést nyer. A fenséges alapeszme, amely e drámai költeményből kisugárzik, Madách művét a magyar irodalom egyik legmélyebb alkotásává avatja.

A dráma főhősében, Ádámban a költő az egész emberiséget, az örök emberit személyesíti meg. Ádámnak boldogság után sóvárgása, küzdelme, vágyai, érzései,

csalódása, bukása és felemelkedése mindnyájunk egyéni sorsát jelképezi, de egyúttal az egész emberiség életét is példázza. Mint férfiú, egyéniségében az erőt, az akaratot személyesíti meg. Sorsában társa, hű kisérője Éva, az örök nőiesség képviselője, aki szívével uralkodik a férfin és lényének bájával, gyengédségével, derültebb életfelfogásával vezeti nemesebb eszmények felé. Természete a jóság és finomlelkűség, ha megromlik, ezt a körülmények magyarázzák. Lucifer az embert szüntelen kísértő, alsóbbrendű ösztöneiből feltörő gonoszság megtestesítője. Az Ember tragédiájában erősen egyénítve van ; a hideg, számító ész az uralkodó vonása, ismeri az ember gyengéit és ezekre alapítja terveit ; gúnyos felsőbbségével, mindent boncoló elmésségével kétkedést ébreszt az emberben, ha kell, felfokozza önérzetét, elégedetlenséget és lázadást kelt lelkében, vagy elcsüggeszti és kétségbeejti. De nem érti meg és így kifelejti számításaiból a hit és a nemes érzések, a szépség és szerelem s az isteni kegyelem hatalmát és így ő lesz az, aki a küzdelemben egészen elbukik. Az ember elfordul tőle és Alkotójára bízza magát.

Szerkezeti tekintetben a dráma egységét az alapeszmén, a bibliai kereten és a főhős azonosságán kívül a történeti képek eszméjének ellentétessége is biztosítja. Minden jelenet filozófiai alapeszméje és így színezete is más, a réginek vagy következménye, vagy ellentéte. A kor hangulatán és Madách egyéni diszpozícióján, történeti és filozófiai tanulmányain kívül két világirodalmi alkotás hatott erősebben a tragédia keletkezésére : Goethe *Faust*ja és Byron *Kain*ja. A Faustból vette Madách a bibliai keretet, Lucifer alakját és egyes jeleneteket ; Kainból, hogy Ádámot és Évát szerepelteti, a sátán felfogását és a bibliai színek hangulatát, de mindezt Goethe és Byron is a Bibliából vették át. Az egész költemény azonban Madách érzés- és képzelet-

világában fogant és az átvételek szervesen beleolvadnak az ő egyéni nagyszabású koncepciójába. Alkotása, ha a nyelv és verselés művészetében nem is éri el Goethe klasszikus alkotását, az alapeszme fenségében, eszméinek bőségében és mélységében vetekszik vele és a világirodalom remekeinek sorába tartozik.

A kapitalisztikus átalakulás idején, a realitás prózaisága elől való menekvés lelki kényszere hozta létre drámairodalmunkban a romantika másodvirágzását. Eredménye a magyar mesedráma, művelői az új romantikusok, Rákosi Jenő, Dóczi Lajos, Bartók Lajos és Csiky Gergely.

A mesedrámák színhelye többnyire valamely időn és téren kívüli, mesebeli ország, irreális környezet, a fantázia világa. Alapeszméjük az igazi szerelem diadala, amely minden gátlás ellenére céljához ér. Bonyodalmuk sohasem lelki természetű, mindig külső akadályok legyőzéséről van szó; szereplőik jellemében hiányzik a lelki átalakulás ábrázolása. Színpadtechnikai tekintetben jellemző a mesedrámára a színpadi realitás elmellőzése. A dialógusokban realisztikus színezés és egyénítés helyett a mesebeli emberek magától értetődő őszintesége nyilatkozik. A dikció emelkedett, választékos és patetikus drámai versekben formálódik ki. Az új romantikusok költői mintái Vörösmarty Csongor és Tündéjében, Shakespeare meghatározhatatlan országban játszódó darabjaiban (Szentiványéji álom, Ahogy tetszik, Vihar, Téli rege, Cymbeline) találhatók meg, de Calderon, Grillparzer és Heine hatása is kimutatható bennük.

Az új irány megindítója, *Rákosi Jenő* (1842—1929), a vasmegyei Acsádon született, ahol atyja gazdatiszt volt. A kőszegi és soproni bencés gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, majd Pestre került jogásznak. Az Aesopus színpadi sikere után Kemény Zsigmond a Pesti Napló munkatársául hívta meg; itt bontakozott ki rendkívüli újságírói tehetsége. Később maga is szerkesz-

tett egy Deák-párti lapot, *Reform* címmel, 1875-ben pedig a Népszínház igazgatója lett. 1881-ben alapította meg a *Budapesti Hirlap*ot, amely hosszú időn keresztül egyik irányítója volt a közvéleménynek. Nemes idealizmus, nemzetének rajongó szeretete, a magyar öncéluság gondolata vezette évtizedeken át újságírói tollát. Érdemeinek elismeréseül a királytól 1896-ban megkapta a magyar nemességet. Tagja lett a főrendiháznak, szépirodalmi és tudományos társaságainknak. Élete végéig fáradhatatlanul harcolt a trianoni békeszerződés reviziójáért s a nemzet osztatlan részvéte kísérte sírjába.

Első szépirodalmi sikerét az *Aesopus* (1866) című mesedrámájával aratta ; ezzel a darabjával indította meg az új romantikus irányt. Hőse a görögök mesekirálya, akinek hebegő nyelvét a szépséges Erota iránt való szerelme megoldja és aki viszontagságos küzdelmek után rabszolgasorból udvari emberré emelkedve, elnyeri szíve választottját. Bonyolult intrikáival ezenkívül több szerelmes párt is céljához segít. Az ötletekben és fordulatokban gazdag, színes és eleven mesedráma mélyén az írónak egy szubjektív vallomását érezzük : a költő lelkiségeit egyenértékű módon kifejező nyelvkeresésnek és nyelvtalálásnak minden költővel közös, belső vajúdásokban dús élménye lappang benne. Álomjátéka, *A szerelem iskolája* (1873) a mesebeli Sylvaniában játszódik le. Az ország királyleánya, Stella, szívtelen és férfigyűlölő, nem akar tudni a szerelemről, ridegen elutasítja kérőit. Egy háromfelvonásos álomban azután átéli szívtelensége következményeit : rajongó szerelmese, Kordiál királyfi öngyilkos lesz, apja eltaszítja magától, elveszti otthonát. A szenvedés megváltoztatja érzelemvilágát és mikor felébred, Kordiál királyfinak nyújtja kezét. Rákosi többi darabjaiban már a való élet művészi ábrázolására törekedett ; a *Magdolna* (1884) a naturalizmushoz közeledő parasztragédia, egy falusi leány végzetszerű sorsát ábrázolja a

nagyváros romlott erkölcsi légkörében. Az *Endre és Johanna* (1885) történeti szomorújáték; Nagy Lajos királyunk öccsének és a szilaj vérmérsékletű nápolyi királyleánynak házasságából mélyen emberi tragikum fejlik ki, amelyben a romantikus véletlennek is van ugyan szerepe, de a jellemrajz, a korviszonyok hű ábrázolása a realizmus hatását mutatják. Az antik végzetdráma motívumaival él a szerző a *Tágma királynéban* (1902), amelynek bonyodalmai az őskori kazárok és bessenyők harca közt fejlenek ki. Rákosi többi színdarabjait is a lelemény frissesége és újsága, a történet kereksége, fordulatossága, a stílus költői lendülete és a nyelv magyaros ereje emeli ki az átlagból; írt bohózatot *(Szélháziak)*, szalonvígjátékot *(Ida)*, népszínművet *(Éjjel az erdőn)* és operetteket *(A négy király, Tempefői)*; ez utóbbi műfaj elterjedésében és megmagyarosításában Rákosinak maradandó érdemei vannak.

Rákosi kezdeményezésének hatása alatt írta *Dóczi Lajos* (1845—1919) verses mesedrámáját, a *Csókot* (1871); a románcok országába, Spanyolhonba helyezett történet bonyodalmát a szigorú erkölcsű Sever király tilalma fejleszti ki: a király megtiltja, hogy országában csókolódzzanak. Midőn azonban álruhában megfigyeli a parancs fejleményeit, látnia kell, hogy még feleségének hűsége is meginog és őt magát is törvényszegésre csábító vágyak kezdik gyötörni. Mindketten kiállják ugyan a próbát, felszabadulnak a vágy igézete alól, de lelkületük megváltozik. A színpadi realizmust és lélekrajzot teljesen kiküszöbölő darab a drámát átjátssza a lírába és ezen alapult egykori sikere. Kevesebb költőiség van másik mesedrámájában, az *Ellinor*ban (1896); a mese színhelye Skócia, a balladaország. A képzelet kedves játékát Dóczi többi darabjaiban a történeti mult és saját korának társadalmi kérdései iránt való érdeklődés váltotta fel; legjobb darabja a *Széchy Mária* (1885) című történeti drá-

mája, amely a Gyöngyösi óta kedvelt tárgyat újszerű felfogással dolgozza fel. Nevezetesek műfordításai; különösen Goethe és Schiller költeményeit és a Faust első részét tolmácsolta művészi erővel; az Ember tragédiáját és Arany balladáit ő ismertetett meg fordításban a német közönséggel.

A magyar mesedráma Bartók Lajos *(A legszebb)*, Csiky Gergely *(Jóslat, Ellenállhatatlan)* és Somló Sándor kísérletei után elhanyatlott. Korai kimerülésének lélektani oka van: a mese világa szegényebb, színtelenebb és vértelenebb, mint a való élet, a realitások és lehetőségek kimeríthetetlen bőségű világa. A romantikus dráma másodvirágzása nem tudta feltartóztatni a realizmus diadalmas előretörését.

13. §. Vajda János.

A nemzeti klasszicizmus korának második felében több olyan költő lépett fel, akik szellemben és formában eltávolodtak az uralkodó iránytól és új utakat kerestek. Legeredetibb és legerősebb költői tehetség közöttük Vajda János. Élete a magasba törő vágynak romantikus lendületével és nyugtalan célkeresésével indul meg, de a küzdelmek és csalódások kiábrándító tapasztalata után az önmagával, embertársaival és a világgal való teljes meghasonlásba roskad.

Pesten született 1827-ben; gyermekéveit a fehérmegyei Válon töltötte, ahol atyja erdész volt. A falun kívül eső Vadászvölgyben laktak, ahol a természet szépsége, az erdő csendje és a magány hangulata alakították fogékony lelkét és telítették felejthetetlen élményekkel. Későbbi élete folyamán is mindig visszavágyott a természetbe és mint szenvedélyes vadász, legszívesebben az erdő és mező világában töltötte szabad idejét. Szülei papnak szánták s előbb Székesfehérvárott, majd Pesten

taníttatták ; itt két évig Vajda Péternél lakott, a rajongó természetimádónál és az elnyomottak érző szívű költőjénél, akinek egyénisége bizonyára hatással volt lelkére. Egyetemi tanulmányait megszakítva, színésznek állt be ; hosszas kóborlás és nyomorúság csalódásai után gazdasági pályára lépett, a dicsőség utáni vágy azonban nem engedte nyugodni ; néhány megjelent verse némi figyelmet ébresztett iránta, Pestre ment, ahol barátságot kötött a fiatalabb írókkal és mint a legtúlzóbb radikálisok egyike, tevékeny részt vett a márciusi eseményekben. Végigküzdötte a szabadságharcot, utána besorozták a császári hadseregbe közlegénynek és ezredével Olaszországba küldték, ahol egy évig szolgált. A kényszerkatonáskodástól megszabadulva, állást vállalt a földbecslő hivatalnál, később hirlapíró és szerkesztő lett és fárasztó szellemi robotmunkával gondoskodott a maga és nővérei megélhetéséről. A Kisfaludy Társaság 1872-ben tagjai közé választotta ; ebben az időben lelkivilága már egyre jobban elkomorodott ; a családját ért szerencsétlenségek, női eszményképének erkölcsi bukása, szerelmében és művészi becsvágyában való csalódásai, a kritika hallgatása és a közönség közönye elkeserítették, szegényes és társtalan magányában önemésztő vívódások között töltötte napjait. Öregségére elbetegesedett, bizalmatlanná vált mindenkivel szemben, érdes modora, embergyűlölete és világfájdalma miatt csaknem teljesen elszigetelődött a társadalomtól ; 1897-ben halt meg.

Vajda fényes tehetséggel, testi és szellemi kiválóságokkal megáldott egyéniség volt, azonban szenvedélyes, szertelenségre hajló természete, mérhetetlen dicsőségvágya, fegyelmezetlen, sóvár érzékisége miatt állandó összeütközésbe került az élettel és önmagával és sohasem találta meg lelki egyensúlyát. Társtalanul, magányosan járta szerencsétlen életpályáját ; zárkózott, végtelenül érzékeny, komor és tépelődő lelkét a létnek és a maga

életének problémái gyötörték, amelyekre pozitív hit hiányában hiába keresett megnyugtató feleletet. Végletes képzelődése szertelen arányúnak láttatta vele saját tehetségét és nagyságát és mivel az életben nem találta meg azt az elismerést és hódolatot, amelyet dicsőségvágya követelt, gyűlölettel és megvetéssel fordult el embertársaitól, átkozta a világot és idegennek érezte magát a földön. Költészete magán viseli egyéniségének örök nyugtalanságát és kiegyensúlyozatlanságát. A formakeresés is kínzó munka, gyötrő küzdelem számára; érzelmei, indulatai alaktalanul és salakosan törnek elő lelkéből és széttörik a forma korlátait; kevés a műérzéke és legköltőibb gondolatait és érzéseit is nehézkesen tolmácsolja pongyola és zeneietlen verselése.

Mint lirikus a legkiválóbb; költészetének tárgyai a haza, természet, bölcselet és a szerelem. Hazafias lírájának legszebb terméke *A virrasztók*, amely allegorikus formában, elégikus szemlélődéssel érzékelteti a Világos után következő kor fájdalmas hangulatát. Későbbi hazafias költeményeiben *(Luzitán dal, Jubilate)* sivár kiábrándultsággal, keserű kifakadásokkal és kétségbeeséssel szólal meg hazafias érzése, gúnnyal és szemrehányással támad az önzőkre és megalkuvókra.

Természetfestő és bölcselő költeményei szorosan összetartoznak, mert a természet jelenségeinek szemlélete metafizikai kérdéseket vet fel benne és így leírásai reflexiókba hajlanak át. A természet ölén sem találja meg zaklatott szívének nyugalmát: az ő szemében a természet érzéketlen és közömbös az emberi gyötrődéssel szemben. A külső világ képei, valamint saját testi és lelki adottságai is csak kínzó kérdésekkel szolgálnak számára; a végtelenség, mulandóság, halál és másvilági élet titkának zaklató kérdéssorozata sohasem hagyják nyugton; szeretné megragadni a hit kötelét és nem bocsátani el többé, de nincs hozzá elég ereje, elfogja a kétség és a

viaskodás szüntelen megismétlődik. Problémái visszatérnek, nem találja meg az összhangot hit és tudás között, de érzi és bevallja, hogy hivőnek kell lennie az embernek, mert különben a lét nagy kérdései előtt tehetetlenül leroskad. Vajda bölcselő lírájában uralkodó elem a pesszimizmus ; az életet kárhozatnak érzi, a halálon túl nem remél vigasztalást *(Végtelenség, A vaáli erdőben, Őszi tájék, Az üstökös, Nyári les, Tünemények, A köröndnél, Nádas tavon, Búcsú a naptól, Hosszú éjjel)*.

A szerelmi lírában Vajda nálunk szokatlan érzést és hangot szólaltat meg. Az a nő, akit szeretett, nem akart hallani a szegény költőről, nagyvilági élet és gazdagság után vágyott, eladta magát és bukása után egyre mélyebbre sülyedt. Vajda romantikus rajongással őrizte lelkében Gina alakját ; szerelmi érzése kizárólagos, egész testi-lelki valóját lenyűgöző szenvedéllyé fajult, perzselő kéjvággyá, amelynek piros lángjában elhamvad minden szépség, minden illúzió. Vajda szerelmi lírájának forrása tehát az eszményi vonzalom helyett a testi vágyódás, amelyet nyiltan és leplezetlenül feltár, tárgya pedig a régi női ideál helyett a perdita, a társadalomból kivetett, bukott nő. Ebben a sivár, kiábrándító, örömtelen lírában is akad azonban néhány költemény, amely a boldogságából egészen kifosztott ember fájdalmát és végletes hűségét bántó érzékiség nélkül, megkapó hangulatossággal és erővel szólaltatja meg *(Húsz év mulva, Utolsó dal Ginához, Harminc év után)*.

Vajda verses elbeszélő költeményeket is írt, de nem volt igazi epikus tehetség ; az elbeszélő nemben is megmarad lirikusnak. Hőseiben szereti önmagát ábrázolni ; zabolátlan szenvedély dúl bennük, képzeletüknek és érzéki mohóságuknak rabjai. Hugo Victor modorában írt verses novellája, az *Alfréd regénye* (1875), az életnek fanyar és cinikus felfogásával mutatja be költő-hősének egy kacér és méltatlan nővel való szerelmi harcát. Byron

és Puskin hatását érezteti négyénekes budapesti életképe, a *Találkozások* (1877). Hőse, Virányi Ernő, vérének hirtelen fellobbanásával megszereti és eljegyzi a szép Etelkát, majd egy ledér nő kedvéért cserben hagyja. Etelka szégyenében a Dunába öli magát, Ernő pedig feldúlt lélekkel menekül a nagyvilágba. Míg előbbi regényében Vajda hajszolja a szertelent, különöset és paradoxot, a *Találkozások* menete nyugodtabb, szerkezete egységes és kerek. Mindkettő egészen szubjektív aláfestésű, sötét tónusban, pesszimista világfelfogással írt történet a boldogtalanságba vivő szenvedélyes szerelemről.

Vajda egyéniségében és költészetében olyan vonások mutatkoznak, amelyekkel elválik korától és a modernekhez közeledik. Magányossága, harmóniátlan lelkivilága, beteges érzékenysége, lázadozásai sorsa, Isten és a világ ellen, dacos gőgje és egyéniségének szertelen túlbecsülése, pesszimizmusa, bölcselő és analizáló hajlama a maguk összeségében újszerű költőtípusra vallanak. Költészetében a sajátosan nemzeti elemek nem hiányoznak ugyan, de az általános emberivel szemben háttérbe szorulnak. Hazafisága, a természethez való viszonya, szerelme, életszemlélete más, mint elődeié és kortársaié. A nemzeti klasszicizmus zártrendszerű, gondos és tiszta műformáival szemben feltűnő nála a formai szabadosság, a szerkezet lazulása és a stíluskeverődés, ami természetszerű következménye differenciált lelkialkatának. A természet szimbolikájának, sejtelmes, álomszerű hangulatokat keltő kísérteties jelenségei felhasználásának is megvannak a nyomai költészetében. Egyéniségének és művének e jelenségei miatt vallották Vajdát Ady Endre és társai lelki rokonuknak és tekintették egyik elődjüknek költői forradalmukban.

14. §. Deák Ferenc.

Magyarország politikai történetének a mult században Széchenyi és Kossuth mellett Deák Ferenc a legkimagaslóbb alakja. Az elnyomás éveiben feléje fordult a nemzet bizalma, az ő higgadt és bölcs politikai vezérletére bízta magát és tőle várta sorsának javulását. A kiegyezés műve elválaszthatatlanul összeforrott a haza bölcsének nevével. Irodalmunk az értekező prózának egyik mesterét és az etikus szónoklat típusának magyar klasszikusát tiszteli benne.

Deák Ferenc a zalamegyei Söjtörön született 1803-ban régi nemes családból. Atyja korán elhalt, a fiú nevelését bátyja, Antal irányította. Ügyvédi oklevelének megszerzése után családi birtokára, Kehidára vonult s a gazdálkodás mellett tevékeny részt vett a vármegyei életben. Levelezésben állt Kisfaludy Károllyal és körével, jóbarátja volt Vörösmartynak, az 1833—36-iki országgyűlésen pedig, amelyre vármegyéje egyik követéül küldte, lelkes tisztelője lett Kölcseynek. A lengyelek ügyében mondott beszéde közfeltünést keltett, tekintélye egyre nőtt és az 1839—40-iki országgyűlésen már mint a szabadelvű ellenzék vezére szerepelt. Az első felelős magyar minisztériumban Deák az igazságügyi tárcát vállalta. Az abszolutizmus korának kezdetén visszavonult Kehidára, gazdálkodott, 1854-től kezdve azonban idejének nagyobb részét Pesten töltötte; szava és példája irányította a nemzet magatartását az uralkodó rendszerrel szemben.

Az októberi diploma és februári pátens megjelenésével a politikai élet erős hullámzásnak indult. Az 1861-iki országgyűlésen Deák azok ellenében, akik az uralkodó trónbeszédjére és leirataira parlamenti határozattal akartak felelni, a felirat módját ajánlotta; remekbe készült felirati javaslatát az országgyűlés elfogadta, az uralkodó

azonban visszautasította. Az országgyűlés feloszlatása után a nemzet Deákkal együtt tovább tűrt és várt. Midőn Bach utóda, Schmerling 1865-ben egy újságcikkben elszakadási törekvésekkel vádolta Magyarországot, Deák a Pesti Naplóban felelt híres *husvéti cikkével*, amelyben kifejtette, hogy a magyarság alkotmányos jogainak és nemzeti érdekeinek megóvása mellett hajlandó a maga útját Ausztriáéval összeegyeztetni. Ugyanebben az évben a Budapesti Szemlében megjelent tanulmányával *(Adalékok a magyar közjoghoz)* tudományosan megcáfolta Lustkandl Vencel bécsi egyetemi tanárnak Das österreich-ungarische Staatsrecht című hirhedt munkáját, amelyben a szerző a független magyar állam létjogosultságát tagadta. Az 1865-iki országgyűlés javaslatait, amelyek a kiegyezést előkészítették, Deák Ferenc irányítása mellett dolgozták ki. Nagy művének létrejötte után Deák nem fogadott el semmi kitüntetést s az új kormányban sem vett részt. A király és nemzet hálája és tisztelete kísérte sírjába 1876-ban.

Deák Ferenc írói és szónoki tulajdonságai szoros összefüggésben vannak emberi nagyságával. Egyszerű, minden feltűnőt kerülő külseje mögött fényes elme, érző szív és puritán jellem rejtőzött. Egyeneslelkű, igazságszerető, becsületes magyar ember volt, nemzetének önzetlen és fáradhatatlan munkása, a jognak, igazságnak, emberiességnek megvesztegethetetlen védője. Minden izében erkölcsi egyéniség, aki tiszteletben tartja az etikai normákat és rendkívüli gyakorlati érzékkel harcol érvényesülésükért. Lelkiismeretességet, kitűnő ítélőképességet, józan gondolkodást, páratlan jogi érzéket és nagy műveltséget értékesített közéleti működésében és sohasem élt vissza az élőszó és írás hatalmával, amellyel a Gondviselés megáldotta.

Mint szónok, ellentéte Kossuthnak. Nem a szívhez szólt, hanem az észhez; szándékosan kerülte az érzelemre való hatás eszközeit; nem lelkesíteni akart, hanem

meggyőzni. Igazságának tudatától áthatva, az érvek és adatok bő készletének birtokában, higgadtan és megfontoltan beszélt. Szónoki műveinek felépítése, szerkezete mintaszerű ; szilárd konstrukciójukban élesen és világosan tagolódnak a részletek, de mindig összhangban simulva az egészhez. Hangulatkeltő bevezetés és a tárgy ismertetése után ragyogó dialektikával vonultatja fel érveit, a bizonyítékok és cáfolatok meggyőző láncolatát, egyforma biztossággal igazol, véd és támad. A legbonyolultabb kérdéseket is megvilágítja elemző művészetével, lényeglató és kiemelő erejével. Előadásának higgadt, néha szinte hűvös tárgyilagosságát helyenkint ünnepi emelkedettséggel, csendes humorral vagy szelídebb gúnnyal élénkíti. A *lengyelek* és az *örökváltság* ügyében, a *szólásszabadság* érdekében mondott országgyűlési beszédei, két *felirati javaslata* (1861) és több más szónoklata tartalom és forma tekintetében a magyar szónoki próza legszebb alkotásai közé tartoznak. Publicisztikai munkásságából *husvéti cikke* (1865) és a Kossuth nyilt levelére írt válasza (1867) emelkednek ki történeti jelentőséggel. Leveleiben (Klauzál Gáborhoz, Kossuthhoz, Wesselényihez, Vörösmarty Ilonához) közvetlenebbül nyilatkozik meg harmonikus, egyensúlyozott, emberszerető egyénisége, józan, bölcs és derűs életfelfogása. Stílusának ép magyarsága, tömörségében kifejező ereje, kristályos tisztasága, fordulatokban és velős szólásokban való gazdagsága a nemzeti klasszicizmus korának maradandó értékű hagyatékához tartozik.

15. §. A tudományos irodalom.

Tudományos életünk e korszakban a pozitívizmus hatása alatt áll ; az érdeklődés főképen az anyaggyűjtésre, forráskutatásra és részletkérdésekre irányul ; a feldolgozás módját a filológiai, történeti és kritikai módszer szempontjai szabják meg.

A nyelvtudomány terén *Volf György* (1843—1897) folytatta a régi magyar nyelvemlékek gyűjtését és kiadását *(Nyelvemléktár)*. *Czuczor Gergely* és *Fogarasi János* (1801—1878) az Akadémia megbízásából elkészítették *A magyar nyelv szótárát* (1862—1874); hatkötetes munkájuk nagyszabású anyaggyűjtemény, etimológiai és szómagyarázataik azonban jórészt elavultak. A Németországból közénk szakadt *Budenz József* (1836—1892) egy másik kiváló tudósunkkal, *Hunfalvy Pál*lal (1810—1891) nyelvünk rokonságát kutatták és megalapították a finn-ugor összehasonlító nyelvtudományt. Hunfalvy a török-tatár rokonságot vitató *Vámbéry Ármin*nal (1832—1913) szemben a finn-ugor nyelvrokonságot hirdette és megindította az első magyar nyelvészeti folyóiratot *(Magyar Nyelvészet*, 1856). *Szarvas Gábor* (1823—1895) az 1872-ben megindult *Magyar Nyelvőr* szerkesztője, szenvedélyes küzdelmet folytatott nyelvünk tisztaságáért és igyekezett kiküszöbölni belőle a nyelvújítás idegenszerűségeit. Munkáját *Simonyi Zsigmond* (1853—1919), a *Tüzetes magyar nyelvtan* szerzője folytatta legnagyobb hatással. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szerkesztették a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*t (1890—1893).

Az irodalomtörténetben és kritikában Toldy Ferenc, Arany János, Gyulai Pál és Szász Károly mellett *Erdélyi János* (1814—1868) vált ki; vizsgálódásait a magyar lélek és nemzeti egyéniség kutatásának szempontja vezette; filozófiai és esztétikai iskolázottsággal elemezte a költői alkotásokat és találó írói arcképeket rajzolt *(Pályák és pálmák, Tanulmányok)*. A bölcseletben a német Hegel volt a mestere. *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1856) című tanulmányában fejlődéstörténeti távlatban szemléli az épen multtá vált jelen irodalmát és egyetemesebben ható erők működését nyomozza bennük. *Salamon Ferenc* (1825—1892) is esztétikai és kritikai szempontból végezte az irodalmi jelenségek elemzését. Csokonairól,

Zrinyiről, Petőfiről és Aranyról írt tanulmányai, irodalmi és színi kritikái a kor java terméséhez tartoznak. A világirodalom klasszikusain fejlett ízlés jellemzi *id. Imre Sándor* (1820—1900) tanulmányait és bírálatait.

Az esztétikának legjelesebb művelője e korban *Greguss Ágost* (1825—1882), a pesti egyetem tanára. Hegel tanítványa, de francia és angol esztétikusok is hatással voltak rá. A szabadságharc korában írta *A szépészet alapvonalai* (1849) című munkáját, *Rendszeres széptan*át pedig magyarázatai és hátrahagyott jegyzetei alapján halála után adta ki egyik tanítványa. Greguss szerint minden műalkotásnak a szép a leglényegesebb jegye ; a szépnek megvalósítása az ember eszménye ; a jó sem egyéb, mint a jellem szépsége. A jóságon és igazságon át juthatunk a szépséghez, ezek az erkölcsi és művészi szépségnek kapui. Értékes tanulmányt írt *A balladáról* és első magyarázója volt Arany János balladáinak.

A történetírók gazdag sorát *Teleki József gróf* (1790—1855), az Akadémia első elnöke nyitja meg, aki nagyszabású monografiát írt *A Hunyadiak korá*ról. *Horváth Mihály* (1809—1878) csanádi püspök megírta Magyarország történetét a legrégibb időktől saját koráig ; izzó hazafias szellemtől áthatott művét érdekfeszítő előadás és folyamatos stílus jellemzi. Saját koráról írt monografiáiban *(Huszonöt év Magyarország történetéből, Magyarország függetlenségi harcának története)* értékes anyagot nyújt, de ítéleteiben nem ment az elfogultságtól. A centralista *Szalay László* (1813—1864), Eötvös József barátja, részben kiadatlan forrásmunkák alapján szintén feldolgozta *Magyarország történetét* az ónodi országgyűlésig ; higgadt, tárgyilagos történetíró ; munkájában különös gondot fordít az alkotmány és jogtörténet fejlődésének kidomborítására és az uralkodó eszmék jellemzésére. *Csengery Antal* (1822—1880), a Budapesti Szemle megalapítója, neves publicista, *Magyar szónokok és státus-*

férfiak című kötetében állami életünk vezető egyéniségeiről alkotott kiváló jellemrajzokat. *Salamon Ferenc* a műbírálat és esztétika teréről később csaknem egészen a történettudomány művelésére tért át. Éles boncoló elmére, fejlett kritikai érzékre valló monografiáiban *(Magyarország a török hódítás korában, Az első Zrinyiek)* a módszeres tudományosságot művészi előadással egyesíti. Az Árpádok koráról *Pauler Gyula* (1841—1903) írt értékes monografiákat *(A magyar nemzet története az Árpádok korában, A magyar nemzet története Szent Istvánig)*. Érdemes történetírók még: *Szilágyi Sándor* (1830—1899), a Történelmi Társulat megalapítója, a Milleniumi Történet szerkesztője, Erdély történetének tevékeny kutatója; *Szabó Károly* (1824—1890) a vezérek korának búvára és a Régi Magyar Könyvtár kiadója; *Thaly Kálmán* (1839—1909), II. Rákóczi Ferenc korának rajongó kutatója és a kuruckköltészet emlékeinek gyűjtője. *Ipolyi Arnold* (1823—1886) püspök, *Henszlmann Imre* (1813—1886) és *Rómer Flóris* (1815—1889) bencés, majd nagyváradi kanonok úttörő munkásságot fejtettek ki a hazai középkori képzőművészetek története és az archeológia terén.

A politikai szónoklatban a már említett nagyjainkon kívül idősebb Andrássy Gyula gróf, Kazinczy Gábor, Szilágyi Dezső és Tisza Kálmán, a publicisták közül Bartha Miklós, Grünwald Béla, Kaas Ivor báró, Kecskeméthy Aurél, Lonkay Antal, Szemnecz Emil és Török János váltak ki.

IX. RÉSZ. A REALIZMUS, NATURALIZMUS ÉS SZIMBOLIZMUS KORA. (1882—.)

1. §. Általános jellemzés.

A kiegyezéssel, amely Magyarország független államiságát elismerte és Ausztriával való közjogi viszonyunkat rendezte, állami életünk nyugvópontra jutott; a nemzet az anyagi és szellemi erőgyűjtés feladataira fordíthatta energiáját és valóban úgy látszott eleinte, hogy lázas sietséggel igyekszik pótolni évtizedek mulasztásait. A békés kultúrmunka programmjának megvalósulásához azonban mégsem voltak meg a szilárd feltételek; a kiegyezés kompromisszum eredménye volt, nem jelentette a nemzeti öncéluság gondolatának tökéletes megvalósulását, nem hozta magával a nemzeti álmok teljességének diadalra jutását és így kezdettől fogva jelentékeny és egyre erősbödő ellenzékre talált a magyar közvéleményben, kiindulópontja lett a belpolitikai harcok hosszú és meddő sorozatának, amelyek a nemzet vezetőinek érdeklődését és energiáját annyira lefoglalták, hogy sürgősebb és életbevágóbb teendők elvégzése elmaradt. A milleniumi ünnepségek alatt fellángoló nemzeti önérzet joggal mutathatott ugyan ezredéves dicső multunk emlékei mellett azokra a nagy eredményekre is, amelyeket a közgazdaság, ipar, kereskedelem, tudomány és művészet terén az utolsó évtizedek alatt elértünk, de az ünnepi pompa csak ideig-óráig takarhatta el azokat a sebeket, amelyek már ebben az időben betegnek mutatták társadalmunkat és károsan befolyásolták életműködését. Az állam vezetéséből hiányzott a nagy nemzeti

koncepció, az egyetemes, átfogó célkitűzés, nemzeti élet helyett pártélet uralkodott, az elsekélyesedett liberalizmus szólamai alatt kicsinyes pártérdekek vívták harcaikat. A demokrácia nálunk is a liberális-kapitalista szabadverseny korlátlan érvényesülésévé fejlődött ; ennek kiépülésével karöltve haladt a materialista világfelfogás, az ideális javak fölényes aláértékelése vagy cinikus megvetése, amely a politikában az egyházpolitikai törvények, különösen a családi életet gyökerében megtámadó polgári házasság intézményének meghozatalával jelentkezett kíméletlen őszinteséggel. Akadálytalanul működhettek a szabadkőműves páholyok és folytathatták egyház- és vallásellenes, nemzetközi szolidaritásra támaszkodó, eszményfosztogató munkájukat. Megfelelő szociálpolitikai reformok hiányában pusztulásnak indult a régi középosztály, a gentry, eladósodott a földművelő nép, nyomorban tengődött a mezőgazdasági munkásság és ijesztő mértékben nőtt a városi proletariátus, készséges és fogékony talajául a radikális és szocialista törekvéseknek, amelyek nálunk kezdettől fogva megtagadták a nemzeti eszmével való közösséget. A szociális problémák kiéleződésével együtt a nemzetiségi kérdés is egyre veszedelmesebb alakot öltött és növelte a repedések számát az ezeréves magyar állam ősi épületén. Ilyen állapotban érte hazánkat a világháború, amely a legsúlyosabb megpróbáltatásokat mérte a belső erőben megfogyatkozott magyarságra. Katonáink világraszóló hősiessége, mérhetetlen véráldozata, a nemzet hagyományaihoz hű osztályok heroikus áldozatkészsége hiábavalónak bizonyult ; szövetségeseinkkel együtt elvesztettük a háborút, országunkat szétdarabolták, a megcsonkított nemzettest pedig martalékául esett egy időre a radikális és kommunista rémuralomnak. A magyarság egészséges életösztöne azonban magához tért a kábulatból, a nemzeti ellenállás győzött és ma a trianoni államiság kényszerkeretei között

az újra éledt keresztény eszme és nemzeti gondolat jegyében küzdünk az ország történeti és organikus egységének helyreállításáért.

A szellemi élet terén az utolsó félszázad alatt sokoldalú és élénk tevékenység folyt. Az elemi és középiskolák száma állandóan emelkedett, a budapesti egyetem mellett új egyetemek nyiltak: a debreceni és pozsonyi; az utóbbi az összeomlás után Pécsre került, a kolozsvári egyetem pedig Szegeden kapott új otthont. A hírlapok és folyóiratok száma egyre növekedett: ezeknek egy része azonban nyiltan és következetesen támadta nemzeti hagyományainkat és a radikális újítások szolgálatában állott. A szépirodalmi folyóiratok közül *A Hét* és a *Nyugat* jutottak jelentőségre, mint az irodalmi forradalom fő organumai; a tradíciókhoz ragaszkodó írók a *Budapesti Szemle*, *Vasárnapi Ujság*, *Új Idők* köré gyülekeztek. A katholikus szellemű szépirodalom fellendülésében a *Katholikus Szemle* mellett fontos szerep jutott az *Élet* című folyóiratnak. Újabban keletkezett nemzeti szellemű szépirodalmi folyóirataink közül a *Napkelet* és az Erdélyben megjelenő *Pásztortűz* emelkednek ki.

Színészetünk fejlődése a színházak szaporodása és a kitűnő színésztehetségek nagy száma mellett is kevés vigasztalót és felemelőt nyújt ebben a korban. A színházak nagyobb része komoly és művészi értékű alkotások helyett inkább könnyű fajsúlyú vígjátékokkal, bohózatokkal és operettekkel tölti ki műsorát és nemzetnevelő, ízlésnemesítő hivatásától eltávolodva, frivol szellemű, érzékeket csiklandozó és erkölcstelen darabokkal hízeleg a közönség alantas ösztöneinek. Egyedül a Nemzeti Színház igyekezett következetesen ápolni a nemesebb tradíciókat és érvényesíteni a magasabb irodalmiság, a nemzeti szellem és tiszta művészet követelményeit. Örvendetesebb jelenség képzőművészetünk fejlődése, amely minden ágában, az építészetben, szobrászatban és festé-

szetben egyaránt kiváló mesterekkel dicsekedhetik; zeneművészetünk is számottevő tényezővé kezd válni nemzetközi viszonylatban.

Irodalmunk a maga differenciáltságában híven tükrözteti a megváltozott korszellemet. Fejlődésére nagy hatással van a külföldi irodalom, amelynek minden jelentősebb szellemi és stílusáramlata eljutott hozzánk. A mult század második felében a természettudományi világnézet hatása alatt a *realisztikus életszemlélet* válik uralkodóvá és átalakítja a művészi ábrázolás módját. A realista író szubjektivitását igyekszik háttérbe szorítani és személytelen tárgyilagossággal, kiemelés, eszményítés nélkül kívánja visszatükröztetni a valóságot. Érdeklődése az élet minden mozzanatára és jelenségére kiterjed: egyforma kedvvel, gondos részletezéssel analizálja a lelki életet, a társadalmi problémákat, a kisemberek világát. A gyakorlatban legtöbbször nem sikerül az írónak az impasszibilitás elvét megőrizni: a közellátás, az emberi élet gyarlóságának, kicsinyességeinek, igazságtalanságainak vagy félszegségeinek közvetlen szemlélete a részvét, megértő és megbocsátó szeretet, felháborodás, harag, gúny vagy megvetés érzelmét váltja ki belőle és előadását az érzelmesség, irónia, szatira vagy humor szubjektív elemeivel színezi. A realizmusnak véglete a *naturalizmus*, az élet rút, szennyes és beteges mozzanatainak egyoldalú kiemelése, vagyis a rútnak eszményítése; a naturalista író az életet materiális erők mechanisztikus működésének fogja fel, az emberben is csak a testi tényezőket ismeri el, az önfenntartási ösztön s a nemi érzés hatalmát keresi minden emberi vágyban és akarásban; szorgalmasan kutatja az embernek környezetétől, átöröklött diszpozícióitól, tehát a személyén kívül álló hatalmaktól való függését: az átöröklés és a környezet a naturalista elmélet szerint sorsdöntő tényezők az életben. A materialista világnézet és a naturalista stílus

virágzásával együtt bontakozik ki az *impressszionizmus*, mint szemléletmód és művészi alkotó elv. Mihelyt meginog az ideális értékekben való hit, az értékelés rendje azonnal az érzékieket hangsúlyozza ; az impresszionista a világot érzéki benyomások végtelen sorának fogja fel, az abszolút szellemi és lelki javak értékrendjében kételkedve, csak relatív életértékeket ismer el ; ezzel együtt jár minden idealisztikus megkötöttségtől, hagyománytól való szabadulás vágya és a folyton változó impressziók iránt való odaadás. Az impresszionista művész vagy író passzív magatartással fogadja a pillanat élményeit és teljes közvetlenségükben igyekszik őket megrögzíteni ; ábrázolásmódja analitikus ; irodalmi vonatkozásban nagy hatással van rá Freud psychoanalízise, amely a személyiségalkotó erőket tudattalan energiák káoszává oldja fel és ezzel megtagadja a szabadakaratot és felelősséget, kizárja az emberi életből az ethikumot, megindítja az irodalomban a psychikus impresszionizmust a maga végnélküli lélekanalízisével, amely azonban leginkább az erotikus mozzanatokra terjed ki. Korunknak egy másik irodalmi iránya, amely bizonyos tekintetben a naturalizmus ellenhatásaként fogható fel, a szimbolizmus ; míg az előbbi a külső világhoz és az erről szerzett érzékletekhez tapad, a *szimbolizmus* a jelenségeket jelképek gyanánt tekinti és az ember belső, lelki világát igyekszik kifejezni általuk ; a modern szimbolizmusban gyakran misztikus lelkiség ölt költői formát.

E különféle stílusok és módszerek és mellettük még mások is, amelyek azonban nálunk nem jutottak jelentőségre, feltűnő jelei a korszellem differenciáltságának ; a tradícióktól való elszakadás, a materialista világnézet eszménytelensége válságba, *dekadenciába* sodorta az európai szellemi életet ; e krízisnek jelentős irodalmi kifejezői, akik a mi irodalmunkra is erősen hatottak : a német *Nietzsche*, aki a Schopenhauer-féle passzív pesszimizmus legyőzőjeként lépett fel, mint a több és magasabbrendű élet prófétája,

új embereszmény, az «Übermensch» jelszavával, új erkölcs, a «Herrenmoral» hirdetésével, amellyel az erős egyéniséget felszabadítja minden hagyomány, erkölcs korlátja alól és felbátorítja arra, hogy önmagának legyen törvényhozója. Vallási és erkölcsi aposztaziája, féktelen individualizmusa, önimádata, arisztokratizmusa épen úgy hatottak, mint a nagy szenvedélyeket önmagukban igazoló, a dionysosi mámort, az érzékiség és szellemiség teljes kiélését prédikáló radikális tanai. A francia *Zola* brutális naturalizmussal megírt regényeiben a természettudományi módszert alkalmazta és a szerinte szabadakaratnélküli embert az átöröklés, az ösztönök, vér és a környezet legyőzhetetlen hatalmában mutatta be. A modern társadalomnak kérlelhetetlen bírálója volt a norvég *Ibsen*, aki a családi élet tisztaságának helyreállításával és az egyéni becsületérzés nevelésével akart reformálni, ennek leghatásosabb tényezőjét, a kereszténységet azonban ellenséges szemmel tekintette és így inkább kárt okozott, mint használt. Az orosz *Tolsztoj* korunk erkölcsi krízisének okát a kultúrában kereste, orvosságául pedig a munkát, a tevékeny felebaráti szeretetet és az áldozatos lemondást hirdette. Honfitársa, *Dosztojevszkij* a lélekanalízis hatalmas erejével világított bele az emberi ösztönök, indulatok és szenvedélyek félelmes világába és együttérző részvéttel ábrázolta a bűnben, nyomorúságban, testi és lelki fogyatkozásokban vergődő embert. A világirodalom más kiemelkedő alakjai, (Dickens, Thackeray, Flaubert, Maupassant, Anatole France, Björnson, Baudelaire, Verlaine, D'Annunzio, Maeterlink stb.) szellemükkel és stílusukkal egyaránt hatottak a legújabb kor magyar irodalmára. Az idegen műveltségnek szellemi életünkbe való szokatlanul nagyarányú beáramlása sok tekintetben káros hatással volt nemzeti életünk és irodalmunk fejlődésére, aminek oka közműveltségi viszonyaink sajátos természetéből magyaráz-

ható. Közönségünk nagyobb részének nem volt igazi magyar gyökerű irodalmi műveltsége, érdeklődését a politika mindenkor jobban lekötötte, mint a kulturális kérdések, irodalmi szükségleteit leginkább a kiegyezés óta rohamosan fellendült napi sajtó látta el, amely azonban nagyrészt egy idegen faj, a nyelvében megmagyarosodott, lelkület tekintetében viszont csak részben asszimilálódott zsidóság kezére került. A zsidó értelmiségnek irodalmi és különösen zsurnalisztikai téren való rohamos térfoglalása kezdettől fogva sok veszélyt rejtett magában a nemzeti öntudat kezdetleges fokán álló, nemzetvédelmi tekintetben szervezetlen és elhanyagolt magyar társadalomra: nyelv, erkölcs, világnézet tekintetében lassan és észrevétlenül egyre több idegenszerűséghez szoktatta hozzá. A magyarságnak alapjában konzervatív, az újítások iránt tartózkodóbb természetével szemben a hagyományaink iránt érzéketlen vagy ellenséges indulatú, gyökértelen zsidóság mohón kapott minden kulturális újságon s a haladás jelszavának örve és a liberalizmus védelme alatt a nyugati kultúrának minden világnézeti, bölcseleti, tudományos, művészeti vagy irodalmi termékét beoltotta a magyar szellemi életbe, természetesen saját ízlésirányának és lelkiségének megfelelő kiválasztással és tekintet nélkül arra, hogy az idegen hozomány megfelel-e egészséges fejlődésünk feltételeinek és összeegyeztethető-e faji és lelki adottságaink, történetileg kialakult nemzeti egyéniségünk, keresztény erkölcsiségünk korszerű szükségleteivel és követelményeivel. A nemzet drágán megfizetett azért az optimizmusért, amellyel elnézte az erőszakos újítást, anélkül, hogy nemzeti egyéniségének védelméről kellően gondoskodott volna. Az eredmény közszellemünk és irodalmunk kettészakadása lett, amely ma sem szűnt meg, midőn pedig a magyarság területi szétdaraboltsága miatt szükségesebb volna a nemzeti erők egysége, mint valaha.

2. §. *A líra.*

Az a rendkívül értékes eszmei, világnézeti és formai hagyomány, amely a nemzeti klasszicizmus örökségeként irodalmunk legújabb korára átszármazott, a korán jelentkező és egyre erősödő ellenzéki törekvések ellenére sem tűnhetett el nyomtalanul, hanem éltető eleme lett a kisebb-nagyobb tehetségű lírikusok aránylag nagy csoportjának, akik egyéniségük és ihletük különböző ereje szerint ápolták, vagy költői stílus, nyelv, ritmika tekintetében tovább is fejlesztették Petőfi, Arany, Gyulai és kortársaik népies-nemzeti irányát. Ez a konzervatív szellemű líra sem érintetlen a nyugateurópai költészet hatásától, képviselői is megérzik és éreztetik koruk politikai, társadalmi és eszmei forrongását, azonban idealizmusuk, egyensúlyozottabb lelkiségük visszatartotta őket az erőszakos újítástól.

E hagyományos iránynak egyik legrégibb munkása *Dalmady Győző* (1836—1916), a nemzeti függetlenség gondolatának, a lelkes honszeretetnek rajongója, a családias érzésnek egyszerű, igénytelen hangú, de bensőségesen érző énekese. *Bartók Lajos* (1851—1902) Kossuth eszméinek fanatikusa ; szenvedélytől fűtött, pártpolitikai színezetű hazafias költészeténél és érzékies szerelmi lírájánál értékesebbek azok a költeményei, amelyekben a Kárpátok szépségeit festi, vagy a mulandóság gondolatából eredő szomorúság hangulatát szólaltatja meg. *Endrődi Sándor* (1850—1920) sok tekintetben Petőfivel rokon lélek, a szabadság és szerelem melegszívű, állandó érzelmi hullámzásban élő lantosa ; dalformáira Heine költészete, pátoszára Victor Hugo hatott ösztönző erővel. Ellenzéki szellemű hazafiságában Rákóczi kultusza hevíti ; kurucdalaiban szerencsés leleménnyel elevenítette fel a XVII. századi hazafias líra érzéseit és hangulatait és az átélés igazságával fejezte ki hazafias bánatát. Egyéni

dalaiban Istent, hitet és megnyugvást áhító, emberszerető lélek tükröződik *(Kurucdalok, Isten felé, A pálya végén)*. Petőfi és Victor Hugo politikai romanticizmusa újul fel *Ábrányi Emil* (1850—1920) szónokias, pathetikusan hazafias ódáiban; az 1848 eszményeinek leglelkesebb poétája, az emberi jogok, igazság és szabadság harcosa. Az érzés melegsége és közvetlensége teszi kedvessé epedő hangú szerelmi költészetét és családi boldogságát megéneklő verseit. Mint műfordító is kiválik stílusérzékével és virtuózitásig menő verstechnikájával (Victor Hugo, Byron, Edmond Rostand).

Arany Jánossal rokon lelkűletű, de eredeti egyéniségű lírikus *Vargha Gyula* (1853—1929). Rendkívül finom érzékenységű költő, tehetsége Lévayéhoz hasonlóan késő öregkorában is üdén és fiatalosan reagált benyomásaira. Heine formai hatása alatt írt, harmonikus érzésvilágot tükröztető, bájos szerelmi dalokkal kezdte költői pályáját. Férfikorának uralkodó ihletélménye a pesszimisztikus hazafiság. Megdöbbenve veszi észre a nemzet belső erőinek rohamos hanyatlását és fájó keserűséggel fejezi ki aggodalmait a jövővel szemben; megsejti a végzetet és kétségbeeséssel várja a pusztulást. A bekövetkezett katasztrófa szomorú képei, a természet, szenvedés, az élettől és szépségeitől való búcsúzás és az örökkévalóságba készülődés témái ihletik aggkori költészetét; az öregség melancholikus hangulatának Arany mellett legművészibb kifejezője irodalmunkban. Vargha Gyula egyéniségében és költészetében ritka összhangban jelenik meg a magyarság és európai kultúra, bölcs konzervativizmus és józan modernség; a lírai formáknak, különösen a rímes jambikus technikának mestere. Nyelve egyszerűségében is kifejező és a finomabb árnyalatokhoz is könnyedén simul *(Dalok, Költemények, Ködben, A végtelen felé, Hamvadó tüzek)*.

Vargha passzív melancholiájával szemben *Kozma An-*

dor (sz. 1861) a politikai és társadalmi élet hullámzásai közben állandóan figyelő, bíráló és aktív működésben élő magyar úr típusát képviseli. Lelkes rajongója a magyar fajnak, szívesen eszményíti és dicsőíti nemes jellemvonásait, multjának és jelenének vigasztaló mozzanatait; a hibákat és fonákságokat is észreveszi és szelíd iróniával vagy csípős szatirával ostorozza, de mindig a szeretet hangján és a javítás szándékával. Költészetének nagy része alkalmi jellegű, eszmevilágában a Tiszák által képviselt liberalizmus visszhangja jelentkezik; a becsület, tisztesség, önzetlenség állampolgári erényeinek érvényesüléséért küzd lantjával is. Hazafias ódáit mély érzelmi megindultság és emelkedett pátosz hatja át, elégiáiban a világháború és forradalmak rémségeivel sujtott magyarság gyásza és fájdalma reszket. *(Szatirák, Magyar Symphoniák, Magyar rhapsodiák)*. Arany János költői stílusát, verstechnikáját ő fejlesztette tovább legnagyobb virtouzitással; nyelve, a legtisztább, legtörzsökösebb magyar nyelv, teljes szépségében, festői és zenei hatásokat is kiaknázó erővel jelentkezik ősmagyar tárgyú eposzaiban *(Turán, Honfoglalás)* és Petőfi életét feldolgozó verses regényében *(Petőfi)*. Kozma Andor testvére, *Bárd Miklós* (családi nevén Kozma Ferenc, sz. 1857) életformájában és világszemléletében a magyar nemesi osztálynak egyik legrokonszenvesebb képviselőjeként jelenik meg előttünk. Vallásában megnyugvást találó, a természettel mint gazda és vadász intim közösségben élő, családi tűzhelyének körében és katonai hivatásában feloldódó úri lélek, akinek költészete is derűt és harmóniát áraszt. Természetfestései néha szín- és fényhatásukban a plein-air képek hangulatát éreztetik; máskor mozgalmas cselekvényben, a vadászat és lovaglás élményében jeleníti meg a természet életét. Hangulatos katonadalai és a mulandóságon merengő versei mellett a feleségéhez írt gyengédhangú, tartózkodó és szemérmes érzést tükröz-

tető költeményei a legszebbek. *(Költemények, Összes versei, Költeményei* (1887—1913), *Újabb költeményei.)* Stílusában, verselésében ő is Arany művészetének továbbfejlesztői közé tartozik.

A népköltészet szelleme, stílusa, nyelve és ritmikája hamisítatlan üdeségében jelentkezik *Szabolcska Mihály* (sz. 1862) lírájában. Szabolcska a falu és kisváros világában töltötte életének nagyobb részét, mint református lelkipásztor, s életszemlélete híven tükrözteti e környezet hatását. Egyszerű, egészséges, vallásos és emberszerető lélek, nem nagy igényű a világgal szemben, papi hivatása, családi élete és a természet körében megtalálja azt a szerény boldogságot, megelégedést, amelyre szíve áhítozik. Igazi lirikus kedélye a mindennapi élet intim jeleneteiben is megleli a költői alakításra alkalmas anyagot és lelkének szelíd hullámzásaiból egyszerű, közvetlen, gyakran szinte a végsőig leegyszerűsített formájú dalok fakadnak; a családi érzésről kevesen daloltak melegebben, mint Szabolcska. A külföldön magát mindig idegenben érző magyar ember csendes honvágyát is megkapó igazsággal szólaltatta meg. *(A Grand Caféban, Salzburgi csapszékben.)* A szerelem, korán elhúnyt feleségének emléke és székely hazájának szeretete ihletik *Jakab Ödön* (sz. 1854) melancholikus költészetét; a magyar mondai hagyomány néhány darabját művészi érzékkel öntötte új költői alakba *(Argirus, Szilágyi és Hajmási)*. Pesszimista egyéni lírájánál jelentősebbet alkotott a verses epikában *Zempléni Árpád* (1865—1919). A magyarral rokon finnugor népek mondakincsében megérezte az ősmagyar lélek megnyilatkozását, és kitűnő stiláris érzékkel, gazdag zeneiségű ritmikával foglalta versbe e hatásos költői anyagot *(Bosszú, A kalapács, Vasfő és Ime)*. Eredeti, derűs életfilozófia és mély humor tükröződik *Szávay Gyula* (sz. 1861) lírájában; az irodalmiság igényével fellépő alkalmi ódának is tehetséges művelője, a formában Arany

János iskolájának követője. *Váradi Antal* (1854—1923) pathetikus vallásos líráját és legendáit a stílus költői szépsége emeli ki. *Radó Antal* (sz. 1862) a klasszikus versformák mestere; ódáin, elégiáin és a közélet ferdeségeit ostorozó szatiráin kívül remek műfordításaival szerzett érdemet (Firduszi, Dante, Petrarca, Ariosto, Leopardi, Musset, Schiller, Shakespeare). A nemesen konzervatív szellemű magyar hazafias líra *Sajó Sándor* (sz. 1868) költészetében táplálkozik a legerősebb fokú ihletintenzitásból. Sajó a gerinces, elveihez, eszményeihez megalkuvás nélkül ragaszkodó férfi jellem és törhetetlen erejű hazafiság klasszikus képviselője. Bár a szerelem, családi érzés, természetszeretet és általános emberi érzelmek is igazi költőiséggel hangzanak fel sokhúros lantján, munkásságának méltó jelentőségét hazafias lírája adja meg. A magyarságnak mintegy élő lelkiismerete ; fajának sorsát hatványozott erővel érzi át és azzal az ünnepi emelkedettséggel, ódai szárnyalással vagy elégikus elborulással énekel róla, amellyel legnagyobbjaink, Vörösmarty, Arany vagy Petőfi. Pátosza a lélek reszkető megindultságából, szíve véréből ömlik át soraiba, amelyekben ott sajog a világháború minden magyar szenvedése, a trianoni tragédia gyásza és fájdalma. Költészetének erkölcsi értéke a nemzeti klasszicizmus hiánytalanul megőrzött és egyéni erővel tovább fejlesztett formai hagyományával párosul művészetében (*Fiatal szívvel, Útközben, Gordonka, Magyar Versek, Muzsikaszó*). A hazafias líra érdemes művelője *Lampérth Géza* (sz. 1873), akinek ihletét különösen a kuruckor és a szabadságharc eszményei hevítik. *Rudnyánszky Gyula* (1858—1913) vallásos és hazafias költészetében a magyarság hagyományos Szűz Mária-kultusza is bensőséges hangon szólalt meg. *Bán Aladár* (sz. 1871) katholikus világnézetből táplálkozó lírájában a vallás, szülőföldjéhez és édesanyjához való ragaszkodás, szerelem és hazafiság motívumai egy idealista lélek derűs

harmóniájában csendülnek fel. *Lévay Mihály* (sz. 1862) és a fiatalon elhúnyt *Szepesy László* (1880—1915) is a katholikus és nemzeti szellemű költészet hivatott művelői közé tartoznak.

E tradicionalista és idealisztikus irányú költészettel szemben már a korszak elején akadtak költők, akiknek munkásságában a sajátosan nemzeti elem elhalványodott és erősebb színezéssel jelent meg az általános emberi, az énnek a korszellemes nyugtalansága miatt érzett bizonytalansága, lelki egyensúlyozatlansága és meghasonlása. Ezt az új, pesszimisztikus életérzést a kor divatos bölcselői, Schopenhauer, Nietzsche, Hartmann erősítették. Már a nemzeti klasszicizmus virágzása idején voltak lirikusok, Vajda János, Dömötör János, akik életfelfogásukban az idealizmus és pesszimizmus között hánykódva, a kifejezésben is kezdtek eltávolodni az uralkodó ízléstől. *Reviczky Gyula* (1855—1889) az első modern költő, aki tudatosan és nyiltan szembefordul a népiességgel, az ihletkör kiterjesztésére törekszik és az időtől és nemzettől független, örök emberi érzések kifejezését tartja a költészet legfőbb feladatának. Impresszionista, aki hangulatokban éli át a világot és szüntelen önanalízissel tükrözteti vissza lírájában. Pesszimizmusát szerencsétlen életkörülményei, betegsége, boldogtalan szerelme alakították ki benne, Schopenhauer csak táplálta ; lelki diszpozíciójának passzivitása, akaratának erőtlensége ellenére sem dekadens típus : fáj neki a szenvedés, az élet nehézsége, az emberek romlottsága, de keresztény türelemmel viseli és nem válik élettagadóvá, sőt sóvárog a tiszta életöröm, a szeretet és boldogság után. A Nirvána, a teljes megsemmisülés gondolata elviselhetetlen számára ; csak legsötétebb perceiben kacérkodik vele, de azután felemeli Krisztus művének megváltó ereje és megvigasztalja a keresztény lélekkel viselt szenvedés érdemszerző jelentősége ; hisz a halhatatlanságban és az örök életben.

(Imakönyvem, Inri, Tartsatok bűnbánatot, Miatyánk, Ma született a Messiás, Pán halála.) Emberszeretete az erkölcsi hajótöröttekre is részvéttel és szánalommal tekint *(Perdita-dalok)*; szerelmi költészetét meleg bensőség és mélabús lemondás hatja át *(Emma-dalok)*, a nyers érzékiség hangját kerüli. A hazaszeretet motívuma ritkán ihleti, inkább a politikai és közéleti ferdeségeket, az önérdek hajszolását, a külföld szertelen utánzását és a meddő politizálást ostorozza *(Március tizenötödikén, Magyar virtus, Politikus nemzet)*. Meghatóak halála előtt írt versei *(Utra készen, Számlálgatom..., Beteg vagyok)*. Költészetének fejlett formaművészete Heine hatását mutatja. Reviczky kortársa, a tragikus sorsú *Komjáthy Jenő* (1858—1895) Nietzsche Übermensch-kultuszának és a saját irreális, pantheisztikus világérzésének költői formulázására törekedett : világmegváltó tendenciájú bölcseleti eszméi alaktalanok, részletszépségekben bővelkedő stílusa egyenetlen, szenvedélyének ditirambikus lendületét ritkán tudja követni. E fogyatkozások miatt verseskötete *(Homályban)* megjelenése idején nem keltett nagyobb hatást, csak később méltányolták a benne megnyilvánuló eredeti egyéniség és témaújító törekvés miatt.

A nemzeti hagyományokkal való nyilt szakítás és nyugati minták szerint újítani akaró törekvés *Kiss József* (1843—1921) és az ő folyóirata, az 1890-ben megindult *Hét* körül csoportosuló, jobbára zsidó származású költők működésében jelentkezett. Kiss József Aranyt utánzó érzelmes balladáival *(Simon Judit, Ágota kisasszony, A rabasszony, Gedővár asszonya)* szerezte hírnevét ; ezekben, valamint Byron és Puskin hatását éreztető verses elbeszélő költeményeiben *(Jehova, Mese a varrógépről, Legenda a nagyapámról)* többnyire a zsidóság köréből meríti tárgyát, és híven tükrözteti különösen a falu népe közé vegyült, vallási és erkölcsi hagyományaiban még a ghettóhoz tapadt fajtestvéreinek életmódját. Lírájá-

ban viszont a városi élethez asszimilálódott, kozmopolita, nagy szellemi kultúrával, de sivár lelkiséggel és fogyatékos erkölcsi érzékkel rendelkező zsidó típusa reveláldik. Heinei cinizmussal sérteget kegyeletes érzéseket, eszményeket, megénekli a szabad szerelem gyönyöreit és magasztalja a perdität, kárörömmel jósolgatja az évezredes bálványok rombadőltét. *Ignotus* (Veigelsberg Hugó, sz. 1869), szkeptikus és blazírt életszemléletet, dekadens lelkiséget tükröző lírájában az idegizgató, léha szerelem motívuma uralkodó. *Szilágyi Gézá*nak (sz. 1875) a szexuális kéjt egész fiziológiai valóságában festő költeményei a lírai verizmusnak megdöbbentően szemérmetlen példái. *Heltai Jenő* (sz. 1871) bohémdalainak frivol szellemét bágyadt szentimentalizmussal vagy rezignált melancholiával takargatja. Makai Emil, Bródy Miksa és Kiss József körének más tagjai is idegen lelkiségnek idegen érzésmódjával, szemléletével, etikai és esztétikai radikalizmusával ismertették meg irodalmunkat ; az erotikus hatáskeresés mellett közös vonás működésükben a nyiltan fitogtatott kozmopolitizmus, nemzeti hagyományaink cinikus megvetése, irónikus vagy szatirikus gúnyolása. Költészetük tartalmi és formai részére egyaránt nagy hatással volt a francia dekadens líra, különösen Baudelaire. A szocializmus eszméi *Palágyi Lajos* (sz. 1866) költészetében jelentkeztek először nagyobb erővel ; Palágyi később a hazafias lírának is lelkes művelője lett. A proletariátus érzésvilágát *Peterdi Andor* (sz. 1881) szólaltatta meg, gyakran meleg bensőséggel és igazsággal. *Czóbel Minka* (sz. 1859) az Alföld és Nyírség vidékének hangulatait festői költeményeivel a tájimpresszionizmusnak tehetséges képviselője.

A progresszív-radikális újító törekvések abban az időben jutottak igazi jelentőségre, midőn Ignotus 1908-ban megalapította a *Nyugat* című folyóiratot. Ez az organum az írói szabadság és tehetség jelszavával indult, és kötött

programm helyett azt hirdette elvül, hogy világnézetre és esztétikai hitvallásra való tekintet nélkül helyet ad minden írásnak, amelyben eredeti tehetség nyilatkozik. Kétségtelen, hogy mindjárt kezdetben sokféle ízlésiránynak gyűjtőmedencéje volt a Nyugat; íróit alig tartotta össze más, mint a konzervatív szellemmel, irodalommal és politikával szemben szolidáris ellenzékiség, amelynek radikális jellegét a folyóirat irányítóinak, Ignotusnak, Hatvany Lajosnak és Fenyő Miksának egyénisége eléggé biztosította. A Nyugat írói gárdájának politikai radikalizmusa, az uralkodó politikai és társadalmi rendszer ellen való féktelen gyűlölete, világnézeti anyanyelvűsége, ideáltalansága volt az oka annak, hogy a keresztény gondolkodású és nemzeti hagyományait féltő magyarság idegenkedve és félő aggodalommal nézte ezt az irodalmi forrongást és ma sem nyújthatja osztatlan elismerését azoknak a magyar tehetségeknek sem, akik e folyóirat igazi értékei voltak és működésükkel a költői stílus és nyelv megújulását és gazdagodását elősegítették.

Legnagyobb költői tehetség ezek között *Ady Endre.* A szilágymegyei Érmindszenten született 1877-ben református kisnemesi családból. A nagykárolyi piarista gimnáziumban és a zilahi református kollégiumban végezte középiskolai tanulmányait; utána beiratkozott a debreceni jogakadémiára és le is tette az első alapvizsgát, újságírói és költői ambíciója azonban elvonta a jogi pályáról. 1900-ban Nagyváradra költözött, ahol először a kormánypárti szabadságnak lett munkatársa, majd az ellenzéki Nagyváradi Naplónak egyik szerkesztője. Első versköteté 1899-ben jelent meg *Versek* címen, a második 1903-ban *Még egyszer* cím alatt. Egy barátnőjének rábeszélésére, akit Léda asszony néven örökített meg verseiben, 1904-ben Szilágymegye anyagi támogatásával Párisba utazott, ahol hosszabb időt töltött. Ottani élményei s a francia dekadens és szimbolista lirikusok, Baude-

laire, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé költészetével való megismerkedése ösztönző és felszabadító hatással voltak lírájára. Visszatérése után a Budapesti Napló főmunkatársa, később szerkesztője, a Nyugat megindulása után e folyóiratnak egyik fő írója lett. Közben sűrűn egymásután jelentek meg verseskötetei (*Új versek, Vér és arany, Az Illés szekerén, Szeretném, ha szeretnének, A minden titkok verseiből, A menekülő élet, A magunk szerelme, Ki látott engem, A halottak élén*, és halála után: *Az utolsó hajók*), amelyeknek új és merész hangja, szokatlan stílusa barátai és rajongói részéről mámoros lelkesedést, a közvélemény nagy részében heves ellenmondást és megütközést váltott ki; Ady szenvedélyes irodalmi harc középpontjába került, amely nyilvánvalóvá tette közszellemünk és irodalmunk kettészakadását és bár idővel veszített élességéből, ma sem ért véget. A világháború kitöréséig Ady többször huzamosabb ideig tartózkodott külföldön, különösen Párisban; 1915-ben megházasodott és ettől fogva felváltva Pesten, feleségének, Boncza Bertának csucsai birtokán és szüleinek érmindszenti házában töltötte napjait. Régi betegsége, amelyet fiatalkori kicsapongásaival szerzett, egyre jobban elhatalmasodott rajta és 1919 elején a budapesti Liget-szanatóriumban meghalt.

Ady egyéniségében és költészetében jellemző módon nyilatkozik meg egy hanyatló korszak nyugtalansága és lelki meghasonlottsága. Ifjúságában majd protestáns, majd katholikus iskolákban nevelkedve, nem alakulhatott ki benne egyensúlyozott világnézet. Mint újságíró, radikális szellemű környezetbe került és nyugtalan, szélsőségekre hajló temperamentuma csakhamar a magyar világrenddel elégedetlen elemek élére sodorta. Párisban egy hatalmas és nagymultú nép ragyogó kultúrájának fényében kisszerűnek, nyomorultnak látta a magyar életet és keserűsége izzó gyűlöletté fokozódott azok ellen, akikben fajtája jobb életsorsának akadályait

látta. A külföldről nem azt a vágyat hozta haza, amit a régi világjáró magyar reformátorok, hogy hazájának javára dolgozzék a korszerű és hasznos eszmék és intézmények megvalósításán, hanem mint elkerülhetetlen bukásunk hirdetője és a fennálló politikai és társadalmi állapotok kérlelhetetlen ostorozója jött vissza. A pozitív és idealista irányú működés feltételei különben is hiányoztak jellemében; egészségét, akaraterejét az alkohol és a szexuális gyönyörök szertelen hajhászása korán megrendítette; enerváltságában végzetszerűnek és elkerülhetetlennek látta a magyar sorsot, amellyel tragikus módon egybeforrottnak érezte saját életét és csak a jajkiáltáshoz volt ereje, hitet és vigasztalást nem tudott nyújtani a nemzetnek. A politikai élmény nagy helyet foglal el Ady költészetében, verseinek körülbelül egyharmada ebből az ihletből táplálkozik; már emiatt sem lehet őt hazája iránt való közömbösségről vádolni; a szenvedély elragadta őt az itthoni állapotok megítélésében és ostorozásában, politikai felfogása a korabeli radikális és szocialista eszmékkel volt telítve és a forradalom előkészítői fel is használták céljaikra azt az erőnyereséget, amelyet Ady proletárversei és szatirikus hazafias költeményei számukra jelentettek, de tagadhatatlan, hogy a magyarság sorsa élet-halál kérdés volt a költő számára és nemzetével való együttérzésének számos megható vallomását megtalálhatjuk költészetében.

Adynak költészetében kibontakozó sajátos világképe egyéb mozzanataiban is diszharmonikus és lehangoló. Istenhez való viszonya az örökös küzdelem jegyében áll; kétség és hit között vergődő lelke sóvárogja, majd eltaszítja magától a vallás tanítását, vigasztalását; keresi az Istennel való megbékülést, majd dacos lázadással függetleníteni akarja magát tőle, mert az élet korlátlan kiélésének akadályát látja az isteni hatalomban; kínos harca sohasem csitul el végkép és tisztult istenfogalom

nem tud kialakulni háborgó lelkében. Mohó életvágya az aranyat és a vele megszerezhető kéjt hajhássza, az érzéki örömök narkózisát keresteti vele; a szerelmet hedonisztikus, pogány értelmezésben éli át és énekli meg; a vér himnuszait zengő költeményeiben csak néha hangzik fel nála nemesebb emberi motívum; a neki rendeltetett egyetlen és igazi nő keresése és megtalálhatatlansága és az Ady-vér elpazarlásának és az ivadék lehetetlenségének fájó tudata. Életereje fogytával, de az érzéki mámort követő fanyar kiábrándulások hangulatában is egyre gyakrabban gyötri a mulandóság gondolata; a halál sötét misztériuma nyomon kíséri a lét értelmén való töprengéseit, átjárja faji érzését, beleszövődik szerelmébe, rémíti, majd kacérkodik vele és egyik legállandóbban visszatérő és legkülönösebb motívumává válik lírájának.

Ady költészetének eszmeköre nem tág, érzelmi világa egyoldalú, komor, a tiszta életöröm hiányzik belőle; motívumai Kiss József és körének munkássága után csak részben szokatlanok, de egyéni és eredeti a szemléletmódja és stílusa. Mindig szubjektivitásából indul ki, érzésben éli át a világot, mindent átértékel a maga szempontjából és a saját lírai énjét helyezi mindennek középpontjába; igazi impresszionista, de benyomásai az ő önigényű világrendjében átalakulnak, hozzáidomulnak ahhoz a költői létrendhez, amelyben minden jelenség új magyarázatot kap és új jelentőségre tesz szert. E szubjektív lelki tartalmat Ady a szimbolizmus eszközeivel fejezi ki, nem logikai, hanem psychologiai természetű kapcsolatok segítségével; képfantáziája kifogyhatatlan leleményű, de szimbolumai épen egyéni voltuk miatt nem mindig érzékeltető erejűek azok számára, akik nem tudják magukat beleélni és beleérezni a költő különös lelkiállapotába. Énjének maradéktalan kifejezésére való törekvés vezette Adyt a szabadvers nagymértékű alkalmazására és a nyelv zenei elemeinek kiaknázására; előadásá-

ban a nyelvet is megújítja, a szavak, szólamok, képek új színt nyernek nála, találó és hangulatkeltő jelzők, meglepő szóösszetételek, fordulatok, mondatfűzések váltogatják egymást. A magyar líra formakincsét Ady minden kortársánál jelentősebben gyarapította, kifejezési lehetőségeit fokozta; újítása nagy hatással volt lírai költészetünk további kifejlődésére, az utána fellépő költők közül kevesen tudták magukat formai eredményeitől egészen függetleníteni.

Nyugatos költőtársai közül a legkimagaslóbb tehetség *Babits Mihály* (sz. 1883), az intellektuális költő eredeti típusa. Rendkívüli szellemi kultúrája, mélyebb lelkisége és tudatosabb formaművészete élesen megkülönbözteti Adytól, akivel csak nyugtalansága és elégedetlensége kapcsolja össze. Kultúrát és szépséget szomjazó, önmagát állandóan figyelő és tökéletesíteni vágyó esztéta-lélek, aki ideges és lázas kereséssel kutatja át minden kor és minden nép műveltségét, átél minden eszmét és formát és a lelki kielégületlenség kínzó tudatával, a társtalan lélek vigasztalan magányosságával áll a léttel szemben. Ihletét inkább önmagából meríti, mint a külső világból, amelynek tárgyai, mozzanatai az ő képzeletében is szimbolikus jelentőségűvé növekednek. Önkifejezésében tartózkodó, passzív valóját a tökéletesen kezelt forma hűvös csillogása mögé rejti. Világnézete a fiatalság forrongása és radikalizmusa óta egyre tisztul, a Gondviselő Isten hite is megjelenik lírájában, az érzéki szerelem énekeséből a hitvesi szeretet magasztalója lett, általános emberszeretete a magyarságot több melegséggel érzi magáénak. Stílusa Ady stílromanticizmusával szemben a klasszicitás felé halad *(Levelek Irisz koszorújából, Herceg, hátha megjön a tél is, Recitatív, Sziget és tenger)*. Novelláiban és regényeiben a reálisan megfigyelt részleteket a filozófiai fantasztikum elemeivel és a tudatalatti világ fürkészésével kapcsolja össze *(Karácsonyi Madonna, A gólyakalifa,*

Timár Virgil fia). Legnagyobb szabású regénykoncepciója, a *Halál fiai* (1927) egy kisváros háború előtti életének bemutatásával a magyar társadalom halálra determináltságának pesszimisztikus alapgondolatát szemlélteti. Babits mint essayíró *(Irodalmi problémák, Gondolat és írás)* és műfordító *(Dante)* is kiválik.

Babitséval lelki rokonságot mutató, de még passzívabb egyéniség *Tóth Árpád* (1886—1928). A legteljesebben impresszionista lirikus, nem a témát, hanem az általa keltett hangulatot formulázza lírájában, amely bővelkedik képszerű és zenei mozzanatokban. Rezignált, melancholikus természet, szomorú magányosságban, a korai halál sejtelmével nézi a világot, vágyódik szépségei után, de a cselekvésre, az életben való tevékeny részvételre nincs ereje. Tökéletes formaművészete különösen az intim hangulatok szimbolikus éreztetésében érvényesül; a legjobb műfordítók egyike. *Kosztolányi Dezső* (sz. 1885) dekadens hangulatlírájában lágy melódiává olvad fel minden benyomás, amely nem közvetlen impresszivitásban, hanem az emlékezés melancholiján átszűrődve, álomszerű képekben suhan el előttünk. Egyénisége a német Rilkére emlékeztet, aki más nyugati költőkkel együtt jelentékenyen hatott finom művészetére. Gyengéd beleérzéssel tudja felidézni különösen a gyermekkor hangulatait; lírájában az emberszeretet és a csendes szomorúság érzelmének akkordjai megkapó melegséggel szólalnak meg. Mint regény- és novellaíró éles analízissel tárja fel a lelki egyensúlyukat vesztett emberek belső életét; nyugati költők művészi tolmácsolásával is szerzett érdemeket. *Juhász Gyula* (sz. 1883) lelkisége csak passzivitásában érintkezik a dekadensekkel, erkölcsi komolysága és mélyen átérzett, bús és álmodozó magyarsága, tiszta, nemes családi érzése és pozitív vallásossága elkülöníti tőlük. *Rozványi Vilmos* (sz. 1892) nagy kifejező erejű lírájában is komoly hangon szólal meg a magyarság

problémája. Más neves nyugatos költők: *Gellért Oszkár* (sz. 1882), *Nagy Zoltán* (sz. 1884), *Szép Ernő* (sz. 1884), *Keleti Arthur* (sz. 1889), *Kemény Simon* (sz. 1883), *Füst Milán* (sz. 1888) és *Somlyó Zoltán* (sz. 1882); jobbára a nagyvárosi, izgatott idegéletet élő modern ember eszménytelen, bonyolult lelkivilágát fejezik ki az impresszionizmus és szimbolizmus eszközeivel és a beteges lelkiállapot analízisével; etikai szabadosságuk, amely a szenzualizmus leplezetlen megéneklésétől sem riad vissza, különösen bántó mozzanat költészetükben.

Hogy a szimbolizmus nem csupán a dekadens és egyensúlytalan lelkiség költői formanyelve maradt, hanem a katholikus világnézet örök eszményeit és szépségeit is ihletett költők átélésében tolmácsolta, abban nagy része van a halhatatlan érdemű *Prohászka Ottokár* (1858—1927) szónoki és írói működésének. Prohászka Pázmány Péter mellett a legkiválóbb magyar egyházi szónok, akihez világirodalmi viszonylatban is csak kevesen hasonlíthatók. Hatása egyéniségének szuggesztív erejű monumentalitásából ered; apostol és próféta, aki isteni küldetéssel jött, hogy eszménytelen korunk kiábrándult emberét a lélek végtelen értékének és örök, fenséges céljának tudatára és munkálására ébressze; misztikus istenközösségben él és e közösség boldogító birtokában világfölényes optimizmussal jár a világban, békét és örömöt sugároz és lelkének derűs harmóniájával, hitet és tudást, eget és földi létet, életet és halált természetfeletti nézőpontból egységbe forrasztó rendezettségével felel a kételkedés és tagadás szavára. Ismeri a modern ember lélekválságának okait és orvosságát: az individualizmus túltengésével szemben rámutat a keresztény öntökéletesítésnek határtalan lehetőségeire; az akaratgyengeséggel szemben utal a kegyelem végtelen erejére; az érzékiségbe fulladó esztéticizmussal szemben feltárja a Krisztus szerint kialakított egyéniség, a keresztény életművészet,

az örök isteni világrend szépségeit ; az egyoldalú intellektualizmussal szemben figyelmeztet a szomjúságtól elepedő lélek Isten-vágyára. Írásait és beszédeit az apostoli küldetés, a lélekmentés missziójának tudata és szeretete hatja át ; állandó misztikus élménye a líra és elemi erejű pátosz izzásával telíti minden megnyilatkozását. Egyéni és eredeti, bár nem mindig magyaros stílusa szemléltető és elképzelhető erejével, képgazdagságával, plasztikus tömörségével válik ki ; a szimbolizmus újsága is felbukkan és a belső ritmus zenéje lüktet benne. Legszebb művei : *A diadalmas világnézet* (1903) és az *Elmélkedések az evangéliumról* (1908).

Prohászka működése nyomán a katholikus hitéletnek új virágzása indult meg hazánkban és e változás nyoma irodalmunkban is egyre erősebben érezhető. A katholikus szellemű líra több kitűnő képviselője a nyugatos és dekadens költészet legkiválóbb formaművészeivel egyenrangú formai készséggel fejezte ki emelkedett érzés- és eszmevilágát.

A katholikus szimbolizmusnak egyik úttörője és a modern vallásos lírának mestere *Harsányi Lajos* (sz. 1883). Költészetének két kimagasló csúcspontja van ; az egyik a *Hagia Sophia* (1913) című hatalmas költeménye, amelyben a hét szentség szimbolumai tárulnak fel mélyértelmű cselekményekben és az isteni kegyelem földi sáfárjának, a felszentelt papnak magasztos hivatása reveláldik. A másik csúcspontot a *De profundis* (1927) című, epikai keretbe foglalt költeményciklusban érte el Harsányi ; tanui vagyunk az ember haldoklásának ; a testből kiröppent léleknek útját állja az ősi ellenség, a sátán, felidézi előtte a hét főbűnt, hogy kétségbeejtse, de az őrzőangyaltól kísért lélek az isteni irgalomhoz kiált és eléje tárja azt az érdemet, amelyet Isten kegyelmének felhasználásával végzett ; a sátán kudarcot vall és a lélek elfoglalja otthonát az örök hajlékban. A vallá-

sos miszticizmus transzcendens erőforrásaiból táplálkozik ez a költészet, amely a metafizika világát minden magyar előzőjénél gazdagabban vonja bele a lírai ihlet körébe. Szimbolizmusában új fénnyel és csodálatos színpompával elevenül meg a katholikus liturgia dús jelképrendszere és harmonikusan olvad össze azokkal a sajátosan magyar képelemekkel, amelyeket a költő a dunántúli magyar falvak és tájak világából hozott magával. Stílusában a festőiség uralkodik, ami a tájimpresszionizmusnak is Babits mellett legkitűnőbb művelőjévé avatja; nyelvének hangulatkeltő és magyaros erejét a zenei elemek kiaknázásával váltogatja; formaművészete fejlődésének legújabb fokán (De profundis) a bevégzett tökéletességű klasszicizmushoz jutott el. A vallás és természet motívumain kívül szülőföldje és hazája iránt való szeretete, a királyhűség és általános emberi érzelmek alkotják bőtermésű és értékes költészetének tárgykörét *(Új vizeken, Az élet muzsikája, a Napkirály rokona, Toronyzene, A boldog költő)*. A művészi legenda formájában is példát mutatott legújabban Szent Erzsébet élettörténetének feldolgozásával *(A szent asszony.)*

Harsányi mellett a modern katholikus líra legkitűnőbb művelője *Sík Sándor* (sz. 1889). Vallásos költőink közül ő áll a legmélyebb lélekközösségben Prohászkával, anélkül azonban, hogy ezáltal sajátos emberi és költői egyénisége veszítene határozottságából. Lírája eleinte az óda és himnusz lendületével, a lélek mámoros ujjongásával hirdette a diadalmas világnézet boldogító átélését; később inkább az Istennel és világgal harmóniában élő, egyensúlyozott és derűs szerzetesi lélek intim vallási élményeit, alázatát, győzelemmel végződő vívódásait, békéjét és örömét tolmácsolta. Világnézetét az Istenbe kapcsolódó szeretet megvilágosító ereje irányítja; ennek sugárzatában szemléli a világ és az élet jelenségeit és találja meg a legfőbb és időtlen értékeket, ebből fakad

bensőséges emberszeretete, ez hatja át a természethez és művészethez való vonzódását és hazájához való ragaszkodását. A háborútól és forradalmaktól sujtott és megalázott magyarság fájdalmát kevesen fejezték ki oly megindító erővel, mint Sík Sándor, aki az ifjúság lelkéhez szóló költeményeivel nemzetnevelő missziót is teljesít. Formai készültségével, a szabadvers, szimbolizmus és a hagyományos, zárt idomú szerkesztés tekintetében egyaránt a mai költészet élén jár. *(Szembe a nappal, A belülvalók mécse, Költeményei, Maradék magyarok, Csend, Sarlós Boldogasszony.)* A zsoltárokat ő tolmácsolta nálunk legszebben s a hazafias *(Zrinyi)* és vallásos tárgyú *(Alexius)* drámaírás terén is értékeket alkotott. A magyar nyelvnek bármely hangnemben szuverén művésze.

Assziszi szent Ferenc lelkének harmatos üdesége, Krisztus kegyelmétől megszentelt emberi jósága és melegsége egy mélyen érző nemes papi lélek átélésében jelenik meg *Kocsis László* (sz. 1891) harmonikusan tiszta lírájában *(Kolostori csend, Ferenc virágos kertje, Aranyampolna)*. A hangulatiságban és zenében feloldódó vallásos impresszionizmusnak ő nyújtja nálunk legjellegzetesebb példáját. Legújabb művében, eredeti és nálunk egyetlen kisérletként költői misét szerzett, amelyben szent Ferenc szellemén át közelítette meg a legszentebb áldozat liturgiájának lelkét *(Szent Ferenc miséje)*. Stílusát barokkos képkedvelés és formai változatosság jellemzi. A teljes humánum kifejezésének vágya miatt a diszharmonikus mozzanatoktól sem mentes *Mécs László* (sz. 1895) szociális érzéstől áthatott, a küldetés tudatával fellépő lírája. Hivatás és kísértés között ingadozva, néha vigasztalannak, árvának és céltalannak érzi lemondásokat követelő, áldozatos szerzetessorsát és szomorú vívódásában úgy látja, hogy dermedt vágyak, vetélt célok, holt remények fekete, sohasem

nyíló akácfákként meredeznek bánatkövekkel kirakott életútja mentén. De a földi öröm ízlelésében kielégítetlen marad a lelke, amely biztos menedéket talál Szent Péter hajójában ; innét indul el küldetésének rögös útjára és hirdeti a vigasztalást, a jóság és szeretet hatalmát. Szeretné valami titkos aranyszállal az összes emberi szíveket egyetlen gyöngysorba fűzni, hogy mind megérezze, ha egy beteg. A magyar halál bagolytorkú álprófétáival szemben a magyar élet, hit és jövő ihletett hitvallója ; szívén viseli korunk ezernyi sebét, nyomorúságát és apostoli lélekkel öleli keblére a kicsinyeket, gyengéket, az életnek szürke, névtelen robotosait, a szenvedőket és boldogtalanokat. Széles skálájú kifejező művészetében természetes spontaneitással éled újjá és egyéni színezetűvé minden stílusforma és hiánytalanul alkalmazkodik mondanivalójához *(Hajnali harangszó, Rabszolgák énekelnek, Vigasztaló)*. A lélek és a szenvedélyesen lobogó vér küzdelme izgalmas drámaisággal bontakozik ki *Erdős Renée* (sz. 1879) lírájában. A buja érzékiség hangjait megtérése után a bűnbánat szavának néhány mélyen emberi és megindító erejű akkordja váltotta fel költészetében *(Aranyveder)*. A hivatásában békét és örömet találó pap eucharisztikus lelkülete igénytelen egyszerűséggel, de igazi bensőséggel nyilatkozik meg *Mentes Mihály* (sz. 1891) vallásos lírájában. A magyar bánat, az irredenta eszme és a Fertő vidékét különös melegséggel magáénak valló természetszeretet alkotják költészetének fő motívumait *(Magyar bánat, Fertő, Muzsikál az erdő)*. Vele sok tekintetben rokonlélek *Finta Sándor* (sz. 1889), aki a katholicizmust mint világi férfiú éli át maradéktalanul és harmonikus világnézetének optimisztikus derűjét gyengéd és finom költői kedélyének minden megnyilatkozásában éreztetni tudja *(Tavaszi könyv, Harmatos virágok)*. A katholikus szellemű modern líra dús terméséhez tartozik még Szalay Mátyás,

Nagy Gyula, Pakocs Károly, Gáspár Jenő, Székely László és Környey Paula költészete; munkásságuk jogos reményt nyújt a további fejlődésre.

Romantikus nyugtalansággal, a lét kínzó problémáival küzködve vizsgálja az emberi élet értelmét a protestáns *Harsányi Kálmán* (1876—1929). A világmindenség titkai épen úgy érdeklik, mint a saját lelkének zárt, külön világa; ijesztő mélységek, szakadékok elé kerül töprengései során, de a meghasonlástól, a pesszimizmustól megóvja hite, lelke előtt a válság pillanataiban is Isten képe tündököl. Bölcselő eszméi érző szívének tüzes izzásában melegednek át mélyen emberi költészetté *(Költemények, Új versek, Utolsó fölgyúlás)*. A szimbolizmus alkalmazása már Ady előtt megjelenik előkelő formaművészetében. A magyarság nagy kérdéseivel nemcsak lírájában foglalkozik, hanem még inkább regényében, a *Kristálynézőkben* (1914), amelyben éles analízissel és kritikával tárja fel a háború előtti magyar társadalom aggasztó jelenségeit és keserűséggel mutat rá a nemzeti élet bomlasztó tényezőire. Széleskörű irodalmi és esztétikai műveltsége színi kritikáiban is megnyilatkozik *(Színházi esték)*.

Az idealizmusnak a dekadens és pesszimista szellemmel szemben való fokozatos térhódítása nemzeti költészetünkben egyre jobban érezhető. A költői forradalomban megújult nyelv és stílus értékes vívmányait ma már minden újabb költőnk magáévá teszi és felhasználja. A világháború költői közül *Gyóni Géza* (1884—1917) jutott jelentőségre; a harctér és hadifogság gyötrő és sokszor emberfölötti szenvedéseit megindító igazsággal tolmácsolta *(Lengyel mezőkön, tábortűz mellett, Levelek a kálváriáról, Rabságban)*. Az irredenta-költészetnek legnagyobb hatású művelője *Végvári*. A korán elhúnyt *Papp-Váry Elemérné* (Sziklay Szeréna, 1881—1923) egyetlen költeményével, a *Hitvallás*sal tette nevét halhatatlanná; költeményének első versszaka Kölcsey Him-

nusza mellett új magyar imádsággá, Hiszekeggyé lett. A hazafiság és irredentizmus neves költői: Bodor Aladár, Gyökössy Endre, Lendvai István, Szathmáry István, Kiss Menyhért, Ölvedi László, Vályi Nagy Géza, Szombati-Szabó István, Hangay Sándor és Móra László; költészetükben a nemzetiség mellett természetesen az egyéni és általános emberi érzésvilág is külön változatban jelenik meg. Az erdélyi lélek sajátos vonásai különösen *Áprily Lajos* (sz. 1887) hangulatos és a szimbolizmusnak művészi eszközeit egyéni teremtő erővel alkalmazó lírájában és *Reményik Sándor* (sz. 1890) bölcselő szellemű, intenzív gondolatélettel telített, magyaros és férfias költészetében találták meg időtlen érvényű kifejeződésüket.

3. §. A regény és elbeszélés.

A realisztikus életszemlélet és stílus hatása szépprózánkban már az előző korszak második felében jelentkezett, a századforduló felé pedig lassanként túlnyomó szerephez jut. A már említett és e korszak elején is működő Tolnai Lajos és Vértesi Arnold mellett a realizmus úttörői közé tartozik *Justh Zsigmond* (1863—1894), aki francia (Maupassant, Zola, Bourget, Taine) és orosz (Turgenyev) hatás alatt éles problémalátással, finom lélekanalízissel és kitünő megfigyeléssel rajzolja az arisztokraták világát *(Káprázatok, A pénz legendája)* és az alföldi parasztok, a gányók, tanyások, pásztorok életét *(A puszta könyve, Delelő, Gányó Julcsa)*. Hatalmas koncepciójú regényciklust is tervezett, a *Kiválás genezisét*, amelyben a magyarság lelki válságának problémája foglalkoztatta; elgondolásából csak a bevezető regény készült el *(Fuimus)*. Justh a nazarénusok fatalista szellemű, szigorú erkölcsiséget hangsúlyozó vallásában vélte megtalálhatónak a magyar ember lelki

típusához legjobban illő világnézetet. *Gozsdu Elek* (1849—1920) is francia és orosz szemléletmóddal analizálja regényhőseinek lelkét *(Az aranyhajú asszony, Köd)* és így a sajátos magyar élet reális rajza csak részben sikerülhetett neki. *Petelei István* (1852—1920) pesszimisztikus világnézetére, passzív melancholiájára szintén az orosz írók (Szologub, Turgenyev, Gogoly) hatottak; rendkívül gyengéd érzésű, álmodozó, finomlelkű író, meleg együttérzéssel boncolgatja beteges lelkiségű, sorsüldözött, boldogtalan hőseinek lelkivilágát. A kisemberek, a falu és kisváros alakjai érdeklik; nagyszabású koncepcióhoz nincs ereje, cselekvény alig van elbeszéléseiben, a rövidebb novellának és rajznak azonban mestere; előkelő stílusát az erdélyi magyar nyelv gyökeres sajátságai színezik egyénivé és eredetivé. *(Keresztek, Vidéki emberek, Az élet, Elbeszélések)*. Minden ízében gyökeresen magyar, idegen hatástól ment *Baksay Sándor* (1832—1915) népies realizmusa. Az ormánsági és kunsági magyar kálvinista parasztok, nemesek és papok világát ábrázolja legszívesebben. Józan, egészséges életbölcseség, tiszta erkölcsi felfogás, nemes idealizmus és gyakran didaktikus és morális célzat hatja át elbeszéléseit *(Gyalogösvény, Szederindák)*. Leleménye nem gazdag, képzelete szűkkörű, intenzívebb és bonyolultabb lélekrajzot nem találunk nála, de egész világának hamisítatlanul magyar levegője és stílusának Arany Jánoséra emlékeztető tiszta és ép magyarsága vonzó elbeszélővé teszik. Történeti regényt is írt a mohácsi vészről *(Dáma)*, azonkívül népies magyar ritmusokban lefordította Homeros Iliasát és Odysseiáját.

A századforduló széppprózai irodalma a művészi realizmus három mesterének, Mikszáth Kálmánnak, Gárdonyi Gézának és Herczeg Ferencnek munkásságában tetőződik.

Mikszáth Kálmán 1847-ben született a nógrádmegyei Szklabonyán. Rimaszombatban és Selmecbányán végezte

a gimnáziumot, a jogot Pesten hallgatta, majd vármegyei szolgálatba lépett. Aljegyző volt Nógrádmegyében, azután újságíró lett. Mivel a fővárosban nem tudott megélni, 1878-ban Szegedre ment, ahol a Szegedi Napló munkatársaként működött néhány évig. Humoros tárcáival, rajzaival és karcolataival csakhamar népszerűvé tette nevét és mikor a nyolcvanas évek elején visszatért a fővárosba, a Pesti Hirlap fogadta munkatársul. Mint nagynevű írót országgyűlési képviselőnek is megválasztották; a parlamentben Tisza Kálmán személyes hívei közé tartozott. A Kisfaludy Társaság rendes, az Akadémia pedig tiszteleti tagjai közé választotta. Negyvenéves írói jubileumán az egész ország ünnepelte és visszavásárolta számára őseinek felvidéki birtokát, szülőfaluját pedig Mikszáthfalvának nevezték el. 1910-ben halt meg.

Mikszáth mint elbeszélő romantikusnak indult s egyre erősödő realista szemléletmódja ellenére sohasem tudta egészen megtagadni romantikus hajlamait. Művészetével társadalmi és formai gazdagodást hozott irodalmunkba. Legkedvesebb műfajait, a novellát, tárcát és a Beöthy Zsolt hatása alatt kezdett rajzot művészi magaslatra emelte. Első novelláskötetei, *A tót atyafiak* (1881) és *A jó palócok* (1881) szülőföldjének népvilágából, a palócok és tótok köréből vett színes rajzok, amelyeket a személyes élmény varázsa, a gyermek- és ifjúkorból szerzett megfigyelések tesznek egyénivé és igazzá. Helyi színezetük van ezeknek a rajzoknak ; többnyire valósággal élt emberek történetét halljuk egy bizonyos meghatározott vidékre sőt faluba helyezve az eseményeket. Nem keresi az író a néprajzi érdekességeket, a felötlőt és rikítót, hanem megragadja és művészien kifejezi az örök emberit az egyszerű lelkekben, még pedig az előadásnak meglepő üdeségével és közvetlenségével, olyan stílusban, amely gyökeresen népies és mégis egészen az íróé, könnyed, hangulatos és bájosan numerózus. Szerkezeti tekintetben zártság, tömö-

rítés, a lényegesre és jellemzőre szorítkozás tünteti ki Mikszáth rajzait, amelyek valóságos népballadák prózában. Már ezekben is megjelenik a komikus és érzelmes elem művészi vegyítése, az a minden keserűség nélküli, jóságtól és emberszeretettől áthatott aranyos humor, amely mindvégig uralkodik művein és a világirodalom első humoristái közé emeli Mikszáthot.

Első novelláskötetei után még számos elbeszélés- és karcolatgyűjteménye jelent meg, amelyek közül *A gyerekek*, *A tekintetes vármegye*, *Urak és parasztok*, *Öreg szekér*, *fakó hám*, *A fészek regényei* a legjellemzőbbek. Alakjait legszívesebben a kisemberek köréből, a falu és a kisváros társadalmából választja. A tót és palóc parasztok, mesteremberek és nyárspolgárok humoros rajzán kívül a vármegyei élet jellemző alakjai és különösen az anyagi romlásnak indult középnemesség érdekli. Kezdetben elégikus megindultsággal, fájó részvéttel beszél róluk, sürgeti a gentry megmentését, de későbbi műveiben szatirikussá válik hangja, irgalmatlanul feltárja hibáikat *(A gavallérok)*, az élhetetlen könnyelműséget, örökös mulatozást, kártyázást és az úrhatnámságot. Országgyűlési karcolataiban a politikai életnek képviselőit mutatja be, éles megfigyeléssel rajzolva gyengeségeiket, a kaszinó-becsület leplével takart jellembeli és erkölcsi fogyatkozásaikat *(Club és folyosó)*.

Sajátos alakjai Mikszáth elbeszéléseinek a gyerekek. Egészen bele tudja magát élni lelkivilágukba, naív, idilli hangulatú jelenetekben mutatja be és saját hangjukon beszélteti őket. A szerelem ébredését a fiatal leányszívekben Vörösmartyra emlékeztető naív bájjal, sokszor azonban bántóan érzékies színezettel ábrázolja.

Mint kiforrott író tért át Mikszáth a regény művelésére. Első regényét, a *Nemzetes uraimék*at (1884) hosszabb időközökben követte *A beszélő köntös* (1889), *Szent Péter esernyője* (1895) és *Beszterce ostroma* (1895), majd gyor-

sabb ütemben a többi: *Az új Zrinyiász* (1898), *Különös társaság* (1900), *Akli Miklós* (1903), *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (1908) és már halála után *A fekete város* (1911).

A *Nemzetes uraimék* tárgya a Laczkó-család pörösködése a kincstárral egy egész megyéért. Főhőse a nagyerejű Mácsik, akinek alakját igazi őshumoros epikai erővel teremtette meg az író. A regény a magyar kisnemesség don quijoteizmusának burleszk jelenetekben és néha a groteszk felé hajló alakokban való ábrázolása. *A beszélő köntös* Kecskemétnek a török hódoltság alatti szenvedéseiből veszi tárgyát, felhasználva benne a városnak Nagykőrössel való ősi versengését is. Jókai török tárgyú elbeszélései nyomán járó hosszabb novella.

Legnépszerűbb regénye, a *Szent Péter esernyője*, több szálból összesodródó, mozgalmas cselekvényt ad. Az érdeklődés középpontjába egy ócska esernyő kerül, amelynek nyelébe egy fontos írás van elrejtve: elismervény Gyuri örökségéről. Ezt hajszolja Gyuri és nyomozás közben eljut Glogovára, ahol a pap kis húgának, Veronkának ágyacskája fölé valamikor régen egy ismeretlen öreg zsidó egy ócska esernyőt borított, hogy a gyermeket az esőtől megvédje. A néphit Szent Péternek gondolta az öreg zsidót, az esernyőt pedig kegyeletből a templomban helyezték el. Gyuri megtalálja az esernyőt, de nyele nélkül, mert azt közben ezüstnyéllel cserélték ki, viszont álmai szétfoszlásáért Veronka szerelmében talál kárpótlást. A legendás elemet a népköltészet üde naívságával, a szerelmi történetet pedig érzelmes, közben elmélázó, de többnyire pajzán vidámságú hangon meséli el Mikszáth. Kedves epizódok, élethűen rajzolt mellékalakok teszik változatossá a cselekvényt.

A *Beszterce ostromá*nak hőse Pongrácz István gróf, aki a XIX. században él, de középkori várúrnak képzeli magát és az ökül- és pallosjogot akarja érvényesíteni.

Haddal támadja meg Beszterce városát, mert ott rejtőzködik a tőle megszökött komédiásnő és csak akkor áll el az ostrom tervétől, midőn túszul felajánlanak neki egy kis árvaleányt, Apolkát, akit azután szívének kései fellobbanásával megszeret. De Apolka máshoz vonzódik s a csalódás összetöri az öreg grófot. Pongrácz gróf jellemének ellentétes tulajdonságaiból következnek azok a különböző hangulatú cselekvények, amelyek a regényben egymást váltogatják és néha a tragikus fenség régiójába emelnek, máskor a burleszk-komikum hatását keltik. Azt a lelki folyamatot, miképen lesz a különcködő de alapjában normális emberből meghibbant fantaszta, nem tudja az író következetesen meggyőző módon végigrajzolni, de a humoros megindultsággal ábrázolt, megrendült lelkű, de tiszta- és nemesszívű főhős számára biztosítani tudja rokonszenvünket.

Legsajátságosabb regénye Mikszáthnak az *Uj Zrinyiász.* Fantasztikus ötleten épülő politikai és társadalmi szatira. A szigetvári hős feltámad és belevegyül társaival Bánffy Dezső korának közéleti és társadalmi viszonyai közé. A helyzetkomikumot bőven kiaknázza a regény és nemcsak az évszázadokkal ezelőtt élt hősöknek az új viszonyok között tanusított félszegsége tűnik ki, hanem a mi korunknak sok súlyos erkölcsi fogyatkozása is ; mindezért azonban kár volt a szigetvári vértanuk dicső emlékén durva kegyeletsértést elkövetni és áldozatul vetni őket a hatásnak, amely ezt a léha szellemű regényt követte.

A millenium korabeli felvidéki vármegyék társadalmát mutatja be *A Noszty fiú esete Tóth Marival.* Hőse egy hozományra vadászó léha gentry, aki mindenáron gazdagon szeretne nősülni, de kísérletei kudarccal végződnek.

A *különös házasság*gal kezdődnek Mikszáth történeti regényei. A multnak homályából nem a nagy eseményeket és kimagasló egyéniségeket választja ki, hanem a társaséletet rajzolja és a kor szelleme helyett inkább csak

hangulatát érezteti. Az *Akli Miklós*ban szereplő Ferenc császárt is nem mint uralkodót, hanem mint rokonszenves, népszerű embert mutatja be. *A fekete város* meséje a kuruckorban játszódik. Görgey Pál szepesi alispán hirtelen haragjában lelövi a lőcsei városbírót és ezzel magára vonja a lőcsei polgárok engesztelhetetlen haragját. Hosszú, elkeseredett küzdelem után a lőcseiek győznek és az új bíró kivégezteti az elfogott szepesi alispánt. Az anekdotaszerűség, a különösségek és furcsaságok kedvelése Mikszáth történeti regényeiben is uralkodik.

Mikszáth regényeiben is megmaradt novellaírónak. Nem ad bonyolult, sokágú mesét, a főcselekvényt nem domborítja ki. Epizódokat fűz egymás mellé, ezekből tevődik össze a cselekvény. De a részletek érdekessége elfelejteti a zárt, erős kompozíció hiányát. A jellemrajzban kerüli a bonyolultabb lelki összetételű hősöket, mélyebb psychologiai problémákat. Az egyszerű lelkeket rajzolja legszívesebben és nem annyira egyéni, mint inkább általános emberi vonásaikat tárja fel. Nehezebb jellemeket csak a humoros nemben elemez, plasztikus egyéniségek is csak humoros, különc és abnormis hősei között akadnak. Tárgyköre nem terjed túl a magyar határon, de viszont munkássága a maga egészében fontos adalék a millenium korabeli magyarság természetrajzához. Világnézete nem mély; mosolygó vagy könnyes humorral szemléli az életet s játszi könnyűséggel, üde természetességgel teremti meséit, jókedvűen ontja szellemes ötleteit, amelyek azonban néha sikamlósak és szent eszméket, intézményeket is sértenek. Nincs pozitív hite, a vallás igazságaival szemben a kételkedésnek, sőt tagadásnak álláspontjára helyezkedik, a papságot, különösen a katholikus egyház papjait többször kegyetlenül pellengérre állítja, de még saját evangélikus felekezetének hivatali képviselőivel szemben is elmegy tréfálkozásában egészen a cinizmusig. Sivár és kiábrándító a házasság szentségéről való felfogása; a

szerelem csak addig szép és kedves előtte, amíg isteni és emberi törvények nem korlátozzák. Kedvteléssel színezi ki a szerelmi vágy keltette izgalmakat, szívesen táplálja a képzeletet a testi szépség részletező leírásával. Mikszáth egészen korának gyermeke; a hanyatló liberalizmus eszmevilágában él és jól érzi magát benne, nem kíván föléje emelkedni, nem akar irányítóan hatni annak a társadalomnak fejlődésére, amelynek jellemző tulajdonságait magán viseli az ő egyénisége is. Visszatükrözi munkáiban ezt a társadalmat, de a tükör inkább hízeleg, mint torzít és kora szívesen vette ezt a hízelgést.

Mikszáth írói művészetének maradandó eredménye: stílusa. Kezdetben romantikus szertelenségbe hajló írásába lassankint erősödő realista látásmódjának megfelelően a tökéletes életszerűséget vitte bele; ez a valószerű stílus néha pongyolaságba téved, de legtöbbször valami elemezhetetlenül kellemes ritmus lüktet benne, az élő beszéd üde frissesége, közvetlensége és művészivé, költőivé nemesedett természetessége. Ez a stílrealizmus a Mikszáth után fellépő szépíróink legnagyobb részére éreztette jótékony hatását.

A költői realizmusnak másik kiváló képviselője szépirodalmunkban: *Gárdonyi Géza.*

Pályája nem volt gazdag külső eseményekben. Inkább befelé élt, szemlélve és analizálva a világ, az ember és különösen a saját lelkének titkait, elmélyedve a költészet és a bölcselet tanulmányozásába.

1863-ban született Agárdon, egyszerű viszonyok között élő szülőktől. Sokat kellett küzködnie, míg saját erejéből és szorgalmából megszerezte a tanítói oklevelet. Mint tanító a somogymegyei Karádon, a veszprémmegyei Devecserben, a vasmegyei Sárvárott és a veszprémmegyei Dabronyban működött (1881—1885). Mint hírlapíró Győrött, Szegeden, Aradon és Budapesten dolgozott, de mihelyt biztosítva látta megélhetését, elhagyta a fő-

várost, Egerben telepedett meg és a világtól elvonulva egészen az irodalomnak élt 1922-ben bekövetkezett haláláig.

Irói fejlődéséhez jelentékenyen hozzájárult az a körülmény, hogy mindig magyar vidéken élt, a természet és a népélet képeit a magyar falvak levegőjében szerezte. Itt ébredt benne vonzalma a természethez és a megfigyelésre való hajlandósága. A magyar embert a maga különös faji jellegzetességeiben, környezetével, érzés- és gondolatvilágával kevesen ismerték meg és ábrázolták oly hűséggel mint Gárdonyi. A magyar paraszt szótlan, méla keleti nyugalma, dacossága, tisztességérzete, földszeretete, hirtelen fellobbanó természete eszményítve, de erősen kifejlett valóságérzékkel ábrázolva jelenik meg Gárdonyi műveiben.

Mint Jókai romantikus modorának utánzója írta meg első regényét *(Álmadozó szerelem)* (1886) és első elbeszéléseit. De csakhamar megtalálta a saját hangját és művészi feladatait. A Magyar Hirlapban megjelent *Göre Gábor*a (1895—1899) egyszerre ismertté tette nevét. E falusi bíró alakjában erősen torzítva, de ötletesen és eredeti népiességgel tette nevetségessé a parasztembernek a városi kultúrával való érintkezésekor felötlő félszegségeit. A közönségnek tetszettek a levelek és Gárdonyi a Göre-könyvek egész sorozatában folytatta ötletét, egyre kevesebb leleménnyel és több torzítással, de találó megfigyelésekkel.

Tisztultabb ízlésnek és fokozottabb művészi elmélyülésnek termékei *Az én falum* (1900) finom, hangulatos rajzai. Mikszáth Kálmán Jó palócainak sikere ösztönözte megírásukra, de a saját rokonszenvező szemével nézi falujának népét, amelyhez a tanítói munka nemes hivatása kapcsolta.

Munkásságának legtermékenyebb korszaka akkor kezdődött, midőn a főváros zajából visszavonult egri magá-

nyába. A történelmi multú város fellegvárának és kazamatájának maradványai a multba ragadták képzeletét és az *Egri csillagok*ban (1902) megalkotta első nagyszabású történeti regényét. A magyar hőskor, a török világ jelenik meg előttünk; Eger hősies védelme áll a cselekvény középpontjában és egy legendás magyar vitéz, Bornemissza Gergely a főhőse. A magyar katonai erényekről Zrinyi óta nem írtak úgy, mint Gárdonyi; az Egri csillagok a XVI. század modern eposza. Elbeszélő modorán még érezzük Jókai hatását, de a kor képe, külsőségeiben és a szereplők jellemzésében is igazabb, hívebb, mint a nagy romantikus hasonló tárgyú regényeiben. A szenvedélyes, engesztelhetetlen törökgyűlölet tartja állandó izzásban a levegőt. Nyugtalan, hányatott, örökké veszélyben forgó élet a magyarságé, amely kemény önvédelmi harcában mélységes, Istennel szinte viaskodó hitéből merít erőt ahhoz az önfeláldozáshoz, amellyel a harcokban életét kockáztatja. Az ábrázolásban, jellemzésben Arany Jánoséval rokon természetű realizmussal jár el az író; környezetének szemléletéből válogatja ki az elemeket és visszavetíti a multba. A történelemben is jobban érdekli a kisemberek egyéni élete, mint a nagy események; ezért az utóbbiak rendesen csak keretül szolgálnak. Az epizódalakokat nagy gonddal és élethűséggel rajzolja.

Második történeti regénye, *A láthatatlan ember* (1902) Attila korát eleveníti meg egy eszes rabszolgának, Zétának elbeszélésében. Zéta hazájából, Bizáncból a hatalmas hún király birodalmába kerül, reménytelen szerelemre gyullad Csáth hún vezér gyönyörű leánya, Emőke iránt, aki azonban Attilát szereti és halálakor feláldozza magát érte. Zéta sok szenvedés után visszatér Bizáncba, ahol a császár könyvtárosa lesz. A rabszolga naplója nyomán teljes vadságában, nyerseségében, de egyúttal erkölcsi tisztaságában, egyeneslelkűségében és erejében látjuk azt a félelmes népet, amellyel az Isten ostora a nyugati civili-

zációt végső romlással fenyegette. Intim közelségbe kerülünk Attilához, akinek lényében egyszerűsége mellett is olyan fenség nyilatkozik, amely ellenállhatatlanul lenyűgözi környezetét. Világot rázó események közé szövi be az író szerelmi történeteit, amelyeknek épen úgy «láthatatlan» emberek a hősei, mint a világtörténeti hivatás hordozóinak. Mert az embernek csak az arcát láthatjuk; hogy a lelkük mélyén mi megy végbe, milyen gondolatok vajúdnak, milyen érzések és szenvedélyek viaskodnak, az láthatatlan — Attilában épen úgy, mint Emőkében, mint mindnyájunkban. Ezt a tanulságot közli velünk regényében Gárdonyi, az emberi lélek fáradhatatlan kutatója és elemzője.

Már A láthatatlan emberben is megjelenik egy típus, amely a középkori legendák óta ritkán vagy csak félreismerve, elrajzolva szerepel irodalmunkban: Lupus püspök, a keresztény aszkéta szellem megtestesítője. Gárdonyi a legmerészebb művészi feladatra vállalkozott, midőn a magyar multból kiválasztotta azt a szűzet, aki az önmegtagadó, Isten jegyességéért a világ minden örömét feláldozó életnek egyik legnagyobb hőse és harmadik történelmi regényének, az *Isten rabjai*nak (1908) középpontjába helyezte. Árpádházi Boldog Margit a Nyulak szigetén, az apácakolostor Istenkereső lakói között és egy Jancsi nevű, ábrándos, egyszerű domonkosrendi fráter a regény főhősei. A szerzetes odaadó rajongással eped a királyi szűzért, akinek egész átlelkesült, imádságos valója csak az ég felé szárnyal és észre sem veszi Jancsi reménytelen, eszményi vonzódását. A regényben kevés a cselekvény, alig van bonyolítás; de a szerzetes és apácák igazi emberek, élnek, éreznek, szenvednek. Elvonulva a világtól, az erkölcsi tökéletesedésnek szentelik életüket. Ez az élet sok belső küzdelemmel jár; harcolnak a kísértések, a test és a szemek kívánsága és a kevélység ellen. Az áhitat gyakorlataival, a bőjt és önsanyargatás eszközeivel

edzik a lélek ellenálló erejét. Mint elérhetetlen eszmény világít közöttük a szentéletű királyleány, akinek külső bájánál csak a lelki szépsége nagyobb. A fény mellett ott van az árnyék is ; az ember a kolostorba is magával viszi gyengeségeit, hibáit, amelyek a magasabb célú közösségben is előtörnek. Vissza-visszatér a régi ember. Gárdonyi érezteti regényében, hogy a magyar természet szabadságszeretetének, függetlenségének nehezen felel meg a szerzetesi fegyelem és szigorú engedelmesség. Sok modern emberrel együtt nem is tudja maga egészen megérteni a teljes szerzetesi lemondásnak a természetfeletti cél érdekében hozott áldozatát. Mintha szerinte is csak a világban csalódott, összetört lelkek menedéke volna a kolostor, akik a magányban akarják elrejteni boldogtalanságukat. Inkább a szenvedők iránt való részvéttel, mint az erkölcsi nagyságnak járó tisztelettel nézi sorsukat. Hogy ez az élet a béke és öröm kiapadhatatlan forrása is, azt az olvasó nem tanulja meg *Az Isten rabjai*ról írt regényében. Pedig a középkori legendák, Gárdonyi forrásai ezt is éreztetik. Nem a középkor lelke, hanem az író szubjektív érzése szólal meg Jancsi fráter ajkán, midőn Boldog Margit életéről azt mondja : «Tévesztett élet volt ! Hiszen az Istennek se lehetett kedves látvány, hogy egy ártatlan teremtés rongyokban jár, ájulásig imádkozik és véresre vereti magát a böjti éjtszakákon. Balgatag rajongás !»

Gárdonyi műveinek nagyobb része modern társadalmi regény és elbeszélés. Legszívesebben a falusi életből, vagy a városi kispolgárság köréből választja témáját és alakjait. A magyar paraszt lelkének nemcsak nemesebb, hanem alacsonyabb indulatait, pörlekedő természetét, sanda gyanakvását is bemutatja, de sohasem ábrázolja egyoldalú naturalizmussal az igazság rovására. Érzi és érezteti, hogy a paraszt a munkában igazán nagy és azért legszívesebben munkája közben, a napsütötte szántóföldön, mezőn állítja szemünk elé. A városi embert nem

szereti, életmódját egészségtelennek, természetellenesnek tartja. *Az öreg tekintetes* (1905) c. regényében hatásosan állítja szembe egymással a fővárosi és vidéki embert. Az egészséges, piros-pozsgás öreg úr idegenkedő érzéssel járkel Budapest magyartalan, szívtelen világában és tragikus sorsú áldozata lesz a lelkétől idegen környezetnek. Az *Ábel és Eszter* (1905) azt a problémát veti fel, hogy le tudnak-e mondani egymásról azok, akikben a kölcsönös szerelem akkor ébred fel, midőn az egyik felet már a házasság esküje köti? Ábel és Eszter esetében az ideális álláspont győz; szívükben a szerelem lassanként a gyöngéd testvéri szeretet érzésévé változik. Nemcsak ebben, hanem más társadalmi regényében is foglalkoztatja a szerelem lélektana. *Az a hatalmas harmadik* (1903) az egyke terjedésének korában a gyermeket mint a család összetartó erejét dicsőíti. Későbbi regényei cselekvényben egyre szegényebbek, annál több bennük a lélektani elmélyedés; elemző kedve néha pszichológiai furcsaságok, pathologikus jelenségek rajzolására csábítja (*Átkozott józanság, Hosszúhajú veszedelem*). A reflexiók, világnézeti kérdésekről vallott nézetei is mindig több helyet foglalnak el műveiben. Több fiatalkori munkájában lázadó atheizmus nyilatkozik, ez azonban múló jelenség nála és szenvedéseivel, családi boldogtalanságával és csalódásaival függ össze; a katholikus dogmarendszerről mélyebb és szabatosabb fogalmakra később sem jutott el, azonban gyermekkorának hite a Szentírás állandó olvasása és szüntelen elmélkedései, vívódásai közben egyre erősödött. Legnagyobb hatással Schopenhauer bölcselete, Tolsztoj miszticizmusa és a buddhizmus tanításai, a karma gondolata, a lelkek tökéletesedő újjászületésének és ebben a földi szenvedés magyarázatának, továbbá az emberi, állati és növényi lét rokonságának eszméje alakították alapjában keresztény világfelfogását. A kereszténységnek és a buddhizmusnak összeegyeztetésére tett kísérletet *Az én*

*vallásom*ban. Minthogy nem hisz az embernek személyes és örök boldogságra való rendeltetésében, a vágytalanság csendes rezignációjával igyekszik beletörődni a sorsba és belenyugodni a tőlünk függetlenül létező világrendbe. Az élet nagy rejtélyét, a szenvedést a lélekvándorlás tanával magyarázza ; földi életünknek az a rendeltetése, hogy könnyekben és fájdalmakban megtisztuljunk születés előtti létünk bűneitől és vezekeljünk miattuk. Szenvedésre vagyunk determinálva, ez a közös emberi sors, a szenvedésben nyilatkozik meg legmélyebben testvériségünk. Ezért meleg rokonszenvvel, együttérzéssel fordul a szenvedők felé. Mivel pedig az élet úgyis csak börtön, amelyben ismeretlen, akaratunk nélkül elkövetett bűnökért kell szenvednünk, nincs sok értéke a földi létnek ; a halál megnyugvás, az élet belefolyása a nagy örökkévalóságba.

Előadásának legnagyobb erőssége : gyökeres magyarsága, amely a legmélyebb talajból, a népiből ered, továbbá impresszionizmusa, nagy érzékeltető képessége. A magánosságot kedvelő emberek szokása szerint kedveli a naplószerű, elsőszemélyes elbeszélésmódot. Stílusa a legfinomabb árnyalatokat is könnyen kifejezi, gyökeres magyarsága, egyszerűsége mellett is egyéni színe és ereje van. Élénk ritmusú, igékben gazdag, rövid mondataival drámai hatásokat tud kelteni, differenciált hangulatokat képes éreztetni, de az egyszerű lélek természetes megnyilatkozásait is művészi módon tolmácsolja velük. Szerkezet tekintetében emelhetők kifogások különösen társadalmi regényei ellen ; legerősebb a hosszabb novellában. Regényeiben legtöbbször hiányzik az erős koncentráció ; egy-egy ötleténél hosszasan elidőzik, vagy pedig megáll egy helyzetnél és aprólékosan elemzi, a főcselekvény pedig vontatottan halad. Sokszor nem találja el a leghatásosabb ponton történő befejezést.

Gárdonyinak a drámaírás terén is vannak érdemei ;

megmutatta a népszínmű továbbfejlesztésének útját. *A bor* (1901) a magyar népéletnek reális színpadi ábrázolására törekszik. Elhagyja benne az idejét mult népszínműi romantika jellemző fogásait, a komoly és víg elem melodramatikus elegyítését, az éneket, zenét és stilizált parasztok és cigányok helyett a nép fiait a maguk egyszerű, hamisítatlan valóságában igyekszik színpadra vinni. Üde, egészséges falusi levegőt teremt körülöttünk, de a cselekvény nem elég mozgalmas, menete vontatott. Móricz Zsigmond a *Sári bíró*val ezen az úton követte Gárdonyit, aki *Fehér Anna* című betyártörténetében (1905) a komoly népdrámára, a *Falusi verebek*ben (1909) pedig a népies bohózatra is tett kísérletet, de igazi drámai élet hiányában kevés sikerrel. Lírai költeményei hangulatos merengések, egy magánosan szemlélődő lélek bensőséges vallomásai. Megjelenésük idején sem keltettek nagyobb figyelmet, mert formai tekintetben nem közelítik meg írójuk elbeszélő művészetét, de adalékokat nyujtanak Gárdonyi egyéniségének teljesebb megismeréséhez.

A művészi realizmusnak harmadik magyar klasszikusa, *Herczeg Ferenc* 1863-ban született Versecen. A középiskola elvégzése után Budapestre került jogi tanulmányokra, de korán ébredező írói hajlama és első sikerei arra késztették, hogy elhagyja az egyetemet és az irodalomnak éljen. 1891-ben Rákosi Jenő a Budapesti Hirlaphoz szerződtette mint szépirodalmi munkatársat. 1895-ben megalapította az Uj Idők című szépirodalmi, művészeti és társadalmi hetilapot, amely a középosztálynak ma is egyik legkedveltebb folyóirata. 1896 óta több mint két évtizeden át tevékeny részt vett a politikai életben mint az országgyűlés tagja, később a Magyar Figyelő c. politikai szemle szerkesztője. Közben rendkívül termékeny írói működést fejtett ki ; írt elbeszéléseket, regényeket és drámai műveket és mindegyik műfajban értékeset és maradandót alkotott. Nemcsak a magyar közön-

séget hódította meg, hanem külföldön is nagy sikert aratott, különösen társadalmi színműveivel. A *Kék róka* Amerika és Ausztrália színpadjaira is eljutott. A Petőfi Társaság tagjává, később elnökévé választotta, a Kisfaludy Társaság rendes, a Magyar Tudományos Akadémia pedig tiszteleti tagjai közé számítja. A forradalmak óta Herczeg visszavonult a politikai szerepléstől, de egyik legnagyobb érdemű vezére a békerevízióért küzdő magyar társadalomnak. Munkássága még ma is virágzásban van, sűrűn jelennek meg alkotó erejének teljességéről, témakörének gazdagodásáról, problémáinak folytonos mélyüléséről tanuskodó művei.

Irói pályájának első évtizedében mint a társadalmi regény hivatott művelője tette ismertté nevét. Érdeklődése eleinte az egykorú magyar társadalom egyik legérdekesebb osztálya, a gentry felé fordul, amelyet erényeivel és hibáival együtt kitűnően ismer és rendkívüli hűséggel és életszerűséggel, hűvös tárgyilagossággal ábrázol. Ebből a körből veszi tárgyát egyik legnépszerűbb regénye, a *Gyurkovics-leányok* (1893). Azt meséli el benne, miként adja férjhez egymás után hét eladó leányát az életet jól ismerő, eszes és ügyes anya. A *Gyurkovics fiúk*, (1895), *Gyurka és Sándor* (1899) az előbbi regény folytatásai, jókedvűen, önfeledten léháskodó, könnyelmű jellemek humoros rajzával. A gentry életén kívül az előkelő városi körök, mágnások, katonatisztek, újságírók világa érdekli Herczeget. Művészi modorának személytelensége miatt, mivel nem foglal állást hőseinek hibáival, fogyatkozásaival szemben, gyakran az erkölcsi közömbösség látszatát kelti. Későbbi műveiben az egyszerű ábrázoláson túlmenve, a társadalmi problémát is megragadja és erkölcsi állásfoglalást is ad a felvetett kérdésre. Egyik fontos problémája épen a birtokos-középosztály válsága, amelynek megoldását ez osztálynak nagy történelmi jelentősége miatt nemzeti fontosságúnak tartja. Herczeg szerint a

társadalmi balítéletek rabságából való szabadulás és a komoly munka mentheti meg a gentryt. *Simon Zsuzsa* c. regényének (1894) hőse egy megtévelyedett úrileány, aki későbbi, házasságbeli életében botlását feledni tudó férje oldalán megteremti az őszinte családi boldogság és béke feltételeit. *A láp virága* c. elbeszélés hősei egy férfi és egy nő, akiket az erkölcsi züllés fenyeget abban a környezetben, amelybe sodródtak, ők azonban erős akarattal és munkával kiemelkednek a fertőből. A férfi kezdetben léha, kártyázó kaszinói életet él; egy barátja kedvéért váltót hamisít és börtönbe kerül, ahol megtanul vasat kovácsolni. Kiszabadulása után hámort alapít. A leány, a «láp virága» erős akarattal az orfeumok légkörében is megőrzi tisztaságát, hogy majd férje oldalán, nagy hegyek tövében, a hámor zajától visszhangzó völgyben ő is megtalálja a nőiségének megfelelő munkakört. A *Honszerző* c. regény (1904) hőse, miután ősi örökségét könnyelműen eltékozolta, férfias elhatározással új életet kezd. Kivándorol Amerikába, ott megtanul dolgozni, megbecsülni a javak értékét, majd visszajön és verejtékes munkájával szerzett keresetével visszaváltja az ősi rögöt. Amit ősei karddal és vérrel szereztek, azt ő keze munkájával szerzi meg. Avult nemesi osztályöntudata helyét az egyéni érték jogos önérzete váltja fel és leányát is csak olyan feltétellel adja feleségül kérőjéhez, akiben a saját fiatalkori hasonmását fedezi fel, ha előbb beáll munkásnak egy bőrgyárba és ő is megszerzi a gavallérönérzet helyett a munka nemes önérzetét.

A férfi és nő viszonyának és általában a női léleknek problémája szintén állandó tárgya Herczeg társadalmi regényeinek. Bár éles szeme van és jól meglátja az élet legsötétebb oldalát is, a valóságnak durvább, testileg vagy erkölcsileg rút mozzanatait csak a jóízlés tapintatával érinti és sohasem téved naturalista túlzásokba. Herczegnek Horváth János szerint a magyar irodalom-

történetben az lesz egyik legnagyobb jelentősége, hogy oly időben, midőn a naturalista regény szélsőségei számára nálunk is megnyílt az út és megvolt a hajlam; másfelől pedig oly ábrázoló tehetséggel, mely élethűségben párját ritkítja: az ő kiváló elbeszélő művészetével egy tisztább, nemesebb és költőibb irány hűségében tudta megtartani és megóvni a magyar olvasóközönséget. Ennek elismerése mellett viszont kénytelenek vagyunk hangsúlyozni, hogy a szerelmi és házasélet nehézségeit nem egyszer egészen megoldatlanul hagyja, vagy pedig nem a keresztény ethika szellemében, hanem felszínes erkölcsi elvek alapján intézi el. Jellemző ebben a tekintetben *Az aranyhegedű* című regénye (1916), amelynek háttere a világháború. Arató István, a férj, tartalmas, súlyos egyéniség, tudós orvostanár. Felesége, Katalin, üreslelkű, alakoskodó asszony, aki méltatlan férjéhez. A háború kitörésekor a férj egy járványkórház vezetője lesz, az asszony pedig mint ápolónő, viszonyt sző egyik ápoltjával. Közben Arató tífuszban megbetegszik és míg felesége nem törődik vele, hanem önző szórakozásait hajhássza, egy fiatal özvegy ápolja, aki régen szerelmes a férfiba, de nemesen tartózkodik attól, hogy az orvost elragadja nejétől. Midőn azonban Arató meggyőződik felesége hűtlenségéről, félreáll útjából és átengedi a csábítónak. Az író nem fejezi ki nyiltan, de sejteti, hogy hű ápolójában Arató is megtalálja a hozzá méltó élettársat.

Tárcanovelláival, társadalmi regényeivel és elbeszéléseivel szerzett népszerűségét fokozták történeti regényei, amelyekkel ezt a műfajt új életre keltette. Valamint társadalmi regényei számára biztos érzékkel választja ki a körülötte zajló élet legérdekesebb témáit, a magyar multból is azokat a mozzanatokat ragadja meg, amelyek sorsdöntők voltak a nemzet életében, vagy pedig mint örökké időszerű problémák, ismételten visszatérnek.

Az író történetszemlélete a sajátosan magyar érdekű tárgyat úgy állítja be világnézeti harcok, világtörténelmi helyzetek ütközőpontjába, hogy egyetemesebb, általánosabb érdeket nyernek. Hőseit a mély és finom lélekrajz erejével mint valóságos, élő embereket jeleníti meg, akik amellett, hogy tipikusan koruk gyermekei, mindnyájunkkal közös, örök emberi tulajdonságok hordozói.

A történelmi magyarság első nagy válságát érezteti a *Pogányok* című regénye (1902), amely Péter király uralkodásának végén játszódik le. Szent István király műve, a kereszténység ellen felkel a nemzet egy része, különösen a besenyők, akiknek vezére egy asszony, Seruzád. Alpár, Thonuzoba fia, Márton néven az új hitnek papja, akibe Seruzád beleszeret. Alpár nem viszonozza e szerelmet, de végzetes vonzalom ébred szívében Zenobia iránt; szerelme és a pusztai szabad élet vágya megtagadtatja vele papi hivatását; nagy lelki harcok után a besenyők élére áll, csatlakozik a lázadó Vatha seregéhez, de ezzel együtt elbukik. Zenobia áldozatául esik Seruzád féltékenységének és ezzel betetőződik Alpár tragikuma, aki híveivel kibujdosik az országból, míg Seruzád a Dunába öli magát.

Ha a korrajz nem is hű minden apró részletében, a regény hangulata jellemző is igaz. Érezzük, hogy a magyarság vezetői mekkora áldozatot hoztak, midőn a nemzet pogánykori hagyományaival szakítva, elfogadták az új hitet és műveltséget. Talán ez a regény a legszubjektívebb alkotása Hercegnek; rokonszenvével a régi rend harcosai mellé áll és sajnálja a táltos és fehér ló korának rombadőlését.

A világháború és a nyomában járó nagy megrázkódtatások idején Herczeget egyre jobban foglalkoztatja a nemzet történelmi sorsa. *A hét sváb* című regénye (1916) a szabadságharc idején játszódik le. Hősei az író szűkebb

hazájának népe, a bánáti svábok, akik a magyarság önvédelmi harcában való lelkes részvételükkel vérük hullása árán teszik egészen magukévá a betelepülésükkor kapott magyar földet. *A fogyó hold* (1922) a török uralomnak abból a korszakából veszi tárgyát, midőn a megszállók hatalma hanyatlani kezdett és a nemzet előtt nem látszott örökre elveszettnek a szabadulás reménye. Ebben a keretben játszódik le egy török fogságba jutott, de ügyesen kiszabadult magyar vitéz bájos szerelmi regénye. A magyarság itt már az európai keresztény műveltség bástyája pogány rokonaival szemben.

Koncepciójának nagyszerűsége, alapeszméjének mélysége, kor- és jellemfestő művészetének klasszikus befejezettsége *Az élet kapuja* című nagyobb történeti novelláját (1919) emelik a legújabb korszak összes hasonló műfajú alkotásai fölé. Bakócz Tamás bíboros a hőse, aki látja a hazáját és az egész nyugati kereszténységet fenyegető török veszedelmet, amelyet csak az összes keresztény fejedelmek ligája háríthatna el. De ezt a szövetséget más nem teremtheti meg, mint a pápa. Bakócz tehát a pápai trón megszerzésére törekszik, hogy mint a keresztény világ látható feje, a legnagyobb egyházi méltóság erkölcsi és anyagi erejét állíthassa szembe az előretörő és hazáját végső pusztulással fenyegető pogányság ellen. Elmegy Rómába a pápaválasztásra, de elbukik, szép álma megsemmisül és a magyarság előtt örökre bezárul az élet kapuja. Bakócz Tamással egy nemzet bukik el.

Herczeg Ferenc mint drámaíró is egyike a legkiválóbbaknak. Hosszú sorát írta a különböző műfajú színdaraboknak. Többször alkalmazta színre egy-egy regényét vagy elbeszélését; ezek közül *A dolovai nábob leánya* és a *Gyurkovics-leányok* a legsikerültebb. *A három testőr* (1894) a legjobb magyar bohózatok egyike. Társadalmi drámái, vígjátékai, *(Kéz kezet mos, A kék róka)*, történeti tárgyú darabjait, *(Balatoni rege, Déryné ifjasz-*

szony, Éva boszorkány) színszerűségük mellett az irodalmiság követelményeinek is megfelelnek. Legmaradandóbb értékűek történeti színművei. Az *Ocskay brigadéros* (1901) hőse II. Rákóczi Ferenc legvitézebb katonája, akit egyéni önérzetének súlyos megaláztatása és szenvedélyes természete úgy megtántorít, hogy árulója lesz a fejedelemnek és a magyar szabadság eszményének; átpártol az ellenséghez, a császári sereghez, de volt bajtársai elfogják és ő vérpadra kerül. Tragikumának mélységét fokozza erkölcsi összeomlásának átérzése, bűntudata. A kuruc világ levegőjében élnek a szereplők, az író a főhős jellemrajzához méltóan ábrázolja a mellékalakokat, különösen Czinka Pannát. Költői dikciója új fénnyel ragyog ebben az ízig-vérig nemzeti tragédiában.

A magyar irodalomnak a Bánk bán mellett legkitűnőbb tragédiája a *Bizánc* (1904). Nagy világtörténelmi esemény, Konstantinápoly megvétele, a bizánci császárság bukása alkotja tárgyát. Egy erkölcsi romlottságba sülyedt nemzetnek és császári udvarnak világnézete van szembeállítva az egészséges, ifjú török nép harcra kész, feltörekvő lelkesedésével, amely miatt a bukásra ítélt görög nép császára minden egyéni erénye és kiválósága mellett sem bírja feltartóztatni a végzetet. Mohamed szultán ostromolja Bizáncot. Míg Konstantin császár a végső veszedelem érzetében hőssé magasztosulva, kevés számú, de hű zsoldosaival elkeseredetten küzd székvárosáért és hazájáért, saját népe cserben hagyja. Az udvari nép hódolásra készen várja az ellenséget, a császárné maga is abban bízik, hogy asszonyi fegyvereivel hálójába ejti Mohamedet. A császár idealizmusában nem veszi ezt észre; de midőn a szultán szabad elvonulást ajánl fel Konstantinnak és mindazoknak, akik követni akarják, csak két híve akad: a hű zsoldosvezér és Herma, egy görög leány, aki szerelmes a császárba. Konstantin elkeseredésében halálra ítéli Bizáncot. A szultán követét

lefejezteti és ezzel elvágja a bűnös nép menekülésének útját; a bevonuló hódító bosszújában nem ismer kíméletet. A császár hősi halált hal, feleségét és népét eléri a bűnhődés. A főhősnek és különösen Hermának mesterien egyénített alakja mellett legnagyobb erőssége e darabnak a szemben álló tömegek lélektani igazsággal megrajzolt jellemzése. A korhadt, elvénhedt görögség aljas bizantinizmusa, a mindenkori hatalom előtt való gyáva meghunyászkodása, eszményekért áldozatot hozni nem tudó önzése éles ellentétben van a törökök fajszeretetével és férfias, harcra kész erejével. A cselekvényből kisugárzó alapeszme erkölcsi értéke harmonikusan egyesül a tragédia művészi jelességeivel és hirdeti az erkölcs, a tiszta jellem, az idealizmus fenségét. A szerkezet erős, egységes, a cselekvény egy helyen és egy napon történik.

Az *Árva László király* Hunyadi László lefejezésének történetét új felfogással dramatizálja: a király tragikumát dolgozza fel. Időszerűsége mellett nemes pátoszával hatott *A fekete lovas*, a Hét sváb drámai átdolgozása, míg a *Baba-hu* egy középkori drámai képpel kapcsolatban maró gúnnyal jelképezi azt a kegyetlenséget, amellyel hazánkat a trianoni békében feldarabolták.

Herceg Ferenc írói pályája formai és tartalmi tekintetben egyaránt folytonos fejlődést mutat. Kiszélesedik a tárgyköre, erősödik nemzeti érzése, tisztul ízlése és erkölcsi felfogása, Jókai és Mikszáth hatásától szabadulva, egyénivé és önállóvá lesz előadása. A szubjektív elbeszélő stílus hagyományaival szemben a személytelen, objektív előadásmód klasszikusa.

Gárdonyival és Herczeggel körülbelül egy időben bontakozott ki *Ambrus Zoltán* (sz. 1861) művészete. Ambrus egyénisége a nagyvárosi kultúrember típusát jelenti irodalmunkban; a sajátosan magyar élethez kevesebb szál fűzi, mint a nyugateurópai műveltséghez, bizonyos értelemben kozmopolita, jobban érdeklik az általános

emberi problémák, mint a nemzeti kérdések. Világnézetéből csaknem teljesen hiányzik a metafizikai vonás, a vallásos elem; egészen intellektuális érdeklődésű, racionalista természet; világfölényes szkepszise pesszimista hajlandósággal elegyedik. Rendkívüli irodalmi és művészeti kultúrával rendelkezik, előkelő ízlésű, kitűnő psychologus, aki a férfi, nő, gyermek lelkét, az egyszerűbb vagy komplexebb, egészséges és beteg lelki jelenségeket egyforma biztossággal elemzi. A francia Flaubert, Maupassant, Daudet szellemi rokona, akiktől írásművészete is nyert ösztönzéseket és hatásokat, de nem olyan hideg elemző, mint ezek: emberibb és meghatódottabb érzéssel vizsgálja az emberi sorsot, amelyet örömtelennek, vigasztalannak, a körülményekkel, adottságokkal, szenvedélyekkel szemben kiszolgáltatottnak tart. A társadalomnak inkább csak a városi rétegeivel foglalkozik írásaiban; a zsidó pénzarisztokrácia, az újságírók és művészemberek világának első művészi ábrázolója irodalmunkban. Előadását szellemesség, irónia, ritkábban a szatira hangja élénkíti; egyik legöntudatosabb formaművészünk; a szépprózai elbeszélés stílusát az intellektuális mondanivalók legfinomabb árnyalatainak pontos és világos kifejezésére is alkalmassá tette. Irói hírnevét elmés színi kritikái alapították meg; az irodalmi színvonalú hírlapi «kroki» műfaját ő teremtette meg és tette népszerűvé. Dialogizált rajzai, amelyekben leginkább a vagyonával pöffeszkedő, de fogyatékos, felszínes műveltségű lipótvárosi zsidóság karakterisztikus képviselőit eleveníti meg csípős iróniával, jellemző erejű kortörténeti adalékok (*Berzsenyi báró és családja*). Nagyszámú novellája mellett két kisebb terjedelmű (*Giroflé és Giroflа, Solus eris*) és egy bonyolultabb szövésű regényt írt, a *Midás királyt* (1891); ez utóbbi egy festőművész története, aki hatalmas becsvággyal indul pályáján, azonban a kudarcok sorozata közben elveszti önbizalmát. Második házassá-

gában viszont hirtelen megfordul sorsa: minden terve sikerül, minden arannyá változik, amihez csak ér, akárcsak Midás király esetében; házassága azonban boldogtalanná teszi, kiábrándul és öngyilkos lesz. Ambrus Zoltán novelláiban és regényeiben a meseváz egyszerű szerkezetű, a kapcsolatok psychologiai természetűek, az író gondja inkább embereinek lelki életére irányul, mint a történet érdekességére; arisztokratizmusa miatt nincs is szélesebb rétegű olvasóközönsége, inkább a művelt osztályok írója.

Ambrussal világnézetük pesszimisztikus, egyéniségük kozmopolita irányulásánál fogva rokon írók, a lélektani elemző realizmus kisebb jelentőségű képviselői: *Iványi Ödön* (1854—1893), aki egyetlen regényében *(A püspök atyafisága)* egy férfias jellemű, tiszta erkölcsű egyéniség politikai pályafutását, a közélet lehangoló és sivár viszonyai között való harcait mutatja be. *Kazár Emil* (1843—1922) emberi részvéttel, megnyugvó pesszimizmussal rajzolta a szenvedőket és nyomorultakat. *Kabos Ede* (1864—1927) az elnyomottak és kivetettek világának lehangoló képeit diszharmonikus lélekkel, elégedetlenséggel, helyenkint szelíd humorral állítja elénk. *Malonyai Dezső* (1866—1916) eleinte a francia analitikusok hatása alatt állott, később a magyaros realizmus felé hajlott; a nagyvárosi életnek élesszemű megfigyelője és ábrázolója.

Realista íróink egy csoportja tárgyvilágában, szellemében és nyelvében erősen tükrözteti a magyar vidék életét. A magyaros realizmusnak ezek a képviselői Baksay Sándor, Mikszáth és Gárdonyi irányához állanak közel. *Tömörkény István* (1866—1917) novelláiban a szegedvidéki magyarság, a paraszt, halász, kubikus, juhász, csikós életének kitűnő megfigyelője. Életmódjukat, szokásaikat, észjárásukat a közöttük élő ember együttérzésével, természetes egyszerűséggel és közvetlenséggel, nyelvében is tökéletes élethűséggel tolmácsolja. A cse-

lekvény vázlatosságát, a mese érdekességének és a művészi szerkezetnek hiányát a környezetrajz eredetisége, lelkületének magyarsága, meleg szíve és csendes, derűs humora pótolja *(Szegedi parasztok, Jegenyék alatt, Gerendás szobákból, Homokos világ, Bazsarózsák)*. Első vadászírónk, *Bársony István* (1855—1927) a magyar tájak, erdők, mezők, nádasok, lápok és ingoványok, hegyek és rónák világának rajongója. Benső közösségben él a természet titokzatos életével, színes és hangulatos tájképeket, életképeket mutat be a természetből rendesen egy-egy vadászélmény keretében. Mindig nagy gondot fordít meséinek érdekességére, a szerkezet kikerekítésére *(Erdőn-mezőn, Csend, Magyar földön, Az én világom)*. Mesteri állatjellemző tehetségét különösen egy magyar dzsungelregényben ragyogtatja *(A rab király szabadon)*. A régi magyar patriarchális világnak anekdotázó kedvű, liberális szellemű ábrázolója, *Eötvös Károly* (1842—1916), különösen a Balatonról szóló emlékezéseivel tette nevét emlékezetessé *(Utazás a Balaton körül)*. A székelyföld és nép meleg szívű, költői lelkű elbeszélője, *Benedek Elek* (1859—1929), meséiben, novelláiban és regényeiben a legnemesebb emberszeretetnek, a romlatlan idealizmusnak megszólaltatója *(Testamentum és hat levél, Magyar mese- és mondavilág, Édes anyaföldem)*. Az alföldi puszták, emberek és állatok életének költői lelkű ábrázolója *P. Ábrahám Ernő* (sz. 1882) ; gyökeres magyar nyelvének, egyszerű stílusának látszólagos igénytelenségével a legművészibb hatást tudja kelteni olvasóiban *(Kerek ég alatt, Hét szilaj csikó, Csillagok a Tiszában, Bús király)*. Szimbolikus elgondolású drámáiban *(Isten vára, Révészek)* a magyar népballadák tragikus hangulatát érezteti. A magyaros realizmus bensőségesen katholikus papi lélek idealizmusával szólal meg *Domonkos István* (1862—1923) írásaiban. Egyszerű történetei az orosz írók léleklátó erejével világítanak bele a dunántúli magyar paraszt életébe

és lelkületébe *(Atyámfiai, A muszka pipa)*. Egészen egyéni és eredeti stílusával az elbeszélő módszernek megújítói közé tartozik irodalmunkban. Domonkosnak melancholiára hajló egyéniségével szemben egy másik katholikus papi írónk, *Kincs István* (sz. 1867) ugyancsak eszményi gondolkodásmóddal és nemes erkölcsi felfogással, de gazdagabb képzelettel, aranyos humorral és fáradhatatlan mesélő kedvvel szövi a dunántúli kisvárosok társadalmi életéből és a történelemből vett elbeszéléseit és regényeit *(Rajzok a kuruc világból, Romok a rom fölött, A leánymamák fia)*. Mikszáth tanítványa, de mesterénél jóval szerényebb leleményű író *Sebők Zsigmond* (1861—1916), az alföldi tanyák életének mélabús humorú ábrázolója, az ifjúsági irodalomnak is jeles művelője *(Pusztai élet, Bajcsányi de eadem, Színfoltok)*. A Hajdúság írója *Móricz Pál* (sz. 1870) ; hangulatos emlékezésein keresztül eszményítő megvilágításban jelennek meg előttünk vidékének magyar urai és törzsökösen magyar parasztja *(Zúg a nádas, Szabad hajdúk, Régi magyar élet, Rejtelmes Alföld)*. A vidéki középosztály és magyarság életének fenyegető problémáit izzó fajszeretettel és nagy jellemző erővel láttatja *Szemere György* (sz. 1863). Rámutat az ijesztő méreteket öltött kivándorlásnak nemzetrontó hatására, kemény birálattal, néha gyilkos szatirával ostorozza a léha gentryt és a komoly munka megbecsülésében találja meg társadalmi sebeink hathatós orvosságát *(Magyar virtus, A hazátlanok, Komédiák)*. Szeretetreméltó humora, eleven képzelete és jóízű előadásmódja teszi kedvessé *Móra Ferenc* (sz. 1879) alföldi rajzait és elbeszéléseit *(Georgikon)*. Legértékesebb munkája az *Ének a búzamezőkről* (1927) című regénye, a világháború és forradalmak válságaiban küzdő magyar parasztság sorsát megkapó művészettel érzékelteti. Tiszta lelkivilága, üde és bájos naivitása a gyermekmese nehéz műfajának is hivatott művelőjévé avatja. A magyar

társadalom középosztályának problémáit nem annyira szociális, mint inkább lelki oldaláról ragadta meg *Andor József* (1871—1918). Költői lelkű, harmonikus egyéniség, minden irásában a katholikus világnézet szuggesztív erejű szószólója, az ideális szerelem, tiszta családi élet, eszményi emberszeretet hitvallója, aki a vallásos élet elmélyülésétől várja a társadalmi bajok gyógyulását *(Két szív, Két világ között, A tanítónő, Boldog otthon)*. Finoman kiművelt stílus, gondos szerkezet, aprólékosan részletező modor jellemzi *Lovik Károly* (1874—1915) elbeszélő műveszetét ; a magyar vidék és kisvárosok körében és a nagyvárosban egyaránt megtalálja témáit *(Leveles láda, A leánvvári boszorkány, Vándormadár)*; mestere a lényeglató lélekelemzésnek. Nemes gondolkodású, idealista író *Sziklay János* (sz. 1857); mint költő, különösen elhúnyt nejét és leányát sirató elégiáival és a Balaton szépségeit megéneklő verseivel válik ki. Rendkívül gazdag elbeszélő munkásságát tárgyvilágának változatossága, bő leleménye, felfogásának emelkedett katholicizmusa és stílusának tiszta magyarsága teszi értékessé. Művészetén Jókai szerencsés hatása érezhető *(Szép Balaton mellől, Egy magyar testőr, Tékozló fiú, Atheisták)*. A vidéki magyar úri osztály hagyományainak, életmódjának kitűnő ismerője *Csathó Kálmán* (sz. 1881). Derűs kedélyvilágától távol állanak a mélyebb problémák, de nem felszínes író ; meleg rokonszenvvel nézi alakjait, megértő és megbocsátó szeretettel veszi észre emberi gyengeségeiket és fogyatkozásaikat, természetes könnyedséggel szövi meséit a mindennapi élet eseményeiből ; mindig érdeket tud kelteni az olvasóban érdekes emberei és történetei iránt *(A varjú a toronyórán, Te csak pipálj, Ladányi, Most kél a nap, Blanche avagy a szegény rokon)*. Újabban a történeti regény műfajában is értékeset alkotott *(Földiekkel játszó égi tünemény, Lányok, anyák, nagyanyák)*. Mikszáth egyik érdemes követője *Lőrinczy*

György (sz. 1860). Tárgyköre a magyar vidék és a hazai történelem, erős nemzeti szellem hatja át minden írását, stílusában gondosan ügyel a magyarosságra (*A rétek lelke, A kavai fűzfák, Az özvegy falu, Az álmodó Bükk*). Pesszimizmusra hajló világnézet, erős moralitás, mély emberismeret tükröződik *Bartóky József* (1865—1928) novelláiban (*Őszi esték, Télben, Mécsvilág, Piros rózsák, Egyedül*). Művészi állatmeséiben a józan bölcs humorával, néha kiábrándult keserűséggel példázza az emberi élet gyarlóságait (*Magyar fabulák*). A magyar Heimatkunstnak derék képviselője *Váth János* (sz. 1887); szűkebb hazájának, a Balaton környékének tájait, növény- és állatvilágát és még inkább népét senki sem ismeri nálánál jobban a magyar írók közül. Egyszerű lelkivilágú alakjaiban meglátja az örök emberi vonásokat és ezekre építi fel hősei sorsát. Történetei többnyire sötét tónusúak, csendes tragédiák is akadnak közöttük. Életszemlélete átélt, meggyőződéses katholicizmusból fakad. Különleges, balatonias zamatú nyelve minden irodalmi hatástól érintetlen, sajátos szólásokban, képekben bővelkedő és fordulatos (*A nádi farkas, Pannontenger csillaga, Ungok, nádak, rónavizek, Lápvilágban*). Meleg, hangulatos lirizmus, egészen egyéni, pompás őshumor teszi vonzóvá *Komáromi János* (sz. 1890) minden ízében magyar és eredeti írásművészetét. Regényei és novellái az író személyes élményeiből, többnyire diákkori és világháborús emlékeiből erednek; cselekvényük a poétikus, idilli szerelem, vagy a nagy világégés mozgalmas eseményei körül bonyolódik. Hősei kivétel nélkül eredeti, gyakran különös egyéniségek; mintha édes gyermekei volnának az írónak, jellemükben mindig tükröztetnek valamit írójuk vonzó egyéniségéből; az ő harmonikus, derűs, néha csendes melancholiára, rezignációra hajló életfilozófiájából, jóságából, nemes emberszeretetéből. A lelki rútság, aljasság, nemtelenség visszataszító mozzanatai sohasem hatol-

nak be Komáromi epikájának tiszta erkölcsi levegőjű világába *(Mit búsulsz, kenyeres? Jegenyék a szélben, Esze Tamás, A régi szerető, Zúg a fenyves, Vidróczki, Hé, kozákok, Pataki diákok, Az idegen leány, Cs. és kir. szép napok, Az elvált feleség)*. Az átélt katholikum nemes eszményisége hatja át *Auer István* (sz. 1872), *Anka János* (sz. 1883), *Pál Ödön* (sz. 1884), *Finta Sándor* (sz. 1889), *Toma István* (sz. 1881), *Pakocs Károly* (sz. 1892) és *Gáspár Jenő* (sz. 1894) regényeit és elbeszéléseit. Az erdélyi magyar irodalomnak egyik legtöbbet igérő tehetsége *Gyallay Domokos* (sz. 1880); nemcsak a novellának mestere, hanem a történeti regény műfajában is kiváló korfestő és jellemábrázoló erőről tett tanuságot *(Vaskenyéren)*. A székely nép költészetben gazdag földjének sajátos levegője hatja át *Nyírő József* (sz. 1889) dús fantáziával megírt, színpompás, költői stílusú elbeszéléseit *(Jézusfaragó ember)*. A Felvidék nemzeti szellemű elbeszélői közül különösen *Sziklay Ferenc* (sz. 1883), *Rácz Pál* (sz. 1888) és *Egri Viktor* (sz. 1898) munkássága érdemel figyelmet.

A realizmus térhódításával kapcsolatban ellanyhult történeti érzék már említett nagy íróinkon kívül Rákosi Viktor, Pekár Károly, Werner Gyula, Tóth Béla és Tarczai György munkásságában újult meg termékenyítő erővel. *Rákosi Viktor* (1860—1923) ötletes, tréfás tárcáival szerezte népszerűségét (Sipulusz néven); élces és ötletes előadásban teszi nevetségessé a társasélet fonákságait. A torzítástól, karrikatúrától sem riad bennük vissza és túlzó szatirával gúnyolja ki a közviszonyokat, mint mestere, az amerikai Mark Twain. Komoly elbeszéléseiben hazájáért aggódó szív és izzó fajszeretet jelentkezik; meglátta azt a veszedelmet, amely fajunk pusztulásával szemben az oláhok terjeszkedésével Erdélyt fenyegette *(Elnémult harangok)* és elsiratta a végeken sinylődő magyarság tragikus bukását *(Magyar Iliász)*. A szabadságharc heroikus korszakát, dicsőséges és gyászos emlékeit,

névtelen hőseit megkapó elbeszélésekben örökítette meg *(Korhadt fakeresztek)*. A világtörténelem és hazai multunk számos korszakát bekalandozta *Pekár Gyula* (sz. 1867) csapongó képzelete. A romantikus lendület, színekben tobzódó stílus a megfigyelés realitásával elegyedik nagyszámú novellájában és regényében. Történeti tárgyú műveit a kortörténeti tanulmány gondos megalapozásával alkotja meg, mozgalmas és változatos mesét teremt, a kor lelkét azonban ritkán tudja éreztetni. Hőseinek sorsát nem annyira jellemük, mint inkább az író szeszélye irányítja; lelki életük fejlesztése, ha egyáltalán van, irreális és megokolatlan. Legsikerültebb történeti regénye, a *Tatárrabság* (1909), II. Rákóczi György erdélyi fejedelem végzetes lengyel hadjáratának és a székelyek krimi katasztrófájának hátterében Toldalagi Mihály szerelmi történetét dolgozza fel. Jósika és Jókai tanítványa *Werner Gyula* (1862—1926). Regényeinek tárgyát többnyire a szabadságharc, önkényuralom és kiegyezés korából választja, de régmult korok világát is szívesen felkeresi *(Andrásfalvy de Andrásfalva, Megvirrad még valaha, Kendi Imre házassága, Húnok harca, Az áruló, A pipacsszínű dolmány)*. Érdekes meséit rokonszenvessé tudja tenni nemes idealizmusával, tiszta erkölcsi felfogásával; alakjai inkább típusok, mint egyéniségek, néha azonban jellemző képviselői koruknak. *Tóth Béla* (1857—1907) szellemes tárcáival alapította meg hírnevét. Szenvedélyes gyűjtője volt a magyar szállóigéknek és történeti anekdotáknak. Novelláiban a török világnak sok érdekes alakját és epizódját örökítette meg *(Török históriák, A Boldogasszony dervise, Gül-baba)*. Jóízű humora, világos, fordulatos, közvetlen és gyökeresen magyaros stílusa maradandó értékűvé teszik írásait. A rendkívül gazdag készültségű tudós és finom műérzékű költő szerencsés harmóniában egyesül *Tarczai György* (családi nevén Divald Kornél, sz. 1872) egyéniségében. Archeológiai és művészet-

történeti búvárlatai közben, amelyekkel különösen a magyar renaissance és a kuruc időkkel érintkező török hódoltság korát kutatta át, megelevenedtek képzelete előtt e régmult idők emberei, nemcsak az ország sorsát irányító hatalmasok, hanem az egész társadalom és különösen a kisvárosok derék polgárai, az iparosok és kereskedők. Külső életüknek és lelki világuknak egyaránt kitűnő ismerője és jellemzője Tarczai; a részleteiben és egészében egyaránt hű korkép keretében örök emberi mivoltukban élnek előttünk ezek a hősök, tetteikben, gondolkodásmódjukban, érzésvilágukban nemcsak saját belső világukat tárják fel előttünk, hanem koruk lelki életét, szellemi atmoszféráját is hangulatosan érzékeltetik. Az író tárgyilagos előadásmódja mögött mindig érezzük egyensúlyozott lelkiségének, mély katholicitásának szuggesztív erejű kisugárzását *(Németvilág Budán, Szent Margit legendás könyve, Felvidéki történetek, Vitus mester álma, Holicsi képeskönyv, Masolino, Az egetverő hegy, Az óbudai gyár)*.

A művészi és magyaros realizmus női képviselői közül finom lélekelemzésével és hangulatkeltő stílusával kiemelkedik *Tormay Cecil* (sz. 1876). Témái mintegy belső törvényszerűséggel érlelődnek nála harmonikusan zárt és befejezett műegésszé. Alakjai titokzatos kapcsolatban élnek környezetükkel, lelkiségüket kiárasztják az őket körülvevő külső világra, szinte összeolvadnak vele, anélkül, hogy realitásukat elveszítenék. Tormay regényeinek lélektani problémája: az idegen fajok találkozása; az *Emberek a kövek között* (1911) egy magyar vasutas és egy horvát pásztorleány szerelmi történetében tragikusan fejleszti ki ezt a problémát, *A régi ház* (1915) megoldó, megbékítő kifejlethez jut el: a Németországból hozzánk szakadt német család áthasonul a magyar fajhoz. Finom tónusú novellái az epikai ötvösművészet remekei közé tartoznak. *Szederkényi Anna* (1882) regényeiben a női

lélek kitűnő ismerőjének mutatkozik; a megváltozott szociális viszonyok között kínos problémák közt vergődő asszonyok és leányok egész galériáját rajzolta meg munkáiban *(Amíg egy asszony eljut odáig, Sorsok ha találkoznak)*. A felvidéki bányavárosok kispolgári világát éles megfigyeléssel, líraisággal átszőtt előadásban elevenítette meg *Kosáryné Réz Lola* (sz. 1892). Az erdélyi írónők közül kiemelkedik tehetségével *Berde Mária* (sz. 1889). Regényeinek központi problémája a szerelem, a női érintetlenség, a kölcsönös hűség és az anyaság kényes kérdései. Berde felfogása, sajnos, sokban nem egyezik a keresztény etika törvényeivel, ami miatt belső feszültségtől izzó, erős lélekábrázoló tehetségről tanuskodó, plasztikus stílusú regényei nem harmonikus alkotások *(Haláltánc, Romuáld és Andriána, A szent szégyen)*. Robusztus alkotó erő, férfias teremtő energia sugárzik *Gulácsy Irén* (sz. 1894) nagystílű és eredeti epikájában. Zsúfolt cselekvényű, drámaisággal és hevesen lüktető élettel telített társadalmi regényeiben a magyar paraszt földéhségének *(Förgeteg)* és a román elnyomás alatt sinylődő magyar falu társadalmi életének kínos és gyötrő problémáit bogozza *(Hamueső)*. Szerkezetének aránytalanságai ellenére is a legjobb magyar történeti regények közé tartozik a mohácsi vész korában játszódó monumentális regénye, a *Fekete vőlegények* (1927). Neves nőírók még: gr. Teleky Sándorné (Szikra), Dánielné Lengyel Laura, Ritoók Emma, G. Miklósy Ilona, Bokor Malvin és Pokorny Margit.

Az impresszionista látásmód és stílus is erősen jelentkezik néhány elbeszélőnk munkáján. *Krúdy Gyula* (sz. 1878) szűkebb hazájának, a Nyírségnek világából vett rajzaival tűnt fel, tárgyköre azonban idővel erősen kibővült. Alakjai és történetei egyaránt elmosódottan, valami bágyadt, merengő melancholia hangulatában jelennek meg irásaiban, amelyeket gyakran az erotika kelle-

metlen levegője hat át *(Nyíri csend, Hét szilvafa, Tegnapok ködlovagjai)*. Az invenciónak ritka gazdagsága, színes képzelet és könnyedén mesélő tehetség jellemzi *Surányi Miklós* (sz. 1882) írásművészetét. Társadalmi *(Kantate, Domoszlay László, A mester, A gyujtogató, A mindenható asszony)* és történeti *(A trianoni páva. A szent hegy, A nápolyi asszony)* regényeiben egyaránt a nagy, heves szenvedélyek történetének ábrázolója. Fékezetlen szenzuális életenergiájának bőségét kivetíti alakjaira, akiknek életében a szexuális kérdés többnyire sorsirányító tényező. Az erotikának feltűnő hangsúlyozása bántó és diszharmóniát keltő vonása Surányi nagyobbra hivatott regényköltészetének. Stílusában a festői elem, szinte érzéki erejű színpompa uralkodik. A lélektani impresszionizmus ugyancsak pánszexuális hajlandósággal vegyül *Erdős René* (sz. 1879) regényeiben. Az *Ősök és ivadékok* című regényciklusában mély pszichológiai igazsággal rajzolta meg saját életének sorsdöntő fordulatait; későbbi műveiben a művészi szándék egyre hátrább szorult a bujaság képeinek leplezetlen ábrázolásával szemben. Pedig az írásművészetnek minden értékes eszköze rendelkezésére állna méltóbb feladatok megoldására *(Ave, Roma)*. *Cholnoky Viktor* (1868—1912) a kisértetlátó fantasztikumot, *Szini Gyula* (sz. 1876) az emberi lélek és a differenciált modern élet exotikumát, *Cholnoky László* (1879—1929) az alkohol fantasztikumát fedezte fel elbeszélő irodalmunk számára.

Elbeszélő irodalmunk már a nyolcvanas évek végén megérezte a naturalizmus hatását, ez az irány azonban nálunk később sem jutott el egyetemes jelentőségre. Első képviselője, *Bródy Sándor* (1863—1924), mesterének, Zolának hatása alatt szándékos irányzatossággal kereste az életnek szennyes mozzanatait, az állatot az emberben és az erőszakolt romantika hazug színeivel igyekezett bevonni a nyomor és bűn visszataszító képeit. Iránya gyökeres szakítást jelentett a nemzeti szellemmel és

irodalmunk tisztes erkölcsi hagyományaival. Több életigazsággal rajzolta *Kóbor Tamás* (1867) a budapesti zsidóság erkölcsi életét; írásait a nyers naturalizmus kérlelhetetlen őszintesége mellett komor pesszimizmus hatja át. A nagyváros világának árnyoldalait különösen zsidó származású íróink festették kedvteléssel és az erkölcsrajz ürügye alatt, vagy ennek még látszatát is elvetve, mohón tárták fel az erkölcstelenség meztelen képeit az érzéki szenzációkat kereső olvasóknak; morális érzékük hiányát a cinikus szellemesség, élc, ötletesség, vagy szentimentalizmus eszközeivel igyekeztek leplezni. Ennek az írói csoportnak Bíró Lajos, Heltai Jenő, Karinthy Frigyes, Földes Imre, Nagy Endre, Szomaházy István, Szomory Dezső és Molnár Ferenc a legjellegzetesebb képviselői. Írásaik jellemző kortörténeti adalékok annak a kozmopolita szellemű, nemzetietlen társadalmi rétegnek megértéséhez, amelynek alantas lelki atmoszférájában a defetizmus és a forradalom csirái kisarjadtak.

Ez a romboló szellem még azokat a naturalistáinkat sem hagyta érintetlenül, akik vérségüknél fogva szolidaritást éreznek fajunkkal és sötéten látásuk mellett sem tagadják meg népünk iránt való szeretetüket. Ezek közé tartozik *Móricz Zsigmond* (sz. 1879), a magyaros naturalizmus legkiválóbb képviselője. Parasztsorból származó író, aki az együttélés és közvetlen tapasztalat alapján hivatott ábrázolója népének. Élesszemű megfigyelő, azonban vérmes temperamentuma, indulatossága, megfékezetlen ösztönössége miatt ritkán tud megnyugtató és harmonikus művet teremteni. Témáit a falu, kisváros és ritkábban a történelem köréből választja. Emberei többnyire a nyers ösztönök, szenvedélyek rabjai, a durva önzés, kapzsiság és telhetetlen érzékiség irányítja tetteiket. Ezeknek a vonásoknak kétségtelenül hatalmas kifejező erejű láttatója Móricz, de esztétikai szempontból is hibáz akkor, midőn egyoldalúan kiélezi és általánosítja

őket *(Sárarany, Az Isten háta mögött, A galamb papné, A fáklya, Kerek Ferkó)*. Zavartalanabb műélvezetet tud kelteni akkor, midőn uralkodik lángoló temperamentumán és a szerető visszaemlékezés hangulatában nézi a falut *(Hét krajcár, Harmatos rózsa)* vagy idillt teremt *(Pillangó)*. Megkapó pszichológiai igazsággal rekonstruálta egy diákregény főalakjában a saját gyermekkori élményeit és egyéniségének kibontakozását *(Légy jó mindhalálig)*. Erdély történetéből merített regényében *(Tündérkert)* nagy megjelenítő erővel támasztotta fel Báthory Gábor korát ; főhőse kiváló képességekkel felruházott egyéniség, aki nagy feladatok megoldására lenne hivatva, de a kisszerű viszonyok között féktelen ösztönei és szenvedélyei menthetetlenül belefullasztják a nemi tobzódás pocsolyáiba. Az erotikus mozzanatok bántó kiszínezése ebből a regényből sem hiányzik. Móricz munkásságában minden egyoldalúsága, túlzása és heves radikalizmusa ellenére is jelentős vonás, hogy feltárta a parasztélet szociális problémáit, a falu világában is megtalálható társadalmi tagozódást és az osztályok között levő súrlódást, a higienikus és kulturális élet lehetőségeinek akadályait, a magyar fajtának nehéz sorsával való elégedetlenségét, és éreztette a tűrhetőbb életfeltételek megteremtésének szükségességét. Mint elbeszélőnek érdeme, hogy nagy gondot fordít a mese érdekességére ; a szerkezet művészi zártságára már kevésbbé ügyel. Nyelve a legtisztább, legérintetlenebb, őserejű magyar nyelv, egyike irodalmunk legnagyobb értékeinek.

A régi eszményekből kiábrándult, társadalmi és erkölcsi emancipációra törekvő, világnézeti bizonytalanságban vergődő modern női intellectuelle-típusnak jellegzetes képviselője *Kaffka Margit* (1880—1918). Önvallomásszerű regényeiben *(Színek és évek, Mária évei, Állomások)* pesszimista komorsággal takarta fel ennek a típusnak diszharmonikus lelki életét, erkölcsi krízisét, gyöt-

relmes vívódásait és női írónál szokatlan és gyakran visszataszító naturalista nyiltsággal festette meg azt a laza erkölcsű környezetet, amelybe a kenyérkereső nő gyakran kényszerűen belesodródik. A fiatalon elhalt, tehetséges *Török Gyula* (1888—1918) helyenkint naturalisztikus színezésű, lehangoló, de széles ívű társadalmi háttér keretében a magyar élet nyomasztó atmoszférájában elfásult, idegbeteg és degenerált emberek gazdag változatú alakrajzát nyújtotta *(A porban, A zöldköves gyűrű)*. A proletariátus anyagi és erkölcsi nyomorát emberi együttérzéssel és szociális gondozás sürgetésével festi *Révész Béla* (sz. 1876); ugyanabban a témakörben mozog, de a polgári osztály elleni irányzatossággal ír *Barta Lajos* (sz. 1871). Nevesebb képviselői még a naturalista irányzatnak: Laczkó Géza, Terstyánszky J. Jenő, Földi Mihály, Nagy Lajos, Kodolányi János és Tabéry Géza. *Kassák Lajos* (sz. 1887) a realista ábrázolásmódból a naturalizmuson keresztül expresszionista kísérletezésekhez jutott el; a politikai tekintetben is forradalmár fiatalság egy része, ma jobbára emigránsok, körülötte csoportosult; irányuk itthon nem jutott jelentőségre.

A nemzeti megpróbáltatások hatása alatt elemi erővel feltörő fajvédelem eszméjét elbeszélő irodalmunkban *Szabó Dezső* (sz. 1879) nagy feltűnést keltett regénye, *Az elsodort falu* (1919) fejezte ki legnyomatékosabban. Szabó egyoldalú kizárólagossággal a népre alapítja a magyar jövőt és egyéni elgondolású agrárszocializmussal véli orvosolhatónak a magyarság sebeit. Az a visszataszító kép azonban, amelyet rikítóan naturalista színekkel a falu társadalmáról fest, semmiképen sem nyugtat meg bennünket elgondolásának igazsága felől; fajvédelmi gondolata egészen materialista ízű, a lelki és erkölcsi tényezők hiányoznak belőle és így legalább is kétes értékű. Tiszteletet érdemel az a mély fájdalom, amellyel az író

a magyar sors vigasztalanságát, fajának súlyos gondjait átérzi, de megdöbbentő az a mérhetetlen gyűlölet, amely izzó szatirájából kiárad azokra, akiket jogtalanul és alap nélkül ki akar irtani a történetileg kialakult nemzet testéből. Szabó Dezső egyéb regényeiben és novelláiban *(Csodálatos élet, Ölj, Jaj, Segítség, Tenger és temető)* is érezzük, hogy egy rendkívüli tehetségű, de teljesen zabolátlan ösztöneinek és indulatainak rabságában vergődő, lelki egyensúlyát elveszített, önmagával és a világgal meghasonlott egyéniséggel állunk szemben. Művei a romantikus lendület és a zsurnaliszta pamflet, hatalmas szellemi kultúra és primitív ösztönösség, érzelmes pátosz és alantas trivialitás bizarr keveredését mutatják. Stílusában viszont, egyéni különcködéseit, keresettségeit nem számítva, az erdélyi magyar nyelvnek sok eredeti szépségével gazdagította irodalmunkat: erőtől duzzadó, kifejező, igékben és eredeti, színpompás képekben bővelkedő.

A dráma.

A korszak drámaíróinak érdeklődése a történeti témákkal szemben túlnyomó részben a jelen felé fordult és a társadalomnak realisztikus ábrázolását végezte a színpad számára. Új anyagul kínálkozott a kialakuló polgári osztály életének rajza; ennek felhasználását francia hatás alatt már a hetvenes években megkísérelte *Toldy István* (1844—1879) *(A jó hazafiak, Az új emberek)*; drámáit korszerű társadalmi kérdések irányzatos szellemű bemutatása, túlzóan liberális felfogás hatja át. Pusztulásra ítéli a gentryt és az asszimilálódott zsidót állítja helyébe. Az érzéki szerelem és a házasságtörés is szerepel már darabjaiban.

A modern magyar társadalmi dráma fellendítésének érdeme *Csiky Gergely* nevéhez fűződik. Az aradmegyei Pankotán született 1842-ben. Papi pályára lépett, a pesti

központi szemináriumban, majd a bécsi Augustineumban végezte tanulmányait; 1870-ben a temesvári papnevelőintézet tanára lett. Ebben az időben már nagyarányú szépirodalmi munkásságot fejtett ki és akadémiai pályadíjat is nyert. 1878-ban Pestre költözött; a Kisfaludy Társaság rendes tagjává, majd másodtitkárává, az Akadémia pedig levelező tagjává választotta. 1880-ban kilépett az egyházi rendből, megházasodott, a Színművészeti Akadémia tanára és a Nemzeti Színház drámabírálója lett. 1890-ben halt meg.

Az újromantikus irány hatása alatt ő is mesedrámával lépett fel *(A jóslat)*; érdeklődése azonban csakhamar a társadalmi élet felé fordult és a realizmus hívévé szegődött. Társadalmi színműveinek sorát *A proletárok*kal (1880) nyitotta meg. Főalakja Szedervári Kamilla, aki a szabadságharc hősei iránt való tiszteletet kamatoztatja önző céljaira; mint «vértanu özvegye» gyártja a könyöradományokat kérő leveleket egy züllött ügyvédnek, Mosolygónak segítségével. Fogadott leányának, az ártatlan, tisztalelkű Irénnek boldogságát is kockára teszi nemtelen önzésével; a leány körül folyó harc alkotja a darab cselekvényét, amely a lelketlen özvegynek és cinkostársainak felsülésével végződik: Irén végül azé lesz, akit régóta szeretett. A *Cifra nyomorúság*ban (1881) a hivatalnok-osztály nyomorúsággal küzködő alakjait viszi színpadra, akik azonban szemérmességgel, vagy ravaszsággal palástolják szegénységüket. A *Stomfay-család*ban (1882) a mágnások és gentryk családi büszkesége okozza a bonyodalmat. Történelmi tragédiáinál *(Janus, Spartacus)* nevezetesebb társadalmi szomorújátéka, *A vasember*. Hőse egy gyáros, aki saját szorgalmával szerezte vagyonát és demokrata gőgjében meg akarja akadályozni, hogy leánya egy elszegényedett báróhoz menjen feleségül. Hajlíthatatlan jelleme azonban egész családjának pusztulását okozza. Vígjátékai

közül a *Nagymama* (1891) bájos meséjével, vonzó és derűs komikumával ma is népszerű darab.

Csiky mesterei a francia drámaírók, Sardou, Scribe, Dumas voltak; tőlük tanulta a darabok felépítésének hatásos módját, a kitünő technikát. A tárgyválasztásban már saját csalhatatlan ösztönét követte és kifogyhatatlan leleményéből merített. A jellemalkotásban papi multja is segítségére volt; a temesvári szentszéken, mint a házassági ügyek előadója, mélyen bepillanthatott az élet és az emberek titkaiba, a cselekedetek rejtett rugóiba. Darabjainak bonyodalma gyakran alakul a házasélet mozzanatai körül; a házasságot a jellem próbakövének tartja és elítéli a könnyelmű válásokat. Meséi mindig érdekesek, kompozíciójuk kerek, cselekvényük élettel telített. Nem keresi a léleknek, vagy a társadalomnak mélyebb problémáit, ritkán fejleszt tragikus összeütközést, nem eszményíti az életet, de nem is ábrázolja egyoldalúan sötétnek: realista hajlamának megfelelően híven igyekszik ábrázolni és szívesen kíséri a visszásságokat szatirával vagy élezi ki a jellemfélszegségben rejlő komikumot. A nemesebb eszméket, érzéseket azonban mindig tiszteletben tartja. Darabjaiban kora társadalmának számos jellemző alakját vonultatja fel, akik egyénítettségük mellett rendesen típusok is egyúttal; a családi nevükre büszke arisztokrata és gentry, rangkóros polgár, furfangos ügyvéd, bohém gavallér, felfelé kapaszkodó hivatalnok, vértanú özvegy, tudósok, képviselők, újságírók, becsületes vagy félrecsúszott exisztenciák, amilyeneket a kiegyezés utáni évtizedek átalakuló társadalma kitermelt magából. Csikynek nagy érdeme, hogy Szigligeti után hosszú ideig ellátta a Nemzeti Színházat eredeti magyar műsorral és megteremtette a realisztikus társadalmi drámát. Darabjainak nyelve, stílusa is újszerű: alkalmazkodik az élet, a mindennapi társalgás közvetlen nyelvéhez. Csiky mint regényíró is kiváló;

legsikerültebb társadalmi regényei: *Az Atlasz-család* (1890) és *Sisyphus munkája* (1892); az első Páldi Klárának az ősi birtok megmentéséért folytatott tragikus végű küzdelmében az egész vesztébe rohanó 67-es magyar nemesi osztály tragikumát érezteti. A másik regény a nyolcvanas évek társadalmának érdekes típusát állítja elénk: a fáradhatatlan munka árán meggazdagodott vidéki szatócsot, aki szorgalmával az új gazdagok osztályába emelkedik. Azonban küzdelme sikertelen marad, mert könnyelmű gyermekei az utolsó fillérig elherdálják vagyonát, sőt becsületes nevét is beszennyezik. Csiky regényeiben sötétebb színekkel, de mély érzéssel és önismeretre késztető célzatossággal rajzolja azt a társadalmat, amelyben senki sem találta meg a maga helyét, amelynek egészségtelen légkörében szinte szükségszerűen megmételyeződtek a gyengébb jellemek s veszélybe jutott a családi élet épsége és erkölcsi tisztasága. Ezek a realista regények erősen koncentrált, drámai haladású történetükkel, gondos jellemrajzukkal, színes és mozgalmas hátterükkel a műfaj értékesebb termékei közé tartoznak. Csiky a műfordítás terén is maradandót alkotott Sophokles hét tragédiájának hű és művészi lefordításával.

A realisztikus irány követője volt a rendkívül termékeny *Berczik Árpád* (1842—1919), aki különösen vígjátékaival aratott sikereket (*A fertály mágnások, A protekció, A svihákok*). Mulattató célzattal rajzolta a politikai és társadalmi élet félszeg alakjait: az üresfejű, nagyképű politikusokat, a protekcióból élősködő semmiháziakat, a cím- és rangkeresőket és a közélet egyéb jellegzetes figuráit. A művészi gond, mélyebb jellemrajz hiányzik Berczik darabjaiból, de magyar levegő hatja át őket és a hazai viszonyok találó képei elevenednek meg előttünk. Legtartósabb népszerűségre egyik történeti vígjátéka emelkedett, a *Himfy dalai* (1898), amelyben Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza szerelmét alakí-

totta ügyes bonyolítással és hangulatos képet rajzolt a régi magyar világról. *Somló Sándor* (1859—1916) eleinte a romantikus mesedráma műfajában kísérletezett; értékesebbek történelmi színművei *(Fra Girolamo, A szombatosok, Thököly Imre)*, amelyeket nemes erkölcsi felfogás, költői nyelv és stílus tüntet ki. Ugyancsak az előadás lendületessége teszi emlékezetessé *Váradi Antal* (1854—1923) akadémiai pályadíjakkal koszorúzott és a klasszikus drámai hagyományokat felújító történeti drámáit és szomorújátékait *(Iskarioth, Charitas, Szent Margit asszony)*.

A művészi realizmusnak és romantikának egyaránt kiváló mestere *Herczeg Ferenc*, akinek ezirányú működését regényköltészetével kapcsolatban méltattuk. Az ő egyik irányával rokon *Pekár Gyula* drámaírói munkássága; történeti darabjai romantikus koncepcióban fogantak, írójuk képzelete duskál a színes és hatásos képekben, dikciója elevenséggel telített, de a cselekvény belső feszültsége gyakran elernyed. A részletekben gondosan ügyel a történeti igazságra, de a belső korhűséget kevésbé tudja éreztetni, lélekrajzának igazsága pedig nem mindig meggyőző *(Mátyás és Beatrix, Drághy Éva esküvője, A kölcsönkért kastély, Danton)*. A témába való gondos elmélyedés, lélektani igazságú alakrajz, választékos és előkelő stílus jellemzi *Vojnovich Géza* (sz. 1877) nagyszabású történeti freskóit *(Mohács, Rákóczi)*. A hún nemzet története, Attila izgatóan érdekes alakja három drámaírónk képzeletét is foglalkoztatta. *Márkus László* (sz. 1881) *Attila* darabjában (1912) két szerelmesnek, Gundaharnak és Krimhildának tragikus sorsát fejleszti ki igazi művészettel, az indulatok és szenvedélyek megkapó ábrázolásával. Maga a hún király meg sem jelenik a cselekvény folyamán, de azért az egészet az ő lenyűgöző egyénisége hatja át. *Kisbán Miklós* (Bánffy Miklós gróf, sz. 1873) Mikolt és Attila szerelmi történetéből alakított tragédiát

(Nagyúr, 1913). Mikolt keresztény szíve gyűlölettel van eltelve a félelmes hódító iránt, mégsem tud ellenállni nagyságának és átengedi magát neki, a nászéjszakán azonban megmérgezi. A halott nagyúr láttán ráeszmél szerelmére, átérzi, kit ölt meg és zokogva borul a holttestre. A nagyvonalú stílusban felépített darab igazi tragikus hatást kelt és a magyar lélek hangjait szólaltatja meg. *Harsányi Kálmán* hún tragédiája, az *Ellák* (1924) mély koncepciójában, monumentális felépítésében, zárt és befejezett szerkezetében egyaránt klasszikus alkotás. Attila boldogtalan fia az idegenekkel szemben háttérbe szorított fajának tragikus hőse ; a költő shakespearei léleklátással állítja elénk alakját és benne megindító vallomást tesz a maga izzó fajszeretetéről. A hún birodalom összeomlása a magyar nemzet bukását és szétdarabolását is jelképezi. *Hevesi Sándor* (sz. 1873) is írt néhány hatásos korrajzú, romantikus levegőjű történeti drámát *(A hadifogoly, Császár és komédiás, 1514).*

Míg a felsorolt írók munkásságát komoly írói törekvés, a színi hatás feltételeinek kielégítésén túl az esztétikai igény szolgálata és ideális értékek keresése hatja át, a színpadi írók egy része és épen azok, akiknek nevét a reklám és üzleti élelmesség a legnagyobb igyekezettel népszerűsítette a köztudatban, lemond a drámaírás nemesebb hivatásának lehetőségéről, pusztán szórakoztatni akar és minden eszközt megengedettnek tart a közönség kegyeinek hajszolására. Ezek az írók többnyire idegen fajiságukban semmi közösséget sem éreznek a magyar lélekkel és nemzeti hagyományainkkal, erkölcsiségük merő tagadása a keresztény etikának, életelemük a nagyváros fülledt levegője, céljuk a minden áron való siker és a pénz.

Irodalmi mintáikat a külföldi, különösen a francia idegingerlő és érzékeket izgató, frivol tartalmú és dekoratív külsőségekkel kápráztató vígjátékokban találják meg ; az igazi stílusújító külföldi nagyságok termékenyítő hatása

nem jut el hozzájuk. Ibsen társadalmi ideológiákat romboló irányzatának nyoma felbukkan ugyan, de nem teremt igazi, mélyen megalapozott konfliktusokat; Strindbergnek az individuális ösztönök démoni erejű felszabadulását értékesítő darabjaiból legfeljebb további bátorítást merítenek a perverzitás színpadi illusztrálására. Impresszionizmusuk a maga érzékies felületességében képtelen jellemösszeütközésből eredő drámaiság és belső feszültség alkotására, amelyeken a régi dráma felépült. Annál mohóbb fogékonysággal lesnek el mintáikból minden hatásosnak igérkező színpadtechnikai fogást, szellemes dialektikával igyekeznek leplezni mondanivalójuk sivárságát, intim hangulatú vagy látványos képszenzációk halmozásával terelik el a figyelmet az organikus cselekvényfejlesztés hiányairól.

Ennek a dekadens lelkiségű írói csoportnak legrégibb munkása, *Bródy Sándor* (1863—1924) naturalizmusának brutális nyerseségét hazug romantika rózsaszínű ködfátyolába igyekszik burkolni *(A dada, A tanítónő)*. *Heltai Jenő* (sz. 1871) elvtelen bohémságát szentimentális lirizmussal vagy bágyadt humorral adagolja a gyanutlan közönségnek *(A masamód, A ferencvárosi angyal, A Tündérlaki lányok)*. Határozott írói egyéniség nélkül szűkölködő színpadi szerző a trükkök és ötletek kifogyhatatlan mestere: *Molnár Ferenc* (sz. 1878). Látszólag örökös stíluskereső, igazában pedig csak szüntelen újságot, friss idegizgalmakat követelő pesti közönségének rabja. Naturalista és szimbolista, érzelmes és cinikus, frivol és miszticizmust áhító egy személyben. Leghírhedtebb színműve, *Az ördög* (1907), az erkölcs és a nemi ösztön harcában az érzékiséget juttatja diadalra és megkoszorúzza a házasságtörést. A *Liliom*ban (1909) a naturalizmust szimbolikus és legendaszerű mozzanatokkal, másutt *(Fehér felhő, Vörös malom)* mondain miszticizmussal keveri. Legtöbb életigazsággal a színészvilág alakjait és körülményeit viszi

színpadra *(A testőr, Játék a kastélyban)*. Kétségtelen, hogy élesszemű megfigyelő, kitűnően ismeri a pesti életet, dialógusai elevenek és ötletesek és darabjaiban továbbfejlesztette a színműírás mesterségbeli részét. Maradandó művészi értéket azonban eddig nem alkotott és művei nem élik túl korunkat. Ugyanez a sors vár Biró Lajos, Lengyel Menyhért, Földes Imre, Szenes Béla és más divatos színpadi mesteremberek darabjaira. Ennek az írói csoportnak az ízlés- és erkölcsrontáson kívül még egy nagy bűne is van: meghamisították nyelvünk szellemét, a zsidós zsargonnak tömérdek idegenszerűségét oltották bele az irodalom és közvetve a társalgás nyelvébe. E nyelvrontásnak legszélsőségesebb megnyilvánulásait *Szomory Dezső* (sz. 1869) betegesen erotikus, néha pornografiába hajló színdarabjaiban figyelhetjük meg.

A polgári színjátékot tiszta írói szándékkal művelte Ibsennek egyik magyar tanítványa, *Ferenczy Ferenc* (sz. 1861). A fővárosi életből meríti tárgyait, lelki problémákból fejleszti az összeütközéseket, nagy gondot fordít a cselekvény mozgalmasságára, dialógusai frissek és szellemesek *(Rablélek, Pogány Gábor, Flirt)*. *Szemere György* (sz. 1863) erős fajszeretettel vizsgálja a történeti osztályoknak a viszonyok új rendje folytán bekövetkezett vajúdásait *(Egyéniség, Erősek és gyengék)*. Egyfelvonásos parasztragédiája *(A siralomházban)* a kivégzés előtti órák feszültségében mutatja be két parasztban a magyar lélek rejtett mélységeit. A vidéki úriosztály világát ábrázolja vígjátékaiban *Csathó Kálmán* (sz. 1881). Nem keresi a problémákat, optimizmusra hajló író, aki a neki ismerős és kedves környezetben a jószemű megfigyelő gyakorlatával fedezi fel a komikus alakokat, egy letűnő kor ittfelejtődött képviselőit s a régi és új világ szembeállításából fejleszti ki a szerencsésen megoldódó összeütközéseket *(Az új rokon, A házasságok az égben köttetnek, Te csak pipálj Ladányi)*. A társadalmi színmű újabb művelői

között a legizmosabb tehetség *Zilahy Lajos* (sz. 1891). Emberi együttérzéssel, magyar szívvel, komoly idealizmussal és a realizmus tisztult művészi eszközeivel világít bele a háború után átalakuló falu *(Süt a nap)* és a gyötrő gondokkal viaskodó értelmi osztály *(A fehér szarvas)* válságaiba ; az osztályharc kétes eszköze helyett a kölcsönös áldozatkészségben és munkában jelöli meg a haladás útját. Zilahy mint elbeszélő is kiváló *(Halálos tavasz, A két fogoly, Valamit visz a víz)*.

A század elején már anakronisztikussá vált népszínmű egészséges továbbfejlesztésének útját Gárdonyi Géza jelölte meg *(A bor)*. Az ő irányában haladt *Móricz Zsigmond*, midőn megalkotta népdrámáit *(Sári bíró, Falu, Pacsirtaszó)*; a bonyodalmak régi szövedéke helyett egyetlen, de jellegzetes bonyodalmat ad ; parasztjait nem tipikusan ábrázolja, hanem individuális emberi mivoltukban állítja elénk, bár néha naturalisztikus túlzással élezi ki ösztönösségüket, ravaszságukat, kapzsiságukat, érzékiségüket ; nyelvük természetes, hamisítatlan tolmácsa egyszerű lelküknek. Igazi drámai életet, belső feszültséget azonban a naturalista Móricz nem tud teremteni. A népdráma műfajának egyik legértékesebb terméke *Bibó Lajos* (sz. 1890) darabja, *A juss*, amely a magyar parasztnak egyik jellemző vonásából, a földhöz való ragaszkodásból fejleszti ki verista élethűségű cselekvényét. Bibó sem mestere a zártságot kivánó drámai kompozíciónak, de kitünően ismeri és ábrázolja a paraszti lelket és izzó fajszeretettel teszi magáévá a magyar nép égető problémáit. Drámairodalmunk még sok értékeset várhat ettől a tehetséges írótól.

A tudományos irodalom.

Irodalomtudományunk e korszakban Toldy és Gyulai nyomdokain indulva, módszereiben egyre fejlődve, különösen a részletkutatás terén gazdag eredményt hozott

létre. Gyulai sajátos műfajaiban, az írói életrajzban és essayben kiváltak: *Péterfy Jenő* (1850—1899), aki klaszszikus szépségű stílusát finom elmeéllel és nagy esztétikai tudással megírt tanulmányokban ragyogtatta (Eötvös, Jókai, Kemény). *Riedl Frigyes* (1856—1921) Gyulain kívül Taine, Renan és Boissier tanításait is értékesítette; a pozitívista lélekanalízisnek legszellemesebb képviselője irodalmunkban (Arany János, A magyar irodalom főirányai, Petőfi Sándor). *Vojnovich Géza* (sz. 1877) írói életrajzait is a lélektani és esztétikai elemzés finomsága és a stílus hajlékonysága tünteti ki (Eötvös József, Madách Imre és Az ember tragédiája, Regényírók, Arany János). Ugyanezek az erények tüntetik ki *Angyal Dávid* (sz.1857), írói jellemrajzait (Gyulai Pál, Kölcsey Ferenc Széchenyi). A biografiai adatok hangsúlyozása, filológiai akríbia jellemzik *Ferenczi Zoltán* (1857—1927) monografiáit (Petőfi életrajza, Eötvös József) és *Dézsi Lajos* (sz. 1868) eredeti adatokban gazdag munkáit (Szenczi Molnár Albert, Tinódi Sebestyén, báró Jósika Miklós, Balassa Bálint). A filológiai pontosságot gondos műelemzéssel és esztétikai méltatással kapcsolják össze: *Badics Ferenc* (sz. 1854), a Képes Magyar Irodalomtörténet egyik szerkesztője (Fáy András, Bajza József, Gyöngyösi István). *Császár Elemér* (sz. 1874), Gyulai óta legtekintélyesebb szépirodalmi kritikusunk, nemcsak mintaszerű életrajzokat írt (Verseghy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Ányos Pál), hanem a műfajtörténeti szintézisben is jelentőset alkotott (A magyar regény története, A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig). Szerkesztője az Irodalomtörténeti Közlemények című akadémiai folyóiratnak. *Papp Ferenc* (sz. 1871) Kemény Zsigmond legjobb életrajzát adta. *Szinnyei Ferenc* (sz. 1875) az életrajzok értékes sorozatán (Nagy Ignác, Bacsányi János, Arany János, Jósika Miklós) kívül kútforrásul szolgáló monografiát írt a XIX. század első felének novella- és regényirodalmáról. *Zoltvány Irén* (sz.

1859) a magyar bencés irodalom alapos méltatása mellett megírta Guzmics Izidor és Czuczor Gergely életrajzát és hivatott művelője a magasabb szempontból néző, határozott etikai és esztétikai elveken épülő tanulmánynak (Katona József Bánk bánja, Erotika és irodalom). Az irodalomelméletnek is jeles művelője. Ugyanez a magasabbrendű felfogás tünteti ki *Várdai Béla* (sz. 1879) nagyérdemű kritikai, esztétikai és irodalomtörténeti munkásságát (Mikszáth Kálmán, Katholicizmus és irodalom, Madách Imre és Az ember tragédiája). *Kéky Lajos* (sz. 1879) Tompa Mihályról, Baksay Sándorról, Beöthy Zsoltról készített ragyogó tollú élet- és jellemrajzot. *Zsigmond Ferenc* (sz. 1883) Vas Gerebenről és Mikszáthról írt tanulmányain kívül Jókairól szerzett becses monografiát. *Perényi József* (sz. 1871) a magyar drámairodalom és színészet történetének fáradhatatlan kutatója, az írói életrajznak is hivatott művelője (Szemere Miklós, Szász Béla, Boruth Elemér, Kemenes Ferenc, Jánosi Gusztáv, Szigeti József, Csepreghy Ferenc életrajza). Bölcselő szellemű, költői stílusú, finoman analizáló essayíró *Sík Sándor* (Gárdonyi, Ady, Prohászka). Egészen egyéni stílusú, széles látókörű, módszertani és esztétikai ismeretekben gazdag műveltségű irodalomtörténetíró *Brisits Frigyes* (sz. 1890), Vörösmarty életének és költészetének szerencsés búvára, számos művészi írói arckép és irodalmi kritika szerzője.

Új területeket nyitottak meg a kutatás számára és új irányokat jelöltek ki Szilády Áron, Katona Lajos és Heinrich Gusztáv. *Szilády Áron* (1837—1922) a középkornak és az újkor első századának emlékeit tárta fel és bennük az egyetemes irodalom lecsapódását vizsgálta. Nagyjelentőségű munkáját Horváth Cyrill, Dézsi Lajos, *Vargha Damján* (sz. 1873) és Zalán Menyhért folytatták. *Katona Lajos* (1862—1910) az európai középkori irodalom szellemi közösségébe igyekezett beleállítani a mi régi iro-

dalmunkat és megalapítója lett nálunk az összehasonlító irodalomtörténeti módszernek. Ugyanennek úttörője *Heinrich Gusztáv* (1845—1922) is, a magyar filológia megteremtője és legnagyobb hatású művelője. A tárgytörténeti kutatás fellendülése, a magyar-német kulturális érintkezések és kölcsönhatások feltárása az ő és tanítványainak, különösen Bleyer Jakabnak érdeme. Irodalomtörténetünk szemléleti anyaga hatalmasan kitágult ezen újszempontú kutatások nyomán.

A rendszerező irodalomtörténet terén is történtek eredményes kísérletek. *Beöthy Zsolt* (1848—1922), Taine és Carlyle magyar tanítványa, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* (1877—1879) című, iskolai használatra szánt könyvében, amely első megjelenése óta sok kiadást ért el, értékelés és esztétikai ítéletek tekintetében új tartalommal töltötte meg a Toldy által megszabott kereteket, s a politikai és művelődéstörténeti mozzanatok kidomborításával organizmusként mutatta be irodalmunk fejlődését. *A magyar irodalom kis tükré*ben (1896) a nemzeti lélek művészi megnyilatkozásának átfogó szempontjából tekintette át irodalmunk multját. *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* (1886—87) egyik legbecsesebb műfajtörténeti munkánk. Beöthynek Taine művészeti elméletéből kifejlesztett erőrendszere (faj, környezet, irodalmi hatások, egyéniség, művészet), amellyel az irodalmi jelenségeket magyarázta, nagy hatással volt irodalomszemléletünkre. *Bodnár Zsigmond* (1839—1907) eredeti irodalomtörténeti elgondolással kísérelte meg irodalomtörténetünk szintézisét, de csak Katona Józsefig jutott el (*A magyar irodalom története.* 1891—93.) *Horváth Cyrill* (sz. 1865) széles alapvetésű műve is csonkán maradt (A régi magyar irodalom története. 1899), Beöthy Zsolt és Badics Ferenc szerkesztésében többek közös munkájából készült a *Képes Magyar Irodalomtörténet* (1896) és Ferenczi

Zoltán szerkesztésében a *Műveltség Könyvtárá*nak magyar irodalomtörténeti kötete, ezek azonban természetüknél fogva nélkülözik a szerves egységet. A részletkutatások során évtizedek alatt felgyülemlett óriási anyagot újabban *Pintér Jenő* (sz. 1881) rendszerezte. (*A magyar irodalom történetének kézikönyve.* 1921.) Szinte emberfeletti munkával és fáradsággal készült hatalmas műve nemcsak azért értékes, mert gondos kritikával megrostált összefoglalását nyújtja a kutatás eddigi eredményeinek, hanem, mert kitünő bibliografiájával nélkülözhetetlen kiindulópontja a további feladatok megoldásának. Megírta négy kötetben a magyar irodalom történetét Kazinczy haláláig és a nagyközönség számára két összefoglaló művet bocsátott közre, a másodikat képes kiadásban. Ő alapította a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot 1912-ben és szerkeszti ennek Irodalomtörténet című folyóiratát, amely elsősorban a XIX. és XX. század feldolgozatlan irodalmával foglalkozik. Az iskolai használatra szánt összefoglalások közül *Prónai Antal* (1871—1914) katholikus szellemű magyar irodalomtörténete (1910—11), *Gálos Rezső*nek (sz. 1885) Császár Elemér közreműködésével írt munkája (1922) és *Borbély István* (sz. 1888) műve (1924—25) válnak ki.

Irodalmunk egy-egy korszakára, vagy a műfajok fejlődésére vonatkozó szintetikus munkákat írtak: *Négyesy László* (sz. 1861), aki nemcsak a magyar verselés elméletére és történetére derített új fényt alapvető műveiben (Magyar verstan, A mértékes magyar verselés története), hanem a mély esztétikai kultúráról tanuskodó, klaszszikus stílusú tanulmányok, írói jellemrajzok és kritikák szinte beláthatatlan sorával gazdagította irodalmunkat. (Zrínyi Miklós, Arany, Festetics György a magyar irodalomban, A magyar irodalom és költészet fejlődése.) *Bartha József* (sz. 1866) a magyar katholikus énekköltészet fejlődését vizsgálta és határozott elvi szempontból,

bíráló szemmel tekintette át az utolsó ötven év szépirodalmát (Két nemzedék magyar irodalma). *Bayer József* (1851—1919) a magyar drámairodalom és színészet történetét, *Vértesy Jenő* (1877—1916) a magyar romantikus dráma történetét írta meg. *Kaposi József* (1863—1922) a magyar-olasz irodalmi kapcsolatoknak, különösen a Dante-vonatkozásoknak földerítésén fáradozott. *Alszeghy Zsolt* (sz. 1888) a XIX. század magyar irodalmának genezisét rajzolta meg alapos kultúrtörténeti és esztétikai készültséggel, azonkívül számos értékes tanulmányt és írói arcképet írt (Magyar drámai emlékek Bessenyeiig, Magyar lirikusok, A XIX. század magyar irodalma, Vázlatok). *Várkonyi Nándor* a legújabb magyar irodalom nagyszabású szintézisét kísérelte meg (A modern magyar irodalom).

Az irodalomtudománynak hasznos segédeszközét alkotta meg id. *Szinnyei József* (1830—1913) a *Magyar írók élete és munkái* című monumentális írói lexikonával, amely betűrendben közli a magyar írók életének adatait, munkáik címjegyzékét és a róluk szóló irodalmat.

Nagyérdemű irodalomtörténetírók még: Váczy János, Széchy Károly, Zlinszky Aladár, Viszota Gyula, Tolnai Vilmos, Solymossy Sándor, Szigetvári Iván, Réthei Prikkel Marián, Sebestyén Gyula, Koszó János, Király György, Hartmann János, Haraszti Gyula, Harsányi István, Gálos Rezső, Birkás Géza, Pitroff Pál, Bajza József, Erdélyi Pál, Galamb Sándor, Gragger Róbert, Földessy Gyula, Elek Oszkár, Gulyás Pál, Gulyás József, György Lajos, Baros Gyula, Madarász Flóris.

Irodalomtudományunk újabb fejlődését a pozitívizmustól való elhajlás és a szellemtörténeti irány térfoglalása jelzi. Ez az idealisztikus irány az irodalomtörténet axiológiai jellegét háttérbe szorítva, anyagául inkább az irodalomban megnyilatkozó eszméket tekinti és szorgalmasan kutatja azokat a dinamikus szellemi erőket,

amelyek az irodalmi életet mozgatják. Az új irány legjelentősebb képviselője nálunk *Horváth János* (sz. 1878) egyetemi tanár, aki az irodalom fogalmának meghatározásába az írók és olvasóközönség szellemi viszonyának gondolatát illesztette bele s az irodalmi fejlődés középpontjába az irodalmi tudatot állítja. Az elvi kérdéseket tisztázó dolgozatokon kívül számos egyéni szempontú, eredeti felfogású, kitünő tanulmánya jelent meg (Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai, Ady s a legújabb magyar líra, Magyar irodalomismeret, Petőfi Sándor, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig). A szellemtörténeti irányt a Pécsett, Thienemann Tivadar szerkesztésében megjelenő *Minerva* (1920) és a Szegeden, Zolnai Béla szerkesztésében megindult *Széphalom* (1927) című folyóiratok szolgálják. Horváth Jánoson kívül *Eckhardt Sándor* (Bessenyei és a francia gondolat, A francia forradalom eszméi Magyarországon), *Huszti József* (Platonista törekvések Mátyás király udvarában), *Pukánszky Béla* (Schopenhauer és a századvégi magyar líra), *Thienemann Tivadar* (Mohács és Erasmus, Irodalomtörténeti alapfogalmak) és *Zolnai Béla* (Mikes és a francia szellemi élet, Magyar janzenisták) működtek eredményesen az új irányban. A felsorolt irodalomtörténetírók, kevés kivétellel, az irodalmi kritikát is művelték; ez utóbbi téren rajtuk kívül a keresztény, nemzeti szellemű, elvszerű kritikában Divald Kornél, Rédey Tivadar, Kocsis Lénárd, Tordai Ányos, Harsányi Kálmán, Gáspár Jenő, a szubjektiv, impresszionista, nyugatos szellemű bírálatban Schöpflin Aladár, Babits Mihály, Ambrus Zoltán és Dóczy Jenő tűntek fel.

A nyelvtudomány terén a nyelvtörténeti és nyelvhasonlító kutatás, a népnyelv búvárlata, a mai nyelv magyarázata és a nyelvi jelenségek rendszerezése egyaránt nagy eredményeket mutat fel. A finn-ugor nyelvhasonlításnak ifj. Szinnyei József a legkiemelkedőbb munkása.

Szily Kálmánnak maradandó érdeme a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv című folyóirat megalapítása és a magyar nyelvújítási szótár összeállítása. Zolnai Gyula középkori nyelvemlékeinkkel és a nyelvhelyesség kérdésével foglalkozik. Melich János szláv, Gombocz Zoltán török jövevényszavainkat kutatják; alapvető jelentőségű közös munkájuk: a Magyar Etymologiai Szótár. Horger Antal nyelvjárásaink alapos búvára és a nyelvelmélet művelője. Németh Gyula a török nyelvészetben, Tolnai Vilmos a szólásmagyarázatokban, Klemm Antal a magyar mondattanban, Balassa József a fonetikában szereztek érdemeket.

Örvendetes lendületet mutat nálunk e korban a bölcselet fejlődése. Bár a magyar lélek elsősorban gyakorlati irányulású és örökös nemzeti létharcunk a multban nem kedvezett a nyugodtabb időket kívánó bölcseleti elmélkedéseknek, a magyar kultúra minden korban megérezte a külföldi filozófiai áramlatok hatását, amely különösen a külföldi egyetemekre sűrűn járogató magyar ifjak közvetítésével jelentkezett nálunk. Így a középkor végén a nagy Duns Scotus formalizmusa megtalálja a maga magyar szóvivőjét Temesvári Pelbártban, viszont a thomismus a maga védőjét Fekete Péterben Mátyás király alatt; ez utóbbinak udvarában is vitatkoztak arról, hogy Platont vagy Aristotelest illeti-e meg az elsőbbség. Descartes «Cogito»-ja Apáczai Csere Jánosban, Leibniz monadologiája Cörver báróban és Benyák Bernátban, a molinizmus Pázmány Péterben, a XVIII. század racionalizmusa Bessenyei Györgyben és egy sereg aufkláristában csakhamar megtalálta magyar visszhangját. Kant körül még életében élénk vitatkozás indul meg nálunk, Hegel hatását pedig nemcsak filozófiai, hanem szépirodalmi (Madách), történelmi és jogi irodalmunk is megérzi. A pozitívizmus a mult század ötvenes éveitől kezdve századunk elejéig erősen rányomta bélyegét

kulturális életünkre. A mult század közepén akad vállalkozó, aki egy magyar filozófiai rendszer — «egyezményes filozófia» — megalkotásának igényével lép fel, a kísérlet eredménye azonban csak egy naív, szétfolyó életfilozófia, amely minden inkább, csak nem rendszer.

A filozófiai eszmélkedés azonban a XIX. század nyolcvanas éveitől kezdve egyre merészebb lendületet vesz magyar földön ; ettől az időtől fogva a magyar filozófia már eléri az európai színvonalat és önálló, zárt rendszereket is hoz létre. *Böhm Károly* (1846—1911) a nagy német idealizmus hagyományaiból, főképen Fichtéből kiindulva egy élet hosszú munkájával szövi a maga hatalmas gondolatrendszerét, azt a szubjektív idealizmust, amely szerint a világ az Énnek öntudatlan produktuma. Még eredetibb és élesebb gondolkodó *Pauler Ákos*, aki német nyelven is megjelent főműveiben a csak néhány alapgondolatra szorítkozó logisztikus irányt ma Európában a legkövetkezetesebben és a legapróbb részletekig kiépítette. Roppant ismeretanyag felett rendelkező és nagy szisztematizáló erejű filozófusunk *Kornis Gyula*, a kiváló magyar kultúrpolitikus, akinek pszichológiai, tudományelméleti és történetbölcseleti művei és értekezései bölcseleti irodalmunk legjobb termékei közé tartoznak. *Ranschburg Pál* a fiziológiai pszichológiának külföldön is elismert művelője. Alapvető és sokban eredeti vizsgálódásokat végzett az emlékezet (mnemométer) és a lelki képességek terén. Újabb vizsgálatainak egyik legfontosabb eredménye az úgynevezett homofóniatörvény, vagyis az időbelileg érintkező lelki tartalmaknak egyformaságuk mértékében történő egybeolvadásáról és ezen egybeolvadás folytán beálló gátlásáról («Ranschburg-féle gátlás») szóló törvény, mely mindenfelé újabb kutatások kiinduló pontjává lett.

A neoskolasztikus bölcseletnek méltán elismert tekintélye *Horváth Sándor*, akinek a thomizmusban és a mo-

dern bölcseletben való bámulatos jártassága külföldön is hirdeti a magyar ész erejét; munkái, amelyek magyar, német és olasz nyelven jelentek meg, a legmélyebb magyar metafizikusnak mutatják. Ugyancsak neoskolasztikus *Schütz Antal*, akinek erős metafizikai érzékét, finom elmeélét és ténykritikáját különösen az istenbizonyítékok területén végzett mélyreható logikai és metafizikai vizsgálódásai, továbbá a karakterológiában egyenesen úttörő munkássága jellemzik. Ide tartozik *Kiss* János is, aki számos alapos bölcseleti művén kívül magyar bölcseleti műszavak alkotásával tett nagy szolgálatot a magyar filozófia ügyének. Az ifjabb nemzedék köréből kiemelkedik *Várkonyi Hildebrand;* logikai és lélektani munkáiban feltűnő a problémalátás ereje; megoldásaiban, mint képzett skolasztikus, mindig metafizikai magaslatokra tud emelkedni. *Kühár Flóris* a vallaslélektan, de főképen a vallásbölcselet legnehezebb problémáinak kibogozásával s a keresztény filozófia történetével foglalkozik nagy eredménnyel. *Brandenstein Béla báró* a fenomenológiai metafizikának vagy tárgyelméletnek éleselméjű, eredeti rendszert alkotó művelője. A bölcseletnek más, kiváló munkásai: Werdenich Endre, Trikál József, Faragó János, Jablonkay Gábor, Bognár Cecil, Zborovszky Ferenc, Somogyi József és Nagy József. E rövid áttekintés is mutatja, hogy századunkban már nem csekély joggal beszélhetünk magyar földön is filozófiáról.

A hittudományi irodalom a bölcselethez hasonlóan a századok folyamán nálunk szintén mindenkor lépést tartott a nemzetközi fejlődéssel, azonban többnyire latin nyelven szólalt meg. Korunkban számos kiváló tudós működik a theologia különböző ágaiban és munkásságuk nemcsak önálló tudományos értékével válik ki, hanem a szakirodalom nyelvének megmagyarosítása miatt is jelentős. A katholikus hitvédelmi irodalomnak érdemes

művelői voltak Bita Dezső és Dudek János, az újabbak közül Zubriczky Aladár és Bangha Béla. A dogmatikának legkiválóbb magyar művelője *Schütz Antal*, akinek a műszavak megmagyarosítása terén is nagy érdemei vannak. A lelkipásztorkodástannak európai viszonylatban is kiváló, nálunk pedig legkimagaslóbb munkása *Mihályfi Ákos* (sz. 1863). A szentírástudománynak világhírű művelője volt *Székely István* (1861—1928) ; neves biblikusok még : Karsch Lollion, Pataky Arnold, Szentiványi Róbert, Tóth Kálmán, Radó Polikárp és mint orientalista is nagy tekintélynek örvend : Kmoskó Mihály. Az egyháztörténelem terén Karácsonyi János, Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Sörös Pongrác, Balics Lajos, az erkölcstanban Hanauer István és Jehlicska Ferenc, az egyházjogban Sipos István, Serédi Jusztinián és Schermann Egyed válnak ki ; a világmissziók ügyének legalaposabb ismerője Wolkenberg Alajos.

A történetírás egyes ágaiban és segédtudományaiban számos neves tudós működött, azonban aránylag kevesen tudják a tudományos alaposságot az előadás művészetével egyesíteni. Ez utóbbiak közé tartoznak : Fraknói Vilmos, a Hunyadiak és Jagellók korának legalaposabb ismerője. Szép monografiát írt Pázmány Péterről és Martinovics életéről. Békefi Remig a középkori művelődéstörténetnek volt fáradhatatlan kutatója. Márki Sándor a történeti életrajznak egyik legnagyobb mestere (Dózsa György, II. Rákóczi Ferenc), Angyal Dávid a Rákócziak, Thököly és Széchenyi korának kitűnő ismerője. Takáts Sándor a török világ korának megelevenítője ; gyökeres magyar nyelve, hangulatkeltő stílusa legjobb szépíróinkéval vetekszik. Módszerének modernségével, történetszemléletének eredetiségével ma *Szekfü Gyula* áll historikusaink élén. Kompozíció és stílus szempontjából legszebb munkája a XIX. századot tárgyaló *Három nemzedék* (1919). Hóman Bálinttal együtt most

dolgoznak történelmünknek a kor tudományos színvonalához méltó új szintézisén *(Magyar Történet)*. Kiváló történetírók még : Thallóczy Lajos, Csánki Dezső, Pór Antal, Karácsonyi János, Erdélyi László, Lukinich Imre, Balanyi György. A művészetek történetének előkelő stílusú búvárai Berzeviczy Albert, Divald Kornél, Lyka Károly, Hekler Antal és Mihályi Ernő. Az esztétika történetével Jánosi Béla és Mitrovics Gyula foglalkoztak.

A politikai szónoklatnak Kossuth óta legnagyobb mestere : *Apponyi Albert gróf* (sz. 1846). Hosszú közéleti pályáján mindig a legnemesebb idealizmus, az emberi jogok védelme és tisztelete, a magyar öncélúság eszménye, a demokratikus szellemű haladás gondolata vezette. Beszédeiben mélyen átélt katholicizmusból eredő lelki kultúra, egyetemes műveltség, széles látókör, gazdag élettapasztalat egyesül a meggyőződésnek magával sodró erejével, emelkedett bölcselő szellemmel, szabatos fejtegetéssel, világos érveléssel és választékos, lendületes stílussal. Neves politikai szónokok még Tisza István gróf, ifjabb Andrássy Gyula gróf, Bethlen István gróf, Vass József, Klebelsberg Kunó gróf, Wolff Károly, Huszár Károly, Haller István, mindannyian kiváló publicisták is egyúttal. A publicisztikának kiemelkedő alakjai : Turi Béla, Milotay István, Pethő Sándor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tóth László. Az egyházi szónoklat terén a katholikusok közül Prohászka Ottokáron kívül Vaszary Kolos, Mihályfi Ákos, Wolkenberg Alajos, Vass József, Bangha Béla, Butykay Antal, Zadravecz István, Strommer Viktorin, Hász István és Tóth Tihamér, a reformátusok közül Ravasz László, az evangélikusok közül Raffay Sándor emelkedik ki.

SZAKIRODALOM.[1]

Alszeghy Zsolt: Petőfi és az ötvenes évek lírája. Bp. 1914. Kisfaludy-Társaság Évlapjai. — Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Bp. 1914. Kisf.-Társ. Nemzeti Könyvtára. — Epigon lirikusaink a XIX. századig. Irodtört. Közl. 1917. évf. — Magyar lirikusok. Bp. 1921. — Tarczai György. M. Kultúra, 1921. évf. — Gárdonyi Géza. Élet, 1922. évf. — A modern magyar líra. Élet, 1923. évf. — A XIX. század magyar irodalma. Bp. 1923. — Egy esztendő a magyar szépirodalomban. Élet, 1924. évf. — Összefoglaló könyvszemléi az Irodalomtörténet c. folyóiratban 1924 óta. — Vázlatok. (Irodalmi arcképek.) Bp. 1925.

Ambrus Zoltán: Vezető elmék. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1913. — Költők és írók. Bp. 1924.

Angyal Dávid: Gyulai Pál. Bp. Szemle, 1910. évf. — Tanulmányok. Kultúra és Tudomány c. vállalatban. 1923. — Kölcsey Ferenc. I. F., 16. sz. Bp. 1927. — Gróf Széchenyi István. I. F., 28. sz. Bp. 1928.

Arany János: Hátrahagyott prózai dolgozatai. Bp. 1897.

Babits Mihály: Irodalmi problémák. Tanulmányok. Bp. 1917. — Gondolat és írás. Tanulmányok. Bp. 1922. — A kettészakadt irodalom. Nyugat, 1927. évf.

Barna János: Reviczky Gyula vallásos költészete. A szatmárnémeti r. k. főgimn. értesítője. 1912.

Badics Ferenc: Gaál József élete és munkái. 1881. — Fáy András életrajza. Bp. 1890. — Gyöngyösi István. (Magyar Remekírók.)

[1] *Rövidítések:* Bp. = Budapest; Bp. Szemle = Budapesti Szemle; Egy. Phil. Közl. = Egyetemes Philologiai Közlöny; I. F. = Irodalomtörténeti Füzetek; Irodtört. Közl. = Irodalomtörténeti Közlemények; Kisf.-Társ. = Kisfaludy-Társaság; Kisf.-Társ. Évl. = Kisfaludy-Társaság Évlapjai; M. K. = Magyar Könyvtár; M. Kult. = Magyar Kultúra; O. K. = Olcsó Könyvtár.

Bartha József: A magyar katholikus énekköltészet a XVIII. századig. Kath. Szemle, 1901. — Tompa Mihály emlékezete. A Szt. István Akad. Értesítőjében, 1917. — Két nemzedék magyar irodalma (1875—1925). Bp. 1926.

Bayer József: A nemzeti játékszín története. 2 k. Bp. 1887. A magyar drámairodalom története. 2 k. Bp. 1897.

Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái. Bp. 1878. — Kisfaludy Károly élete és munkái. 2 k. Bp. 1882—83.

Benedek Marcell: A modern magyar irodalom. Bp. 1924.

Benkóczy Emil: Tárkányi Béla élete és költészete. Eger. 1910.

Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. 2 k. 14. kiad. Bp. 1922. — A széppprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I—II. k. Bp. 1886—87. — Mikes leveleskönyve irodalmunkban. Bp. 1906. — A magyar irodalom kis tükre. 6. kiad. Bp. 1920. — Arany János. Bp. 1923. — Romemlékek. 2 k. Bp. 1923. — Beöthy Zsolt és Badics Ferenc szerk. Képes Magyar Irodalomtörténet. 2 k. 3. kiad. Bp. 1906.

Beöthy-Emlékkönyv. Bp. 1908.

Berzeviczy Albert: Irodalmunk és a Kisfaludy-Társaság. Bp. Szemle, 1927. évf.

Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I—III. k. Bp. 1891—93.

Borbély István: A magyar irodalom története. I—II. k. Kolozsvár. 1924—25.

Brisits Frigyes: Irodalomtörténet és világnézet. Kath. Szemle, 1921. évf. — Vajda János bölcselő költészete. Kath. Szemle, 1922. évf. — Gárdonyi Géza világnézete. Élet, 1922. évf. — Gárdonyi, Ady, Prohászka. Magyar Kultúra, 1929. évf.

Császár Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei. Bp. 1903. A deákos iskola. Bp. 1905. — Csokonai. Bp. Szemle, 1909. évf. — Kisfaludy Sándor. Bp. 1910. — Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910. — A magyar irodalom története. Akadémiai Értesítő 1911. — Ányos Pál életrajza. Bp. 1912. Komjáthy Jenő. Bp. Szemle, 1912. évf. — A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Bp. 1913. — Deákos költők. A Kisf.-Társ. Nemzeti Könyvtárában.

Bp. 1914. — Eötvös József mint regényíró. A Kisf.-Társ. Évlapjaiban. Bp. 1914. — Kemény Zsigmond mint regényíró. Magyar Figyelő, 1914. évf. — Bárd Miklós lírája. Bp. Szemle, 1915. évf. — Orczy Lőrinc. Irodtört. Közl., 1916. évf. — Shakespeare és a magyar költészet. Bp. 1917. — Tompa Mihály. Magyar Figyelő, 1917. évf. — Az irodalom bölcselete. Bp. Szemle, 1918. évf. — Lévay József. A Cél, 1918. évf. — A magyar irodalom fejlődése. Bp. 1919. — A magyar regény története. Bp. 1922. — Tompa Mihály. Bp. 1923. — Magyar remekírók. A bpesti egyetemen az 1924—25. tanévben tartott előadásai után jegyezte és kiadta Tóth Lajos. Bp. 1924. — Madách és Az ember tragédiája. Bp. Szemle, 1923. évf. — A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Bp. 1925. — A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. I. F. 2. sz. Bp. 1925. — A középkori magyar költészet problémái. A bpesti egyetemen az 1925—26. tanévben tartott előadásai után jegyezte és kiadta Tóth Lajos. Bp. 1925. — Arany János. I. F. 8. sz. Bp. 1926. — A Zalán futása. I. F. 4. sz. Bp. 1926. — A protestáns kor költészete. A bpesti egyetemen az 1926—27. tanévben tartott előadásai után jegyezte és kiadta Tóth Lajos. Bp. 1926. — Salamon Ferenc esztétikája. Bp. Szemle, 1927. évf. — Arany János képzelete. I. F. 14. sz. Bp. 1927. — A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése. I. F. 29. sz. Bp. 1928.

Császár Ernő: A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Irodtört. Közl., 1902. évf.

Dézsi Lajos: Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Bp. 1895. — Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. — Tinódi Sebestyén. Bp. 1912. — Báró Jósika Miklós. Bp. 1916. Balassa Bálint minden munkái. I—II. k. Bp. 1923. — Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927.

Divald Kornél: Andor József emlékezete. M. Kult., 1921. évf.

Dombi Márk: Vajda János költészete. Kath. Szemle, 1900. évf. — Reviczky Gyula költészete. U. o. 1907. évf.

Dóczy Jenő és *Földessy Gyula:* Ady-Múzeum. I—II. k. Bp. 1924—25.

Eckhart Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe. Pécs-Budapest. 1924.

Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Irodtört. Közl., 1913. évf. — Bessenyei és a francia gondolat. Egy Phil. Közl., 1919—21. évf. — A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. — Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925.

Erdélyi János: Kisebb prózái. 2 köt. Bp. 1863. — Pályák és pálmák. Bp. 1886. — Tanulmányok. Bp. 1890.

Erdélyi Pál: Balassa Bálint élete. Bp. 1899.

Farkas Gyula: Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete. I. F. 23. sz. Bp. 1927. — Mécs László. Kortársaink c. váll. 7. sz.

Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. 3 köt. Bp. 1896. — Báró Eötvös József. Bp. 1903. — Deák élete. 3 köt. Bp. 1904. Csokonai. Bp. 1907. — Rimay János. Bp. 1911. A magyar irodalom története. 1867—1900. Műveltség könyvtára 1913. Petőfi az ember. Akad. Értesítő, 1923. — Petőfi történetfelfogása. Bp. Szemle, 1923. évf.

Fogarasi Béla: Az irodalomtörténet problémái. Egy. Phil. Közl., 1915. évf.

Földessy Gyula: Petőfi. Bp. 1911. — Ady-tanulmányok. Bp. 1921. — Újabb Ady-tanulmányok. Bp. 1927.

Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. Bp. 1886.

Friedreich István: Gr. Széchenyi István élete. 2 köt. Bp. 1915.

Galamb Sándor: A magyar népdal hatása műköltészetünkre. Bp. 1907. — Irodalomtörténetírás és művészettörténet. Bp. Szemle, 1917. évf. — A magyar líra a kiegyezés után. Magyar Múzsa, 1920. évf. — Gyulai Pál novellái. Irodtört. Közl., 1920—22. évf. — Rákosi Jenő. Irodalomtörténet, 1921. évf. — Költészetünk fordulata a mult század utolsó harmadában. Napkelet, 1923. évf. — A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban. Bp. Szemle, 1925. évf. — Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből. I. F. 3. sz. Bp. 1926.

Gálos Rezső: Szentjóbi Szabó László költeményei. Bp. 1910. Dayka Gábor költészete. Egy. Phil. Közl., 1913. évf. — A magyar irodalom története. Felsőkereskedelmi iskolák számára. I—II. rész. Bp. 1922. — Legrégibb bibliafordításunk. I. F. 9. sz. Bp. 1926.

Gragger Róbert: Ómagyar Mária Siralom. Magyar Nyelv, 1922. évf.

Gulyás Pál: Magyar életrajzi lexikon. Bp. 1925-től.

Gyárfás Tihamér: Faludi Ferenc élete. 1911.

Gyulai Pál: Petőfi Sándor és lírai költészetünk. Új Magyar Múzeum, 1854. — Katona József és Bánk bánja. Bp. 1860. — Vörösmarty életrajza. Bp. 1865. — Emlékbeszédek. Bp. 1879. Dramaturgiai dolgozatok. 2 köt. Bp. 1908. — Kritikai dolgozatok. Bp. 1908. — Bírálatok. Bp. 1911. — Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. Bp. 1927.

Harsányi Kálmán: Színházi esték. Bp. 1928.

Hartmann János: Vajda János. Magyar Múzsa, 1920. évf. Petőfi-tanulmányok. I. F. 10. sz. Bp. 1926.

Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Bp. 1925. — A Szent László korabeli Gesta Hungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925.

Horánszky Lajos: Bacsányi János és kora. Bp. 1907.

Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Bp. 1899. — Pázmány és Bellarminus. Egy. Phil. Közl. 1909. évf. — Középkori legendáink és a Legenda Aurea. Akad. Ért., 1911. évf. — Középkori magyar verseink. Régi Magyar Költők Tára. Bp. 1921.

Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. A bpesti VI. ker. áll. főreálisk. ért. 1908. — Ady s a legújabb magyar líra. Bp. 1910. — Komjáthy Jenő. Irodalomtörténet, 1912. évf. — Forradalom után. Magyar Figyelő, 1912. évf. — Aranytól Adyig. Bp. 1921. — Magyar ritmus, jövevény versidom. Bp. 1922. — Magyar irodalomismeret. Minerva, 1922. évf. — Petőfi Sándor. Bp. 1922. — Új közízlés felé. Napkelet, 1923. évf. — Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet, 1924. évf. — Berzsenyi Dániel. Kisf.-Társ. Évl., 1924. — Herczeg Ferenc. I. F. 1. sz. Bp. 1925. — Az újabbkori magyar vers ritmusa. Napkelet, 1925. évf. — Vörösmarty. Napkelet, 1925—26. évf. — A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. Egyetemi előadásai 1923 óta.

Janovics Jenő: Csiky Gergely élete és művei. 2 köt. Kolozsvár-Bp. 1900—02.

Juhász Géza: Babits Mihály. Debrecen. 1928.

Kardos Albert: A XVI. század magyar lyrai költészete. Egy. Phil. Közl., 1883. évf.

Kastner Jenő: Csokonai lírája és az olasz költészet. Irodtört. Közl., 1923. évf.

Katona Lajos: Irodalmi tanulmányai. 2 köt. Bp. 1912.

Báró. Kemény Zsigmond: Történelmi és irodalmi tanulmányok. 3 köt. Bp. 1907.

Kéky Lajos: Arany János elbeszélő költészete. Bp. Szemle, 1911. évf. — Tompa Mihály. Bp. 1912. — A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. század második felében. — Irodalomtörténet, 1912. évf. — Szász Károly. Irodalomtörténet, 1912. évf. — Móricz Zsigmond. Bp. Szemle, 1913. évf. — Gárdonyi Géza. Bp. Szemle, 1914. évf. — Herczeg Ferenc. U. o. — Baksay Sándor. Bp. 1917. — Tanulmányok Arany János epikájáról. Bp. 1917. — Petőfi. Bp. 1922. — Beöthy Zsolt. Bp. 1924. — Gárdonyi Géza. I. F. 7. sz. Bp. 1926. — Vajda János. I. F. 24. sz. Bp. 1927.

Király György: Kaffka Margit. Nyugat, 1920. évf. — Zrinyi és a renaissance. Nyugat, 1921. évf. — A magyar ősköltészet. Bp. 1921.

Kocsis Lénárd: Széchenyi tanítása. Pannonhalmi Szemle, 1926. évf.

Komlós Aladár: A modern magyar líra. Bp. 1928.

Kovács Dezső: Gárdonyi elbeszélő művészete. Magyar Kultúra, 1918. évf.

Kristóf György: Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője. Kolozsvár. 1925.

Kurzweil Géza: Nemzeti klasszicizmusunk irodalmi ellenzéke. Szakvizsgálati házi dolgozat, 1928. (Kéziratban.)

Lázár Béla: A tegnap, a ma és a holnap. Irodalomkritikai tanulmányok. Bp. 1896—1900.

Madarász Flóris: Jókai Mór regényei. Egri ciszt. főgimn. ért. 1906. — Sipulusz. Kath. Szemle, 1909. évf. — Gárdonyi Géza. U. o. 1909. évf. — Herczeg Ferenc drámái. Egri kath. főgimn. ért. 1913. — Herczeg Ferenc. Kath. Szemle, 1914. — Baksay Sándor. Magyar Kultúra, 1915. évf.

Makkai Sándor: Magyar fa sorsa. Bp. 1927.

Mitrovics Gyula: Gyulai Pál esztétikája. Év nélkül. Kultúra és Tudomány c. vállalatban.

Négyesy László: Rádai Ráday Pál munkái. Bp. 1889. (O. K.) — A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. — Várkonyi báró Amade László versei. Bp. 1892. (O. K.) — Csokonai Dorottyája. Bp. 1895. (M. K.) — Faludi Ferenc versei. Bp. 1900. (O. K.) — Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Bp. 1904. Franklin, Magyar Remekírók. — Bajza József költeményei. Bp. 1904. (O. K.) — Bajza József emlékezete. Bp. Szemle, 1905. évf. — A XVII. sz. vallásos irodalma; A XVII. századi széppróza; A XVIII. századi szépirodalom; A deákosok; Berzsenyi Dániel: a Beöthy-Badics-féle Képes Magyar Irodalomtörténet I. kötetében. Bp. 1906. 3. kiad. — Bajza József munkái. Bp. 1908. Magyar Remekírók. — A magyar irodalom korszakaihoz. Beöthy-Emlékkönyv, 1909. — A magyar költészet eredete. Bp. Szemle, 1910. évf. — Mikszáth. U. o. 1910. évf. — Tompa szelleme. Bp. Szemle, 1912. évf. — Árpádkori kompozíció. Bp. Szemle, 1913. — Gróf Zrinyi Miklós művei. I. köt. Bp. 1914. — Báró Eötvös József emlékezete. Irodalomtörténet, 1914. évf. — Arany. Bp. 1917. — Arany művészete és elmélete. Akad. Értesítő, 1917. évf. — Tompa. Bp. Szemle, 1917. évf. — Shakespeare és a magyar költői lélekrajz. A Szent István Akad. Értesítője. Bp. 1918. évf. — Tompa. A Kisf.-Társ. Évl. Bp. 1918. — Tompa, Lévay, Gyulai. Bp. 1920. — Kritika és irodalomtörténet. Bp. 1924. A magyar irodalom és költészet fejlődése. Bp. 1926. — Reális és túlcsapongó Ady-kultusz. Irodalomtörténet, 1927. évf.

Oláh Gábor: Csokonai és a latin költők. Bp. 1904. — Petőfi képzelete. Bp. 1909. — Irói arcképek. Bp. 1910. — Petőfi Sándor. Debrecen. 1923. — Csokonai és a rokokó. Bp. Szemle, 1927. évf.

Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. 2 köt. Bp. 1922—23. — Kemény Zsigmond. I. F. 21. sz. Bp. 1927.

Pauler Ákos: Madách. Napkelet, 1923. évf.

Paulovics István: Reviczky Gyula. Bp. 1910.

Perényi József: Irodalomtörténetírásunk első munkásai. Nagykanizsa. 1902. — Kemenes Ferenc élete és költészete. Veszprém. 1909. — Csepreghy Ferenc. A Szent István Akad. Ért., 1918. évf.

Pethő Sándor: Világostól Trianonig. Bp. 1925.

Péterfy Jenő: Összegyűjtött munkái. 3 köt. Bp. 1901—03.

Pintér Jenő: A magyar irodalom története a legrégibb időktől Kazinczy Ferenc haláláig. 4 köt. Bp. 1909—1913. — A magyar irodalom történetének kézikönyve. 2 köt. Bp. 1922. — Magyar irodalomtörténet. Zsebkiadás a művelt közönség számára. 2. kiad. Bp. 1926. — Magyar irodalomtörténet. Képes kiadás. 2 köt. Bp. 1928.

Pintér Kálmán: Irodalmi dolgozatok Vörösmartyról. Bp. 1897. — Újabb elbeszélő irodalmunk. Bp. 1897.

Pitroff Pál: Kemény Zsigmond. Kolozsvár. 1907. — Arany János és a harmonia. Bp. 1917. — Misztikus drámák. Élet, 1925. évf.

Prónai Antal: Dugonics András életrajza. Bp. 1903. — A magyar irodalom története. (Középisk. használatra.) I—II. k. Bp. 1910—11. Legújabb kiadása Alszeghy Zsolt és Sík Sándor átdolgozásában. Bp. 1927. — A Zrinyiász főgondolata. Irodalomtörténet, 1912. évf.

Pukánszky Béla: Schopenhauer és a századvégi magyar líra. Minerva, 1922. évf. — A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926. — A százéves magyar irodalomtudomány. Széphalom, 1928. évf.

Rakodczay Pál: Szigligeti Ede élete és költészete. Pozsony. 1901.

Riedl Frigyes: Arany János. 4. kiad. Bp. 1920. — A magyar irodalom főirányai. Bp. 1896. (O. K.) — Bevezetés a magyar irodalomtörténetbe. Bp. Szemle, 1903. évf. — Gyulai Pál. Bp. Szemle, 1910. évf. — Shakespeare és a magyar irodalom. Bp. 1916. (M. K.) — Arany János lelki élete. Bp. É. n. (M. K.) — Petőfi Sándor. Bp. 1923.

Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán élete és művei. Bp. 1917.

Salamon Ferenc: Irodalmi tanulmányok. 2 köt. Bp. 1889. Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1907. —

Schöpflin Aladár: Magyar írók. Bp. 1917. — Konzervatív kritika, fejlődő irodalom. Nyugat, 1921. évf. — Gárdonyi Géza. Nyugat, 1923. évf. — A magyar irodalom a huszadik században. Nyugat, 1924. évf. — Írók, könyvek, emlékek. Bp. 1925.

Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. Bp. 1909.

Sík Sándor: Mindszenty Gedeon élete és költészete.

Bp. 1910. — Kiss József. Élet, 1923. évf. — Gárdonyi, Ady, Prohászka. Bp. 1929.

Speneder Andor: Csiky Gergely, a regényíró. I. F. 32. sz. Bp. 1928.

Surányi Miklós: Herczeg Ferenc. Napkelet, 1927. évf.

Szabó Dezső: Egyenes úton. Tanulmányok. Bp. 1920. — Tanulmányok és jegyzetek. Bp. 1920.

Szabó Richárd: Endrődi Sándor. I. F. 6. sz. Bp. 1926.

Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Bp. 1918. — Három nemzedék. Egy hanyatló kör története. Bp. 1919.

Szerb Antal: A magyar újromantikus dráma. I. F. 17. sz. Bp. 1927. — Az intellektuális költő. Széphalom, 1927. évf.

Széchy Károly: Vajda Péter élete és művei. Bp. 1892. — Gr. Gvadányi József. Bp. 1894. — Gr. Zrinyi Miklós, a költő. Bp. 1896—1903.

Szigetvári Iván: Az irodalomtörténet elméletéről. Bp. 1905. A százéves Petőfi. Bp. 1922.

Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára. 7 köt. 1877—1912. — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. 1879. — Temesvári Pelbárt élete és művei. 1880.

Szinnyei Ferenc: Bacsányi János. Bp. 1904. — Arany. Bp. 1909. — Jósika Miklós. 1915. — Ambrus Zoltán. Irodalomtörténet, 1918. évf. — Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. 2 köt. Bp. 1925. — Kisfaludy Károly. I. F. 19. sz. Bp. 1927.

Szinnyei József (id.): Magyar írók élete és munkái. 14 köt. Bp. 1890—1914.

Szinnyei József (ifj.): A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. 2. kiad. 1923. (O. K.)

Szücsi József: Bajza József. Bp. 1914.

Thienemann Tivadar: A XVI. és XVII. sz.-i irodalmunknak német eredetű művei. Irodtört. Közl., 1922—23. évf. — Mohács és Erasmus. Bp. 1926. — Irodalomtörténeti alapfogalmak. Minerva, 1927. évf.

Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a mohácsi vészig. 2 köt. Pest, 1852. — A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 2. kiad. Pest. 1867. — A magyar nemzeti irodalom története rövid elő-

adásban. 4. kiad. Bp. 1878. — A magyar költészet kézikönyve. 5 köt. Bp. 1876.

Toma István: Élet és irodalom. Bp. 1914.

Vargha Damján: Kódexeink Mária-siralmai. 1899. — Régi vallásos irodalmunk. 1902. — A magyar kódexek forrásai. Bp. 1924.

Váczy János: Berzsenyi Dániel életrajza. Bp. 1895. — Kazinczy Ferenc. Bp. 1909. — Tompa Mihály. Bp. 1914. — Kazinczy Ferenc levelezése. 21 köt. 1890—1911. — Kazinczy Ferenc és kora. I. kötet. Bp. 1915.

Ványi Ferenc: Magyar irodalmi lexikon. Bp. 1926.

Várdai Béla: Esztétikai és művészettörténeti irodalmunk. A Képes Magyar Irodalomtörténetben. 3. kiad. Bp. 1907. — Arany János kritikai álláspontja. Beöthy-Emlékkönyv. Bp. 1908. — Mikszáth Kálmán élete és munkái. Bp. 1910. — Benedetto Croce esztétikája és legújabb irodalmunk. Bp. 1911. — Tarczai György. Kath. Szemle, 1915. évf. — Vargha Gyula költészete. Irodalomtörténet, 1916. évf. — Arany János. Magyar Kultúra, 1917. évf. — Zrinyi, a költő. Kath. Szemle, 1918. évf. — Katholicizmus és irodalom. Bp. 1921. — Madách és Az ember tragédiája. Bp. 1924. — Gárdonyi Géza hátrahagyott művei. Kath. Szemle, 1926. évf.

Várkonyi Nándor: A modern magyar irodalom. É. n. Pécs.

Vértesy Jenő: Czakó Zsigmond. Bp. 1899. — Kölcsey Ferenc. Bp. 1906. — Szigligeti. Egy. Phil. Közl., 1907. évf. — A magyar romantikus dráma. Bp. 1913.

Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István Naplói. I—II. köt. Bp. 1925.

Voinovich Géza: Arany László. Bp. 1891. — B. Eötvös József. Bp. 1903. — Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1914. — Lévay József. Bp. Szemle, 1911. és 1918. évf. — Gyulai Pál. I. F. 11. sz. Bp. 1926.

Zalán Menyhért: A Pray-kódex forrásaihoz. Bp. 1926. Pray-kódex írásának helye és további sorsa. Magyar Könyvszemle, 1928. évf.

Zichy István gróf: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Bp. 1923.

Zlinszky Aladár: Szemelvények a magyar nemzeti líra

köréből. 2. kiad. Bp. 1904. — Klasszicizmus és romanticizmus. Bp. 1924.

Zolnai Béla: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. Egy. Phil. Közl., 1916. évf. — Mikes és a francia szellemi élet. U. o. 1921. évf. — Irodalom és forradalom. Irodalomtörténet, 1922. évf. — Magyar janzenisták. 1924. — Modern irodalomtudomány. Széphalom-Könyvtár.

Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 2. kiad. Bp. 1905.

Zoltvány Irén: Guzmics Izidor életrajza. Bp. 1884. — Katona József Bánk bánja. Bp. 1889. — Czuczor Gergely összes költői művei. 3 köt. Bp. 1889. — Czuczor Gergely költői munkái. Magyar Remekírók. Bp. 1903. — Irodalomelméleti kérdések. Kath. Szemle, 1920. évf. — Erotika és irodalom. Bp. 1923.

Zsigmond Ferenc: Lévay József élete és költészete. Bp. 1906. — Scott és Jósika. Irodalomtört., 1913. évf. — Baksay Sándor. U. o. 1915. évf. — Lévay József. U. o. 1918. évf. — Vas Gereben. U. o. 1919. évf. — Gárdonyi Géza. U. o. 1921. évf. — Jókai. Bp. 1924. — Mikszáth Kálmán. I. F. 20. sz. Bp. 1927. — Jósika Miklós. I. F. 22. sz. Bp. 1927.

Folyóiratok:

A Hét (1890—1924), Budapesti Szemle (1857—), Egyetemes Philologiai Közlöny (1877—), Élet (1909—), Irodalomtörténet (1912—), Irodalomtörténeti Közlemények (1891—), Katholikus Szemle (1888—), Magyar Figyelő (1911—1918), Magyar Szemle (1888—1906), Minerva (1920—), Napkelet (1923—), Nyugat (1908—), Pannonhalmi Szemle (1926—), Pásztortűz (1915—), Protestáns Szemle (1889—), Széphalom (1927—), Új Idők (1895—), Vasárnap (1917—).

NÉVMUTATÓ.[1]

Abádi Benedek, I, 50
Abonyi Lajos, II, 164, 175
Ady Endre, II, 190, 212—216, 223, 270, 274
Aeneas Sylvius, I, 65, 75
Alexandriai Szent Katalin, I, 34
Almási Balogh Tihamér, II, 175
Alstedt, I, 94
Alszeghy Zsolt, II, 273
Alvinczi Péter, I, 97—98
Amade Antal báró, I, 141
Amade László báró, I, 142—144, 147
Ambrus Zoltán, II, 245—247, 274
Anakreon, I, 65, 160, 172
Anasztáz érsek, I, 42
Anatole France, II, 202
Andersen, II, 132
Andor József, II, 250
Andrássy Gyula id., II, 196
Andrássy Gyula ifj., II, 279
Angerianus, I, 65
Angyal Dávid, II, 269, 279
Anjouk, I, 18, 44
Anka János, II, 252
Anonymus, I, 10, 11, 43—44, II, 36
Antonio de Eslave, I, 145
Apafi Mihály, I, 107, 126
Apáczai Csere János, I, 106—107, II, 275
Apáti Ferenc, I, 36
Apor Péter báró, I, 141
Apponyi Albert gróf, II, 279
Aquinói Szent Tamás, I, 16, 17
Arany János, I, 7, 14, 81, 123, 147, 202, II, 19, 29, 30, 75, 79, 81, 84, 85, 86, 92, 94, 97, 106, 107—130, 131, 134, 136, 137, 138, 142, 143, 153, 176, 186, 194, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 225, 233, 269, 272
Arany Juliska, II, 110
Arany László, II, 80, 144—145
Aranyosrákosi Székely Sándor, II, 31, 37
Ariosto, I, 116, II, 115, 208
Aristophanes, II, 130
Aristoteles, I, 16, II, 275

[1] Ez a névmutató a szakirodalomban előforduló nevekre nem terjeszkedik ki.

Ambrust Kristóf, I, 61
Arnold szerzetes, I, 42
Arnoldus de Bavaria, I, 35
Assisi Szent Ferenc, I, 18, 29—30, 44, II, 221
Auer István, II, 252
Ábrahám Ernő, II, 248
Ábrányi Emil, II, 205
Ágai Adolf, II, 168
Ányos Pál, I, 167—168, 173, 181, II, 269
Áprily Lajos, II, 224
Árvay Mihály, I, 140

Babits Mihály, II, 216—217, 274
Bacsányi János, I, 157, 173, 184—185, 193, II, 269
Badics Ferenc, II, 269, 271
Bajcsy Zsilinszky Endre, II, 279
Bajza József, I, 224, II, 5, 13, 31, 32, 54, 55—57, 59, 68, 133, 134, 139, 176, 269
Bajza József irodalomtörténetíró, II, 237
Baksay Sándor, II, 225, 247, 270
Balanyi György, II, 279
Balassa Bálint, I, 62, 63—68, 90—91, 129, 141, 143, 202, II, 269
Balassa József, II, 275
Balassi Menyhárt, I, 89
Balásfy Tamás, I, 103
Balázs Sándor, II, 168
Balduinus Frigyes, I, 99
Balics Lajos, II, 278
Balzac, II, 153, 163
Bangha Béla, II, 278, 279
Barakonyi Ferenc, I, 130
Barczafalvi Szabó Dávid, I, 194, 195
Barcsai Ábrahám, I, 166—167
Barcsai Ákos, I, 106
Barklay János, I, 177
Barlám és Jozafát, I, 31—32
Baros Gyula, II, 273
Baróti Szabó Dávid, I, 54, 157, 170—173, 184, 192, 193, 194
Barta Lajos, II, 259
Bartha József, II, 272
Bartha Miklós, II, 196
Bartók Lajos, II, 183, 186, 204
Bartóky József, II, 251
Batizi András, I, 58, 69
Baudelaire, II, 202, 211, 212
Baumberg Gabriella, I, 185
Bayer József, II, 273
Bán Aladár, II, 208
Bánffy Miklós gr. II, 264—265
Bánk bán, I, 38, II, 23—29
Bárány Boldizsár, II, 24
Bárd Miklós, II, 206—207
Bároczi Sándor, I, 166—167, 192
Bársony István, II, 248
Báthory István, I, 64, 88
Bejthe István, I, 57
Beleznay Miklósné, I, 186
Bellarmin Róbert, I, 96, 99
Bem, II, 93
Benczédi Székely István, I, 49, 56, 57

Benedek Elek, II, 248
Beniczky Péter, I, 129
Bentham Jeremy, II, 10
Benyák Bernát, I, 154, II, 275
Beöthy László, II, 164
Beöthy Ödön, II, 76,
Beöthy Zsolt, II, 168, 225, 270, 271
Berczik Árpád, II, 263—264
Bernoldus, I, 20
Bercsényi Miklós gróf, I, 124, 148
Berde Mária, II, 255
Beriszló Péter, I, 36
Beroaldus Fülöp, I, 76
Berzeviczy Albert, II, 279
Berzsenyi Dániel, I, 170, 175, 215—221, 224, 225, II, 6, 48
Bessenyei György, I, 6, 7, 158—159, 163—167, 169, 181, 189, 192, 210, II, 5, 6, 11, 130, 273, 274, 275
Bethlen Gábor, I, 94, 100, 104, 107
Bethlen István gróf, II, 279
Bethlen Miklós I, 108
Békefi Remig, II, 278
II. Béla király, I, 43
IV. Béla király, I, 30
Bél Mátyás, I, 138, 139
Béranger, II, 96, 143
Bérczy Károly, II, 168—169
Béza Tivadar, I, 66, 104—105
Bibó Lajos, II, 268
Birkás Géza, II, 273
Biró Lajos, II, 257, 267
Bisterfeld, I, 94
Bita Dezső, II, 278
Björnson, II, 202
Blaha Lujza, II, 174
Blandrata György, I, 88
Bleyer Jakab, II, 271
Boccaccio, I, 75, 76, 78, 81
Bocskay István, I, 129
Bod Péter, I, 140
Bodenstedt, II, 142
Bodnár Zsigmond, II, 271
Bodor Aladár, II, 224
Bogáti Fazekas Miklós, I, 59, 74
Bognár Cecil, II, 277
Boileau, I, 160, 208
Boissier, II, 269
Bokor Malvin, II, 255
Boldog Margit, I, 30—31
Bolyai Farkas, II, 14, 20
Boner Ulrik, I, 82
Boncza Berta, II, 213
Bonfini Antal, I, 47, II, 24
Bonipert püspök, I, 42
Bopp Ferenc, I, 162
Borbély István, II, 272
Bornemisza Péter, I, 55, 57, 62—63, 88—89
Boruth Elemér, II, 136, 270
Bossányi Ferenc, I, 190
Bourget, II, 224
Bouterweck, I, 216
Böhm Károly, II, 276
Brandenstein Béla báró, II, 277
Brisits Frigyes, II, 270
Brodarics István, I, 119
Bródy Miksa, II, 211
Bródy Sándor, II, 256—257, 266

Brydon, I, 194
Buchananus, I, 66
Budai Ézsaiás, I, 161
Budenz József, II, 74, 14
Bugát Pál, I, 194
Bunyitay Vince, II, 278
Burckhard, I, 82
Burns, II, 143
Buttykay Antal, II, 279
Bürger, I, 204, 210, 221, 224, II, 19
Busbequius, I, 118
Byron, II, 96, 102, 109, 115, 126, 141, 143, 182, 189, 205, 210

Calderon, II, 183
Calprenède, I, 167
Carlyle, II, 271
Catullus, I, 172
Camoens, II, 148
Cerbanus, I, 42
Chateaubriand, II, 69
Cicero, I, 46, 225
Claudianus, I, 147, 123
Columnai Guido, I, 74, 125
Comenius, I, 94
Cörver báró, II, 275
Cholnoky László, II, 256
Cholnoky Viktor, II, 256
Czakó Zsigmond, II, 59
Czeczei Lénárd, I, 71, 72
Czóbel Minka, II, 211
Czobor Mihály, I, 74, 123
Czuczor Gergely, II, 13, II, 51—53, 96, 127, 133, 194, 270
Czvittinger Dávid, I, 139
Csajághy Laura, II, 32, 48
Csapó Etelka, II, 92, 98
Csathó Kálmán, II, 250, 267—268
Csató Pál, II, 20
Csáktornyai Mátyás, I, 61
Csánki Dezső, II, 279
Császár Elemér, I, 13, II, 70, 122, 269, 272
Császár Ferenc, II, 58
Császár Katalin, I, 79
Csáthy Demeter, I, 70
Csengery Antal, II, 195
Csepreghy Ferenc, II, 175, 270
Cserei Mihály, I, 140—141
Csicsery-család, I, 37
Csiky Gergely, II, 183, 186, 260—263
Csiper jokulátort, I, 38
Csokonai Vitéz Mihály, I, 143, 180, 202—210, 221, 224, II, 33, 34, 194

Dalmady Győző, II, 204
Damaszkusi Szent János, I, 42
D'Annunzio, II, 202
Dante, I, 16, II, 143, 208, 273
Darell József, I, 144
Daudet, II, 163, 246
Dayka Gábor, I, 183
Dánielné Lengyel Laura, II, 255
Dávid Ferenc, I, 55
Deák Antal, II, 191
Deák Ferenc, I, 47, II, 32, 60, 79, 84, 147, 184, 191—193

Debreczeni Márton, II, 154
Degré Alajos, II, 164
Descartes, I, 107, II, 275
Dessewffy Emil gr., II, 76
Dessewffy József gr., II, 10, 55, 76
Destouches, I, 153, 165
Déryné Széppataki Róza, II, 5, 24
Dézsi Lajos, II, 269, 270
Dickens, II, 163, 202
Discipulus, I, 33
Divald Kornél, II, 253, 274, 279
Divinyi Mehmed, I, 62
Dobai András, I, 60
Dobó István, I, 72, II, 40
Dobó Krisztina, I, 64
Domonkos István, II, 248—249
Donatus, I, 50
Dosztojevszkij, II, 163, 202
Dóczi Lajos, II, 183, 185—186
Dóczy Jenő, II, 274
Dózsa György, II, 72, 278
Döbrentei Gábor, I, 201—202, II, 4, 23, 55
Dömötör János, II, 209
Draskovich Eusébia, I, 109
Drummer Máté, I, 145
Dudek János, II, 278
Dugonics András, I, 176—177, 194, II, 64, 108
Dumas, II, 64, 159, 262
Duns Scotus, II, 275
Eckhardt Sándor, II, 274
Ecsedi Báthori István, I, 58
Egressy Gábor, II, 5, 22
Egri Viktor, II, 252
Egyed Antal, II, 30
Ekkehard, I, 9
Elek-legenda, I, 32—33
Elek Oszkár, II, 273
Elliot, II, 163
II. Endre király, I, 20, II, 24, 25, 66
III. Endre király, II, 54
Endrődi Sándor, II, 204—205
Enyedi György, I, 76
Enyingi Török Imre, I, 35
Eötvös József báró, I, 215, 224, 225, II, 53, 59, 67—73, 76, 79, 162, 176, 195, 269
Eötvös Károly, II, 248
Erasmus, I, 48, 54, II, 274
Ercsey Julianna, II, 109
Erdélyi János, II, 58, 80, 194
Erdélyi László, II, 279
Erdélyi Pál, I, 90, II, 273
Erdős René, II, 222, 256
Esterházy Pál, I, 121
Édes Gergely, I, 175
Énekes Lőrinc, I, 38

Faludi Ferenc, I, 139, 140, 144—148, 152, 194, II, 274
Faragó János, II, 277
Farkas Gyula, I, 89
Fazekas Mihály, I, 179
Fáy András, I, 200, II, 5, 21—22, 157, 269
Fejér György, II, 76
Fekete Péter, II, 275
Felsőbüki Nagy Pál, II, 76
Felvinczi György, I, 128—129

Fenyő Miksa, II, 212
I. Ferdinánd király, I, 71, 72, 139
II. Ferdinánd, I, 100, 108
III. Ferdinánd, I, 120
I. Ferenc király, I, 156, II, 3
I. Ferenc József király, II, 79
Ferenczi Zoltán, II, 269, 271
Ferenczy Ferenc, II, 267
Fessler Aurél, II, 13
Festetics György, II, 272
Félegyházi Tamás, I, 54
Fichte, II, 65, 276
Finta Sándor, II, 222, 252
Firduszi, II, 115, 208
Flaubert, II, 163, 202, 246
Fogarasi János, II, 52, 194
Forgách Ferenc, I, 56, 93, 96—97, 100
Forgách Zsigmond, I, 90
Földes Imre, II, 257, 267
Földessy Gyula, II, 273
Földi János, I, 162, 182
Földi Mihály, II, 259
Földváry Gábor, II, 5
Fraknói Vilmos, II, 278
Fráter Erzsébet, II, 175
Fráter György, I, 72
Freiligrath, II, 132
Freud, II, 201
II. Frigyes, I, 156
Fulbertus püspök, I, 42
Fulgosius, I, 65
Füst Milán, II, 218

Gaál József, II, 21
Gabriel Hungarus, I, 35
Galamb Sándor, II, 273
Galeotto Martio, I, 47—48
Gatterer, I, 185
Garay János, II, 25, 51, 53—54, 58, 127, 133
Gálos Rezső, I, 22, II, 272, 273
Gálszécsi István, I, 57
Gárdonyi Géza, II, 175, 225, 231—238, 247, 268, 270
Gáspár Jenő, II, 223, 252, 274
Geleji Katona István, I, 103, 105, 106
Gellért-legenda, I, 10
Gellért Oszkár, II, 218
Geoffroi de Breteuil, I, 23
Gergely diák, I, 36
Gessner Salamon, I, 192, 194, 204
Geszthy László, I, 36
Géczy István, II, 175
II. Géza király, I, 10
Goethe, I, 187, 189, 193, 198, 215, 221, II, 19, 30, 56, 69, 143, 147, 182, 183, 186
Gogoly, II, 225
Gombocz Zoltán, II, 275
Gombos Imre, II, 20
Gomezné Poisson Magdolna Angelika, I, 151
Gozsdu Elek, II, 225
Gottsched, I, 153, 165
Gottschedné, I, 153
Goudimel Kolos, I, 104
Gönczi György, I, 57, 105
Gracián Boldizsár, I, 145
Gragger Róbert, I, 21, II, 273
Grassalkovich herceg, II, 98
Greguss Ágost, II, 195

Grillparzer, II, 25, 183
Grimm Jakab, I, 162
Grünwald Béla, II, 196
Guarino, I, 47
Gulácsy Irén, II, 255
Gulyás József, II, 273
Gulyás Pál, II, 273
Guzmics Izidor, I, 191—192, 197, II, 270
Gvadányi József I, 177—179, II, 21, 108
Gyallay Domokos, II, 252
Gyarmathy Sámuel, I, 162
Gyergyai Albert, I, 76—77, 91, II, 45
Gyóni Géza, II, 223
Gyökössy Endre, II, 224
Gyöngyösi István, I, 95, 117, 119—124, 138, 160, 171, 175—176, 178, 180, 182, II, 108, 186, 269
Gyöngyössi János, I, 175
György Lajos, II, 273
Győry Vilmos, II, 168
Gyulai Pál, II, 123, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 127, 136, 138—142, 194, 204, 268, 269
Gyulai Ferencné grófné, I, 201

Habsburg-ház, I, 49, 93, 100, 130, 134, 141
Hagymássy Lajos, II, 167
Hajmási László, I, 38, 79
Hajnal Mátyás, I, 131
Haller János gróf, I, 125
Haller István, II, 279
Hamzó jokulátor, I, 38
Hanauer István, II, 278
Hangay Sándor, II, 224
Hans Sachs, II, 24
Haraszti Gyula, II, 273
Harsányi István, II, 273
Harsányi Kálmán, II, 223, 265, 274
Harsányi Lajos, II, 219—220
Hatvani Lajos, II, 212
Hartmann Eduárd, II, 209
Hartmann János, II, 273
Hartyáni Imre, I, 63
Haynau, II, 56
Hász István, II, 279
Heckenast Gusztáv, II, 68
Hegedős István, I, 38
Hegel, II, 194, 195, 275
Hegendorff Kristóf, I, 50
Házi Jenő, I, 89
Heine, II, 96, 142, 143, 183, 204, 205, 210, 211
Heinrich Gusztáv, II, 270, 271
Hekler Antal, II, 279
Heliodorus, I, 74, 123
Helmeczy Mihály, I, 194
Heltay Gáspár, I, 54, 56—57, 60, 82—83, 125
Heltai Jenő, II, 211, 257, 266
Henszlmann Imre, II, 196
Herczeg Ferenc, II, 225, 238—245, 264
Herder, I, 145, 188, 193, 221, 224
Herolt János, I, 33
Hess András, I, 48
Hevenesy Gábor, I, 137, 138

Hevesi Sándor, II, 155, 265
Heyden Sebald, I, 50
Holberg, I, 152, 153
Homeros, I, 116, 176, 207, II, 30, 33, 115, 225
Horatius, I, 47, 169, 171—172, 174—175, 198, 199, 215, 217—218
Horányi Elek, I, 161
Horger Antal, II, 275
Horvát Árpád, II, 93
Horvát István, I, 161, 173, 220, II, 51, 67
Horváth Cyrill, II, 270, 271
Horváth János, II, 81, 84, 240, 274
Horváth Mihály, II, 195
Horváth Sándor, II, 276
Hóman Bálint, I, 10, 12, 13, II, 278
Hölderlin, II, 65
Hölty, I, 183
Hrotsvita, I, 40
Hrúz Mária, II, 90
Hugo Victor, II, 41, 54, 64, 143, 156, 159, 189, 204, 205
Hugó Károly, II, 59
Hunfalvy Pál, II, 74, 194
Hunyadiak, I, 38, 180
Hunyadi Ferenc, I, 74
Hunyadi János, I, 180, II, 51, 53
Hunyadi László, I, 165
Huszár Gál, I, 57
Huszár Károly, II, 279
Huszti Péter, I, 74
Huszti József, II, 274
Ibsen, II, 202, 266, 267
Iffland, II, 24
Ignotus, II, 211, 212
Illei János, I, 152
Illyés István, I, 131
Ilosvai Selymes Péter, I, 80—81, II, 117. 119, 121
Imre Sándor id. II, 195
Ipolyi Arnold, II, 196
Isokrates, I, 275
II. István király, I, 10, 11
Istvánffy Pál, I, 75, 76
Istvánffy Miklós, I, 56, 115
István-legenda, I, 30
Iványi Ödön, II, 247
Izabella királyné, I, 72

Jablonkay Gábor, II, 277
Jacobusa Voragine, I, 28
Jakab Ödön, II, 207
Janus Pannonius, I, 47—48
Jámbor Pál, II, 58
János szerzetes, I, 31
János Zsigmond, I, 72, 88
Jánosi Béla, II, 279
Jánosi Gusztáv, II, 270
Jehlicska Ferenc, II, 278
Jeremiás próféta, I, 60
Joannes Vercellensis, I, 30
Jordanes, I, 13
Jovius, I, 75
Jób, II, 180
Jókai Mór, II, 65, 80, 81, 84, 91, 92, 154—162, 163, 164, 165, 166, 253, 270
Jósika Miklós br., II, 4, 19, 61—65, 69, 76, 147, 148, 156, 160, 162, 164, 165, 228, 232, 233, 245, 250, 253, 269

II. József király, I, 118, 156—157, 161 164, 168, 173, 176, 190
Juhász Gyula, II, 217
Juhász Máté, I, 154
Justh Zsigmond, II, 224—225

Kaas Ivor, II, 196
Kabos Ede, II, 247
Kaffka Margit, II, 258
Kalocsay Alán, II, 146
Kant, II, 275
Kaposi József, II, 273
Kaprinay István, I, 138
Karai László, I, 48
Karácsonyi János, II, 278, 279
Karinthy Frigyes, II, 257
Karnarutics Bernát, I, 116
Karsch Lollion, II, 278
Kassák Lajos, II, 259
Katalin-legenda, I, 34—35
Katona István, I, 137, 139, 175, II, 23
Katona József, I, 201, II, 22—29, 130, 270, 271
Katona Lajos, II, 270
Kazár Emil, II, 247
Kazinczy Ferenc, I, 117, 146, 147, 157, 159—160, 162, 164, 166—167, 183, 184, 188, 189—202, 210, 214—216, 219—220, 224—225, II, 6, 11, 19, 30, 31, 40, 56, 73, 272
Kazinczy Gábor, II, 196
Kájoni János, I, 131
Kákonyi Péter, I, 69
Káldi György, I, 102, II, 58
Kálmán király, I, 20
Kálmány Lajos, II, 80
Kálvin János, I, 97, 104
Kármán József, I, 185—188, 200, 202, 215, II, 5, 11
Károli Gáspár, I, 54, 104, II, 115
Károly Róbert király, I, 44
III. Károly király, I, 137
Kecskeméthy Aurél, II, 196
Kelemen László, I, 158
Keleti Arthur, II, 218
Kemenes Ferenc, II, 146, 270
Kemény János, I, 107, 121, II, 150
Kemény Simon, II, 218
Kemény Zsigmond, II, 65, 79, 81, 84, 86, 147—154, 162, 183, 269
Kempis Tamás, I, 97, 178
Kerényi Frigyes, II, 57, 92
Keserűi Dajka János, I, 105
Kéky Lajos, II, 270
Kézai Simon, I, 10, 11, 44
Kincs István, II, 249
Kinizsi Pál, I, 38
Király György, I, 151, II, 273
Kis János, I, 195, 199—200, 215—216, 221, 224
Kis Károly, I, 38
Kisbán Miklós, II, 264—265
Kiss János, II, 277
Kiss József, II, 210—211, 215
Kiss Menyhért, II, 224
Kisfaludy Károly, I, 7, 173, 209, II, 4, 11—22, 31, 32, 43, 55, 56, 127, 172, 191

Kisfaludy Sándor, I, 180, 195, 210—215, II, 6, 12, 19, 25, 40, 61, 75, 263, 269
Klauzál Gábor, II, 77, 193
Klebelsberg Kunó gr., II, 279
Kleist, I, 204
Klemm Antal, II, 275
Klivényi Jakab, II, 30
Klopstock, I, 199, 221, II, 58
Kmoskó Mihály, II, 278
Kobzos Miklós, I, 38
Kocsis László, II, 221
Kocsis Lénárd, II, 274
Kodolányi János, II, 259
Koháry István gr., I, 130
Komáromi János, II, 251—252
Komjáthy Jenő, II, 210
Komjáti Benedek, I, 54
Kont István, I, 38
Kornis Gyula, II, 276
Kosáryné Réz Lola, II, 255
Kossuth Lajos, I, 47, 221, 225, II, 4, 5, 8, 32, 56, 76, 78, 79, 87—89, 165, 176, 191, 192, 193, 204, 279
Koszó János, II, 273
Kosztolányi Dezső, II, 217
Kotzebue, I, 183, II, 17, 21, 24, 59
Kovács Pál, II, 21
Kozma Andor, II, 205—206
Kozma Ferenc, II, 206
Kóbor Tamás, II, 257
Kónyi János, I, 180
Kölcsey Ferenc, I, 160, 195, 200, 216, 219, 220—225, II, 6, 19, 48, 56, 73, 127, 191, 223, 269
Kölcsey Kálmán, I, 225
Körner, I, 200, 224
Környey Paula, II, 223
Kőrösi Csoma Sándor, II, 73, 74
Kőszeghy Pál, I, 117, 124, 148
Kőszeghy Zsuzsika, I, 148—149
Kriza János, II, 80
Krúdy Gyula, II, 255—256
Kulcsár István, I, 151
Kún László király, I, 11, 44, II, 41
Kunits Ferenc, I, 152
Kunoss Endre, II, 58
Kuthy Lajos, II, 66
Kühár Flóris, II, 277

Laborfalvi Róza, II, 5, 155
Laczkó Géza, II, 259
Laczkovics János, I, 169
Lafontaine, I, 168
Lamartine, II, 143
Lampérth Géza, II, 208
Lantos György, I, 38
Leibniz, II, 275
Leidinger György, I, 21
Lendvai István, II, 224
Lendvay Márton, II, 5
Lengyel Menyhért, II, 267
Leo nápolyi pap, I, 83
Leopardi, II, 208
Lessing, I, 189, 193, 194, 221, 224, II, 56
Lévay József, II, 143, 205
Lévay Mihály, II, 209
I. Lipót király, I, 128
II. Lipót, I, 156

Listius László gróf, I, 117, 119
Lisznyai Damó Kálmán, II, 136
Lobwasser Ambrus, I, 104
Lonkay Antal, II, 196
Lonovics József, II, 77
Losonczy Anna, I, 64, 67, 90
Losonczy István, I, 63
Losonczy László, II, 136
Lovassy László, II, 57
Lovik Károly, II, 250
Loyolai Szent Ignác, I, 93, 96, 101
Lónyai Anna, I, 121
Löbl Zsófia grófnő, I, 109
Lőrinczy György, II, 250—251
Lőweni Arnulf, I, 24
Lucanus, I, 47
Lukácsy Sándor, II, 175
Lukinich Imre, II, 279
Lustkandl Vencel, II, 192
Luther Márton, I, 57, 58
Lyka Károly, II, 279

Macchiavelli, I, 109, 118
Madarász Flóris, II, 274
Madách Gáspár, II, 175
Madách Imre, II, 175—183, 269, 275
Maeterlink, II, 202
Magyar Gábor, I, 35
Magyari István, I, 56, 62, 96
Majthényi Flóra, II, 137
Makai Emil, II, 211
Malonyai Dezső, II, 247
Mallarmé, II, 213
Malonyai Dezső, II,
Marino, I, 109, 117
Mark Twain, II, 252
Marmontel, I, 193, 194
Marot Kelemen, I, 104—105
Martialis, I, 47
Martinovics Ignác, I, 157, 169, 182, 184, 190, II, 278
Martinuzzi, I, 72, II, 148
Marullus, I, 65
Matthisson, I, 216, 221, II, 56
Maupassant, II, 202, 224, 246
Mária Terézia, I, 137, 149, 152, 155—156, 163—164, 166, 177
Márk szerzetes, I, 44
Márki Sándor, II, 278
Márkus László, II, 264
Márton Ferenc, II, 164
Mátyás király, I, 18, 19, 22, 30, 35, 44—49, 70, 85, 165, 214, II, 15, 63, 274, 275
Mednyánszky Berta, II, 92, 98, 102
Megyeri Károly, II, 5
Melich János, II, 275
Melius Juhász Péter, I, 54, 55, 88
Mentes Mihály, II, 222
Merényi László, II, 80
Metastasio, I, 152, 193
Metternich, I, 157, II, 3, 165
Mécs László, II, 221—222
Mihályfi Ákos, II, 278, 279
Mihályi Ernő, II, 279
Mikes Kelemen, I, 148—152, 215, II, 14, 42, 274

Miklósy Ilona, II, 255
Mikó jokulátor, I, 38
Mikszáth Kálmán, II, 225—231, 232, 245, 247, 250, 270
Milotay István, II, 279
Milton, I, 111, II, 108
Mindszenti Gábor, I, 56
Mindszenty Gedeon, II, 146
Misztótfalusi Kiss Miklós, I, 94
Mitrovics Gyula, II, 279
Moldován Gergely, II, 175
Molière, I, 152, 189, 193
Molnár Ferenc, II, 257, 266—267
Monoszlai András, I, 55
Montecuccolli, I, 110
Montesquieu, I, 159
Moore, II, 143
Móra Ferenc, II, 249
Móra László, II, 224
Móricz Pál, II, 249
Móricz Zsigmond, II, 175, 238, 257—258, 268
Mózes, I, 52, 53, 69
Munkácsi Bernát, II, 74
Musäus János, II, 132
Musset, II, 208
Müller, II, 25

Nagybánkai Mátyás, I, 59
Nagy Endre, II, 257
Nagy Gyula, II, 223
Nagy Ignác, II, 59, 66, 269
Nagy József, II, 277
Nagy Lajos király, I, 19, 44, 80—81, 214, II, 18, 121, 185
Nagy Lajos, II, 259
Nagy Sándor macedon király, I, 69, 83, 125
Nagy Zoltán, II, 218
Napoleon, I, 185, 210, II, 7, 12, 61
Nádasdy Tamás, I, 50, 71
Nádasdy Tamás gr., II, 138
Náray György, I, 131
Négyesy László, II, 29, 124, 272
Németh Gyula, II, 275
Nietzsche, II, 201, 209, 210
Nikolay, II, 25
Novalis, II, 165
Nyilas István, I, 62
Nyirkállai Tamás, I, 35
Nyirő József, II, 252
Nyulassy Antal, II, 146

Obernyik Károly, II, 59
Oláh Miklós, I, 92
Orczy Lőrinc, I, 166—167, 190
Orlai Petrich Soma, II, 91
Ossián, I, 185, 194, II, 33, 37, 43
Ovidius, I, 47, 65, 122—123, 169, 171—172, II, 132
Ozorai Imre, I, 55
Ölvedi László, II, 224

Pajor Gáspár, I, 186
Pakocs Károly, II, 223, 252
Palágyi Lajos, II, 211
Paniti János, I, 62
Pap Benedek, I, 59
Papp Ferenc, II, 269
Papp-Váry Elemérné, Sziklay Szeréna, II, 223

Parlagi Krisztina, I, 35
Pataky Arnold, II, 278
Pauler Ákos, II, 276
Pauler Gyula, II, 196
Pájer Antal, II, 146
Pákh Albert, II, 168
Pál Ödön, II, 252
Pálffy Albert, II, 65, 164
Pállya István, I, 153
Pálóczi Horváth Ádám, I, 180, 195, II, 96
Pápay József, II, 74
Pápay Sámuel, I, 161
Pázmándi Horváth Endre, I, 195, II, 34, 51
Pázmány Péter, I, 56, 62, 92—93, 95—103, 108—109, 130, 138, 146, II, 218, 275, 278
Pekár Gyula, II, 252, 253, 264
Perczel Etelka, II, 30, 37, 38, 46
Perczel Sándor, II, 30
Perényi József, II, 270
Perneszy, I, 71
Pesti Gábor, I, 54, 82
Pesti György, I, 60
Petelei István, II, 225
Peterdi Andor, II, 211
Pethő Gergely, I, 107
Pethő Sándor, II, 279
Petőfi Sándor, I, 7, 206, II, 21, 30, 40, 50, 57, 58, 80, 81, 84, 86, 89—107, 109, 110, 113, 114, 118, 128, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 143, 155, 161, 195, 204, 205, 206, 208, 269, 274
Petőfi Zoltán, II, 93
Petrarca, I, 76, 210—212, II, 208
Petrovics István, II, 90
Petrőczy Kata Szidónia, I, 130
Péchy Ferenc, I, 56
Péchy Simon, I, 59
Péczeli József, I, 168
Péterfy Jenő, II, 269
Phaedrus, I, 82
Pintér Jenő, I, 208, II, 272
Piscator, I, 94
Pitroff Pál, II, 273
II. Pius pápa, I, 75
Platon, II, 275
Podmaniczky Júlia bárónő, II, 61
Pokorny Margit, II, 255
Pope Sándor, I, 207, 208
Póli István, I, 74
Pór Antal, II, 279
Pray György, I, 21, 137, 139, 175
Priscianus, I, 42
Priskos rétor, II, 123
Prohászka Ottokár, II, 218—219, 220, 270, 279
Propertius, I, 65, 172
Prónai Antal, II, 272
Pruzsinszky István, II, 67
Pukánszky Béla, II, 274
Puskin Sándor, II, 141, 169, 189, 210

Radankovics József, II, 165
Radó Antal, II, 208
Radó Polikárp, II, 278
Raffay Sándor, II, 279

Ramus Péter, I, 107
Ranschburg Pál, II, 276
Rapaics Rajmund, II, 278
Ravasz László, II, 279
Rácz Pál, II, 252
Rádai Pál, I, 141, 212
Ráday Gedeon, I, 117, 181, 190
Rájnis József, I, 172—173
Rákosi Jenő, II, 183—185, 238
Rákosi Viktor, II, 252—253
II. Rákóczi Ferenc, I, 94, 108, 118, 133—135, 141, 148—151, II, 144, 196, 204, 278
I. Rákóczi György, I, 100, 105, 108, 120, II, 150
II. Rákóczi György, I, 106, 110, II, 253
Rákóczi János, II, 176
Rákóczi József, I, 148
Rákóczi Zsigmond, I, 71
Ráskai Gáspár, I, 77—78
Ráskai Lea, I, 30, 77
Ráth Mátyás, I, 157
Rátkay László, II, 175
Regnart Jakab, I, 65
Reguly Antal, II, 74
Reményik Sándor, II, 224
Renan, II, 269
Reviczky Gyula, II, 209—210
Rédey Tivadar, II, 274
Réthei Prikkel Marián, II, 273
Révai Miklós, I, 145, 162—163, 171—173, 182
Révész Béla, II, 259
Rhédey Lajosné, I, 204, 207
Riedl Frigyes, II, 111, 269
Rimay János. I, 64. 129
Rilke, II, 217
Rimbaud, II, 213
Rimicius, I, 82
Ritoók Emma, II, 255
Rochefoucaul, I, 193
Rostand, II, 205
Rosty Kálmán, II, 146
Rotarides Mihály, I, 140
Rousseau, I, 156, 159, 167, 206—207, 215, II, 69
Rozványi Vilmos, II, 217
Rozsnyai Dávid, I, 126
Rómer Flóris, II, 196
Rudnyánszky Gyula, II, 208
Rudolf király, I, 63
Rückert, II, 132

Sajnovics János, I, 139, 162
Sajó Sándor, II, 208
Salamon Ferenc, II, 86, 194—195, 196
Salánki György, I, 71
Salis, I, 216
Salm-Neuburg Eck, I, 83
Sappho, I, 172
Sardou, II, 262
Sámbár Mátyás, I, 103
Sándor István, I, 162
Sárkeszi Máté, I, 62
Sárosy Gyula, II, 57
Schedius Lajos, I, 186
Schermann Egyed, II, 278
Schesacus Keresztély, I, 116
Schiller, I, 193, 210, 216, 221, 224, II, 14, 30, 143, 147, 186, 208

Schmerling, II, 192
Schopenhauer, II, 201, 209, 236, 274
Schöpflin Aladár, II, 274
Schütz Antal, II, 277, 278
Scribe, II, 262
Scott Walter, II, 7, 62
Sebestyén Gyula, II, 80, 273
Sebők Zsigmond, II, 249
Selnecker Miklós, I, 89
Semptei névtelen, I, 78
Seneca, I, 47
Serédi Jusztinián, II, 278
Sévigné asszony, I, 151
Shaftsbury, II
Shakespeare, I, 189, 193, II, 14, 24, 27, 30, 34, 43, 44, 45, 50, 56, 60, 107, 109, 115, 120, 130, 143, 153, 183, 208
Shelley, II, 102
Sík Sándor, II, 220—221, 270
Siklósi Mihály, I, 58
Silius Italicus, I, 116
Simai Kristóf, I, 154, 158
Simonyi Zsigmond, II, 194
Singrenius, I, 82
Sipos István, II, 278
Sipulusz, II, 252
Skaricza Máté, I, 58, 59
Smith Ádám, II, 10
Soldos Emilia, II, 131
Solymossy Sándor, II, 273
Somló Sándor, II, 186, 264
Somlyó Zoltán, II, 218
Somogyi Gedeon, I, 195
Somogyi József, II, 277
Sophokles, I, 88, II, 109, 263
Sörös Pongrác, II, 278
Sövényházi Márta, I, 34
Spangár András, I, 140
Spangenberg, I, 60
Steinhöwel, I, 82
Stendhal, II, 163
Sterne, I, 194
Strindberg, II, 266
Strommer Viktorin, II, 279
Sue, II, 64, 66, 156, 159
Sujánszky Antal, II, 146
Sulzer, I, 216
Surányi Miklós, II, 256
Sylvester János, I, 50, 54, 62, 169
Synesios, I, 85
Szabatkai Mihály, I, 36
Szabolcska Mihály, II, 207
Szabó Dezső, II, 259—260
Szabó Károly, II, 196
Szacsvai Sándor, I, 168
Szaicz Leó, I, 168
Szalay László, II, 73, 195
Szalay Mátyás, II, 222
Szalárdi János, I, 107, II, 150
Szapolyai János, I, 56
Szarvas Gábor, II, 79, 194
Szathmáry István, II, 224
Szathmáry József, II, 169
Szathmáry Károly, II, 65, 164
Szántó István, I, 96
Szász Béla, II, 270
Szász Károly id., II, 142—143, 193
Szász Károly ifj., II,
Szávay Gyula, II, 207
Szederkényi Anna, II, 254—255

Szegedi Ferenc, I, 131
Szegedi Gergely, I, 57, 58
Szegedi Kis István, I, 61
Szegedi Veres Gáspár, I, 76
Szegedi Lőrinc, I, 89
Szegedy Róza, I, 210—211, 215, II, 263
Szekér Joákim, I, 160, 180
Szekfü Gyula, II, 278
Szelepcsényi György, I, 120
Szelestey László, II, 136
Szemere Bertalan, II, 77
Szemere György, II, 249, 267
Szemere Miklós, II, 58, 270
Szemere Pál, I, 173, 195, 220, 221
Szemnecz Emil, II, 196
Szenczi Molnár Albert, I, 58, 66, 103—105, 107, II, 269
Szendrei névtelen, I, 78—79
Szendrey Júlia, II, 92, 98—99
Szendrey Mária, II, 138
Szenes Béla, II, 267
Szent Ágoston, I, 108
Szent Bernát, I, 23
Szent Elek, I, 31—33
Szent Emmerán, I, 42
Szent Erzsébet, I, 30, 132, II, 220
Szent Ferenc, I, 18, 29—30, 44
Szent Gellért, I, 10, 30
Szent Imre, I, 30, 132
Szent István, I, 6, 15, 30, 132, 133
Szent Katalin, I, 34
Szent László, I, 10, 11, 30, 38, 44, II, 40
Szent Pál, I, 54
Szentgyörgyi József, I, 195
Szentiványi Róbert, II, 278
Szentjóbi Szabó László, I, 184, 185
Szentmiklóssy Alajos, I, 201, II, 55
Szepessy László, II, 209
Szepetneki János, I, 60
Széchenyi Ferenc gr., I, 157, II, 7
Széchenyi István gr., I, 111, 166, 201, 216, II, 3, 4, 5, 6, 7—11, 13, 19, 21, 33, 34, 48, 54, 73, 76, 78, 87, 88, 148, 152, 157, 191, 269, 278
Széchy Károly, II, 273
Széchy Mária, I, 119—120, II, 126
Székács József, II, 58
Székely István, II, 278
Székely József, II, 136
Székely László, II, 223
Széll Kálmán, II, 110
Szép Ernő, II, 218
Szigeti József, II, 173—174, 270
Szigetvári Iván, II, 273
Szigligeti Ede, II, 81, 169—173, 262
Sziklay Ferenc, II, 252
Sziklay János, II, 250
Sziklay Szeréna, II, 223
Szikra, II, 255
Szilády Áron, II, 270
Szilágyi Dezső, II, 196
Szilágyi Géza, II, 211
Szilágyi István, II, 109

Szilágyi Mihály, I, 38, 79
Szilágyi Sándor, II, 196
Szily Kálmán, II, 275
Szini Gyula, II, 256
Szinnyei Ferenc, II, 269
Szinnyei József id., II, 273
Szinnyei József ifj., II, 274
Sziráki Balázs, I, 62
Szkhárosi Horváth András, I, 61
Szologub, II, 225
Szomaházy István, II, 257
Szombat jokulátor, I, 38
Szombati Szabó István, II, 224
Szomory Dezső, II, 257, 267
Szondi György, I, 72
Szontagh Pál, II, 176
Sztárai Mihály, I, 58, 86—88
Szulik József, II, 146

Tabéry Géza, II, 259
Tacitus, I, 175
Taine, II, 224, 269, 271
Takáts Sándor, II, 278
Tamási József, II, 174
Tar Lőrinc, I, 38, 81, II, 119
Tarczai György, II, 252, 253—254
Tardi György, I, 71
Tasso, I, 109, 111, 117, II, 30, 108, 115, 130
Tassoni, I, 208
Táncz Menyhért, I, 152—153
Tárkányi Béla, I, 131, II, 58, 91
Telegdi János, I, 8
Telegdi Miklós, 1, 55, 92
Teleki József gr., II, 4, 195
Teleki László gr., II, 60
Teleky Sándorné gr., II, 255
Temesvári Telbárt, I, 28, 43, 62, II, 275
Terentius, I, 40
Terstyánszky J. Jenő, II, 259
Teslér László, II, 30
Tesseni Vencel, I, 125
Thallóczy Lajos, II, 279
Thaly Kálmán, I, 135, II, 144, 196
Thackeray, II, 163, 167, 168, 202
Thienemann Tivadar, I, 48, II, 274
Thököly Imre, I, 121, 130, 133—134, II, 178
Thury György, I, 70
Thúróczi János, I, 47
Tibullus, I, 172
Tiedge, I, 207
Tinódi Sebestyén, I, 37, 66, 71—73, 74, 81, II, 269
Tisza-család, II, 110
Tisza István gróf, II, 206, 279
Tisza Kálmán gróf, II, 196, 206, 225
Tokodi János, II, 23
Toldi György, I, 81
Toldi Miklós, I, 38, 80—81, II, 117
Toldy Ferenc, I, 21, 152, 224, II, 4—5, 13, 31, 56, 74—76, 79, 139, 140, 194, 268, 271
Toldy István, II, 168, 260
Tolnai Lajos, II, 143—144, 167—168, 224

Tolnai Vilmos, II, 273, 275
Tolsztoj, II, 163, 202, 236
Toma István, II, 252
Tompa Mihály, II, 57, 58, 81, 92, 130—135, 143, 270
Tordai Ányos, II, 274
Tormay Cecil, II, 254
Torockai Máté, I, 57
Tóth Árpád, II, 217
Tóth Béla, II, 252, 253
Tóth Ede, II, 174
Tóth Endre, II, 136
Tóth Kálmán, II, 137—138
Tóth Kálmán, biblikus, II, 278
Tóth László, II, 279
Tóth Tihamér, II, 279
Tömörkény István, II, 247—248
Török Bálint, I, 71
Török Gyula, II, 259
Török János, II, 196
Török Zsófia grófnő, I, 191
Törökné Kovács Hermin, II,
Tőke Ferenc, I, 70
Trikál József, II, 277
Turgenyev, II, 163, 224, 225
Túri Béla, II, 279

Uhland, II, 53
II. Ulászló király, I, 49
Ungnád Kristóf, I, 64
Ungvárnémeti Tóth László II,
Ürményi Józsefné, I, 174

Vachott Sándor, II, 57
Vadnay Károly, II, 168
Vajda János, II, 186—190, 209
Vajda Julianna, I, 203
Vajda Péter, II, 65—66, 156, 187
Valkai András, I, 70, 75, II, 25
Valter szerzetes, I, 10
Vargha Damján, II, 270
Vargha Gyula, II, 205, 270
Vas Gereben, II, 165—166, 270
Vass József, II, 279
Vaszary Kolos, II, 279
Váczy János, I, 198, II, 273
Vályi-Nagy Géza, II, 224
Vámbéry Ármin, II, 194
Váradi Antal, II, 208, 264
Várdai Béla, II, 270
Várkonyi Hildebrand, II, 277
Várkonyi Nándor, II, 273
Vásárhelyi András, I, 26, 131
Váth János, II, 251
Veigelsberg Hugó, II, 211
Verbőczy István, I, 47
Veresmarti Mihály, I, 103
Vergilius, I, 47, 74, 116—117, 147, 169, 171, 173, 176, 180, II, 33, 115
Verlaine, II, 202, 212
Verseghy Ferenc, I, 163, 182—183, 185, 195, II, 269
Végvári, II, 223
Vértesi Arnold, II, 168, 224
Vértesy Jenő, II, 273
Virág Benedek, I, 161, 169—170, 173—175, 217, II, 34
Viszota Gyula, II, 273
Viterboi Gottfrid, I, 13
Vitkovics Mihály, I, 173, 195, 200, 220, II, 19

Voinovich Géza, II, 264, 269
Volf György, II, 194
Voltaire, I, 156, 159, 164—165, 168, 180, 199, II, 108
Vörösmarty Ilona, II, 193
Vörösmarty Mihály, I, 171, 183, 173, 196, 202, 214, II, 5, 11, 13, 19, 22, 29—51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 68, 73, 91, 117, 118, 124, 127, 129, 134, 152, 169, 191, 208, 227, 270

Waldis Burkhard, I, 82
Wallavszky Pál, I, 161
Weber, I, 193, 194, 212
Werdenich Endre, II, 277
Werner Gyula, II, 65, 252, 253
Werner Zacharias, II, 65
Wesselényi Ferenc, I, 110, 119—120, II, 126
Wesselényi Miklós báró id., I, 158, II, 148
Wesselényi Miklós báró ifj., II, 42, 76, 148, 193
Wieland, I, 193, 194
Wigand Ottó, II, 55
Winckelmann, I, 216
Wolff Károly, II, 279
Wolkenberg Alajos, II, 278, 279

Zachariae, I, 208
Zadravecz István, II, 279
Zalán Menyhért, II, 270
Zalár József, II, 136
Zách-család, II, 19
Zách Felicián, I, 38
Zborovszky Ferenc, II, 277
Zempléni Árpád, II, 207
Zilahy Lajos, II, 268
Zlinszky Aladár, II, 273
Zola, II, 202, 224, 256
Zolnai Béla, I, 151, II, 274
Zolnai Gyula, II, 275
Zoltvány Irén, II, 269—270
Zrednai Vitéz János, I, 46—47
Zrínyi György, I, 108
Zrínyi Miklós, I, 95, 108—119, 122, II, 30, 37, 130, 195, 233, 272
Zrínyi Péter, I, 117
Zubriczky Aladár, II, 278
Zsámboki Anna, I, 62
Zsohorn, I, 74
Zsigmond Ferenc, II, 270
Zsigmond király, I, 19, 214
Young, I, 207

TARTALOM.

A magyar irodalom története Kisfaludy Károlytól napjainkig.

Lap

VII. rész. A romanticizmus kora (1820—1844)... 3—77

1. §. Általános jellemzés 3
2. §. Széchenyi István 7
3. §. Kisfaludy Károly és köre 11
4. §. Katona József... 22
5. §. Vörösmarty Mihály 29
6. §. Kisebb eposzírók. Czuczor Gergely és Garay János 51
7. §. A líra. Bajza József 55
8. §. A dráma Vörösmarty korában 58
9. §. Jósika Miklós és a romantikus regény 61
10. §. Eötvös József 67
11. §. A tudományos irodalom. Toldy Ferenc 74

VIII. rész. A nemzeti klasszicizmus kora (1844–1882) 78—196

1. §. Politikai és művelődési viszonyok. A népiesség 78
2. §. A nemzeti klasszicizmus jellemzése ... 81
3. §. Kossuth Lajos 87
4. §. Petőfi Sándor 89
5. §. Arany János 107
6. §. Tompa Mihály 130
7. §. Petőfi és Arany követői. Gyulai Pál ... 136
8. §. Kemény Zsigmond 147
9. §. Jókai Mór 154
10. §. A szépprózа többi művelői... 162
11. §. Szigligeti Ede és a népszínműírók... ... 169
12. §. Madách Imre. A magyar mesedráma... 175
13. §. Vajda János 186
14. §. Deák Ferenc 191
15. §. A tudományos irodalom 193

Lap

IX. rész. A realizmus, naturalizmus és szimbolizmus kora (1882) ... ... 197—279

1. §. Általános jellemzés 197
2. §. A líra 204
3. §. A regény és elbeszélés 224
4. §. A dráma 260
5. §. A tudományos irodalom 268

Szakirodalom 280

Névmutató 291

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudományt* terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a *Szent István-Társulatnak*, ez a hivatása a kiadásában megjelenő **Szent István Könyveknek.**

A **Szent István Könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István Könyvek** a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban jelentetjük meg, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezünk arra, hogy a **Szent István Könyvek** mindegyike a katholikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ilymódon, reméljük, elérjük azt a célt is, mely e könyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katholikus közönségnek oly műveket nyujtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésükben és világnézetükben.

Természetesen e programm megvalósítása nagyban függ attól, hogy a kath. közönség felkarolja-e, támogatja-e nagylelkűen e vállalatot. A Szent István-Társulat igen nagy anyagi áldozatokat hoz, amikor fenntartja és továbbfejleszti a **Szent István Könyvek** sorozatát, a nagy közönségtől függ, hogy a könyvek eljussanak oda, ahová szánva vannak.

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

		Pengő
1.	*Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet	—·—
2.	*Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata	—·—
3—4.	*Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene	5·60
5—6.	*Balanyi György dr.:* A szerzetesség története	5·60
7—8.	*Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma...	—·—
9.	*Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában	2·80
10.	*Palau-Timkó Jordán:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei	2·80
11.	*Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára	2·80
12.	*Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és utirajzok (Elfogyott.)	—·—
13.	*Trikál József dr.:* Természetbölcselet	2·80
14.	*Bognár Cecil dr.:* Értékelmélet	2·80
15.	*Prohászka Ottokár:* A bűnbocsánat szentsége	2·80
16.	*Babura László dr.:* Szent Ágoston élete	2·80
17.	*Lepold Antal dr.:* Szalézi szent Ferenc válogatott levelei (Elfogyott.)	—·—
18.	*Áldásy Antal dr.:* A keresztesháborúk története...	—·—
19.	*Marosi Arnold dr.:* Átöröklés és nemzetvédelem ...	2·80
20.	*Zoltvány Irén dr.:* Erotika és irodalom	2·80
21.	*Horváth Sándor dr.:* Aquinói szent Tamás világnézete	2·80
22.	*Balogh Albin dr.:* Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt	2·80
23.	*Marczell Mihály dr.:* A katholikus nevelés szelleme ...	—·—

		Pengő
24—25.	*Motz Atanáz dr.:* A német irodalom története ...	5·60
26.	*Babura László dr.:* Szent Ambrus élete...	2·80
27.	*Márki Sándor dr.:* II. Rákóczi Ferenc élete	—·—
28.	*Kiss Albin dr.:* A magyar társadalomtan története ...	2·80
29.	*Szabó Zoltán dr.:* A növények életmódja	2·80
30.	*Weszelszky Gyula dr.:* A rádium és az atomelmélet ...	2·80
31.	*Balanyi György:* Assisi szent Ferenc élete	2·80
32.	*Dávid Antal:* Bábel és Assúr. I. Történet	3·40
33.	*Fejér Adorján:* Római régiségek...	4·50
34.	*Balogh József:* Szent Ágoston, a levélíró	3·40
35.	*Babura László dr.:* Szent Jeromos élete	3·40
36.	*Karácsonyi János dr.:* Szent László király élete... ...	3·40
37.	*Miskolczy István dr.:* A középkori kereskedelem története	4·50
38.	*Szémán István dr.:* Az újabb orosz irodalom	4·50
39.	*Bán Aladár:* A finn nemzeti irodalom története ...	3·40
40.	*Trikál József dr.:* A gondolkodás művészete	4·50
41.	*Kühár Flóris dr.:* Bevezetés a vallás lélektanába ...	4·50
42.	*Babura László dr.:* Nagy szent Gergely élete	4·—
43—44.	*Kühár Flóris dr.:* A keresztény bölcselet története	8·—
45.	*Weszely Ödön dr.:* Korszerű nevelési problémák... ...	5·60
46.	*Somogyi Antal dr.:* Vallás és modern művészet ...	3·—
47.	*Divald Kornél:* Magyar művészettörténet	5·60
48—49.	*Birkás Géza dr.:* A francia irodalom története ...	8·—
50.	*Wodetzky József dr.:* A világegyetem szerkezete... ...	3·50
51.	*Záborszky István dr.:* Rabindranath Tagore világnézete	3·50
52—53.	*G. Kurth-Michel K.:* A modern civilizáció kezdetei ...	10·—
54—55.	*Dávid Antal:* Bábel és Assúr. II. Művelődés	7·30
56.	*Horváth Jenő dr.:* A modern Amerika története... ...	3·30
57.	*Balogh Albin dr.:* Ország és nyelv	4·70
58.	*Meszlényi Antal dr.:* A katholikus egyház és az állam 1848/49-ben	7·30
59—60.	*Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség	8·30
61.	*Kecskés Pál dr.:* A házasság etikája	4·—
62.	*Huszár Elemér:* A katholikus házasságjog rendszere ...	3·30
63.	*Petró József dr.:* Az ősegyház élete	5·—
64—65.	*Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség	8·80
66—67.	*Trikál József dr.:* A jelenségekből a valóságba ...	7·—
68.	*Erdey Ferenc dr.:* Kant valláserkölcsi világnézete ...	4·—
69—71.	*Hartmann Grisar:* Luther Márton élete (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)	12·—
72.	*Tóth Ágoston:* Bevezetés a meteorológiába	5·80
73—74.	*Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története ...	6·60
75—76.	*Divald Kornél:* A magyar iparművészet története ...	7·50
77.	*Balanyi György:* A római kérdés...	6·40
78—79.	*Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története. II. Kisfaludy Károlytól napjainkig	7·—
80.	*Pitroff Pál dr.:* Bevezetés az esztétikába	3·—
81.	*Kühár Flóris dr.:* A vallásbölcselet főkérdései	5·—
82—84.	*Kőrösi Albin:* A spanyol irodalom története	11·—
85.	*Sigmond Elek dr.:* A mezőgazdasági növények termelési tényezői	4·—
86—87.	*Kalmár Gusztáv dr.:* Európa földje és népei	8·—
88.	*Kiss Albin dr.:* Szent Ágoston «De Civitate Dei» című művének méltatása	4·—

Újdonságok.

MIHÁLYFI ÁKOS BESZÉDEI

I. kötet: **Egyházi beszédek.** 372 oldal.
II. kötet: **Társadalmi beszédek.** 360 oldal.

Egy-egy kötet ára 10 pengő.

ERDŐSI KÁROLY:

NAPSÜTÉSES INDIÁBAN

Újabb, bővített (IV.) kiadás; olcsóbb, de elsőrangú kiállításban. Egészvászon díszkötésben **7.—** pengő. Fűzve **6.—** pengő.

WOLKENBERG ALAJOS dr.:

A KATHOLIKUS VILÁGMISSZIÓ KÖNYVE

716 lap, 14 térkép.

Fűzve 25 pengő.

Megrendelhetők

a Szent István-Társulat kiadóhivatalában

Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.